

VÁMBÉRY
ARMIN

Vámbéry Armin

A MAGYARSÁG
BÖLCŐSŐJÉNÉL

Lilium
Aurum

Vámbéry Könyvek

Vámbéry Ármin

A MAGYARSÁG BÖLCSŐJÉNÉL

Lilium Aurum
Dunaszerdahely
2008

A Lilium Aurum Könyv- és Lapkiadó Kft.
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülésének a tagja

A sorozat szerkesztőbizottsága

Apor Éva
Csirkés Ferenc
Dobrovits Mihály
Hodossy Gyula
Ivanics Mária
Kubassek János
Seres István
Vásáry István

Az utószót írta, a szöveget sajtó alá rendezte
és magyarázatokkal ellátta

KELLER LÁSZLÓ

A könyv megjelenését
a Szlovák Köztársaság Kulturális Minisztériuma támogatta

Realizované s finančnou podporou
Ministerstva kultúry SR
– program Kultúra národnostných menšín 2008

MINISTERSTVO KULTÚRY
SLOVENSKEJ REPUBLIKY

© Lilium Aurum, 2008
ISBN 978-80-8062-375-3

A magyar–török rokonság kezdete és fejlődése

Motto:

Vox populi vox dei.

Előszó

Emű kézirata nyomtatásra készen állott szerzőjének elhunytakor, s atyámat csak halála akadályozta meg abban, hogy maga tegye közzé. Csupán a kézirat csekélyebb jelentőségű simítására volt szükség. Ezt a fáradságot dr. *Németh Gyula* és *Balla Mihály* úr volt szíves elvállalni: az előbbi nyelvészeti, az utóbbi stilisztikai nézőpontból végezte úgy a kéziratnak, mint a szedésnek a revízióját, természetesen anélkül, hogy az eredeti szöveg érdemében bármit is változtatott volna. Önzetlen fáradozásukért e helyütt mondok köszönetet.

Vámbéry Rusztem

I.

A ki a történelem előtti idők sötét mezején etnológiai problémák megoldásán fáradozik, s a homályba burkolt őstörténetre akar világot vetni, annak nem szabad visszariadnia semmiféle munkától, semmiféle fáradtságtól. Meg kell próbálnia minden módot, követnie kell minden nyomot, hogy a mondák és mítoszok útvesztőjén keresztül eljuthasson az igazság óhajtott világosságához. Csak vasakarattal és rendkívüli kitartással lehetséges utat törni, s eljutni az annyira kívánt világossághoz. Ez az elv vezérelt, midőn reászántam magam, hogy kikutatom a magyar nép kialakulásának legkezdetét. Miután életem tavaszán forró képzelettel és megfelelő fizikai erővel éveken át a gyakorlati kutatás mezején gyűjtöttem az anyagot, munkás férfikorom idejében az elméleti kutatás területén hoztam napvilágra azokat a szerény eredményeket, amelyeket a magyarok őstörténetéről szóló

eddig munkáim ölelnek fel. E munkák közül első *»A magyarok eredete«* című 1882-ben megjelent könyvem; ebben nagyjában és általános vonásokban reámutattam arra az egyoldalúságra, amelybe az eddigi kutatást a magyar nép és nyelv finnugor elemeinek túlságos kiemelése sodorta. Hogy méltóképp hívjam fel a figyelmet erre az egyoldalúságra, szükségesnek láttam, hogy a bizonyító anyagot a filológiának és etnológiának minden területén felhasználjam, kiemelve természetesen, hogy a magyar nyelv keveréknelv, és hogy az etnosz, már a legkezdetben mutatkozó finnugor és török-tatár keveredés ellenére, későbbi fejlődésében inkább a törökség felé hajlik, kulturális, etikai és politikai fejlődésében világosan török jelleget mutat. Második, erre a tárgyra vonatkozó munkám *»A magyarság keletkezése és gyarapodása«*; ennek főleg az volt a célja, hogy egyes, inkább hazafiúi buzgóságra és nemzeti hiúságra, mint tudományos bizonyítékokra alapított véleményekkel szembeszálljon, és ezeket oly nézetekkel pótolja, amelyek az ural-altaji népekről és nyelvekről való mai ismereteinkkel megegyeznek. Mindig világos volt előttem, hogy ez a feladat mily nehéz. Európai és ázsiai népek egyformán a költői lelkesedés és a földöntúli nagyság tarka virágaival szeretik ékesíteni eredetük történetét, a természetes fejlődés egyszerű és szegényes ruháját pedig megvetik és ócsárolják. Nemzeteknek is megvan a gyermekora, s ez náluk még tovább tart, mint az egyes embereknél. Így érthető aztán, hogy a magyarok eredetéről szóló második munkám, amelyben ezt a népet mint ugorokból, törökökből, szlávokból és egyéb néptörzsekből előállott nemzetet mutatom be, nem talált valami kedvező fogadtatásra. A magyart, ki harcos és hódító szerepére büszke, a »keverék nép« jelző kellemetlenül érintette, mert a nemzeti eredet fénye nem maradhat fenn sértetlenül, ha az egységes népnek őseire való büszkeségét olyan feltevés csorbítja, amely különféle elemekből kialakult kezdetről beszél. De a gyermekes nemzeti hiúság nem fér meg a történet száraz adataival és a nyelvészeti kutatás sokatmondó bizonyosságával úgy, hogy az előbbinek az utóbbi elől szükségszerűen vissza kell vonulnia.

De nemcsak a nemzeti hiúság, hanem a feladat nehézsége is okozta, hogy a magyarság eredetének kérdését mindeddig nem sikerült megoldanunk. A magyar ugyanis par excellence keverék nép, éspedig olyan keverék nép, hogy hozzá hasonlót nehezen lehetne találni az etnográfia mezején; abból az egyszerű okból, mert történeti fejlődése Ázsia és Európa határán ment végbe, azon a ponton, amelyen a népvándorlás idejében különféle népelemek kavarogtak, mielőtt nyugodt letelepüléshez láthattak volna. Az az állítás, hogy minden ismert nemzet többé-kevésbé keverék nép, és hogy tiszta, idegen elemektől mentes népek évezredek óta nincsenek, aligha dönthető meg. De a keveredés természete és foka nagyon különféle lehet. Mert míg egyes népek – akár valamely idegen elembe való erőszakos beolvasztás folytán, akár valamely fejlettebb kultúra befolyása következtében – a mindennapi élet és a gondolatvilág egyik vagy másik mezején nem kerülhették ki az átalakulást, más, többnyire kisebb néptörödékek tökéletes átalakuláson, azaz felszívódáson mentek keresztül. Az utóbbiaknál az etnológia feladata természetesen nagyon nehéz, sőt egyáltalában kérdéses, hogy lehetséges-e végleges megoldás. Az, amit a kémia folyékony vagy szilárd testeknél tudományos analízis segítségével elérhet, az etnológiai kutatásnál teljesen lehetetlen, különösen ott, ahol a történelem előtti idők sötétségében gyenge és megbízhatatlan fénycsillámok terjesztik a szükséges világosságot.

A magyar őstörténet kikutatására csak a nyelv bizonyosságai állanak rendelkezésünkre; a nyelv, amelynek eszerint a történeti hagyományt, a kultúra emlékeit s az antropológiai bizonyítékokat kell pótolnia. Ha a nyelv tanúsága a bizonyosság sziklaszilárd alapján állna, akkor nem volna semmi kétség, s a magyarság keletkezéséről legalábbis olyan biztonsággal beszélhetnénk, mint egyes európai vagy ázsiai népekéről. De a magyarság mai nyelve teljesen kizárja ezt a feltevést, mert az olyan népnél, amely rendkívül erős keveredés folytán keletkezett, a nyelv is keverék, éspedig olyan keverék, mely a filológiai oszkodásnak és vitatkozásoknak szabad utat enged, s amely a vég-

leges döntést eddig szinte lehetetlenné tette. Ahol a filológia a vezércsillag, ott ez a főelv: azok a szavak, melyek a társadalmi élet kezdetleges állapotában nélkülözhetetlen fogalmat fejeznek ki (mint például a testrészek neve, a számnevek, a természeti jelenségek és a legprimitívebb szükségletek megnevezése), a legnagyobb jelentőségűek, és mint bizonyságoknak, a legnagyobb bizonyító erejük van. Természetesen. De ebben az esetben a kérdéses bizonyítékoknak egyik vagy másik területen túlnyomó többségben kellene lenniük, s a nép kialakulása kezdetének legalább általában egységes jelleget kellene adniok.

A magyar nyelvre vonatkozólag valóban ez az eset áll fenn. A testrészek megnevezésében határozottan előtérbe nyomul az ugor elem, amint már ezt elégszer bebizonyították. De itt sem lehet szó kizárólagos többségről, mert az ilyen szavaknak, mint *fej, térd, hát, láb, has, köldök, nyak, homlok, szakáll, bajusz* stb. török volta kétségkívül való keverék jellegéről tesz tanúbizonyosságot. Éppígy a számnevek többségének ugor volta ellenére sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ilyen szavak, mint *iker* (vö, tör. *iki* 'kettő'), *hat, hét* s a *-van, -ven* (a tízes számokban), a török *alti* 'hat', *yeti* 'hét', *on* 'tíz' alakokra emlékeztetnek. De az objektív kritika nem hagyhat figyelmen kívül biztos tényeket, és ha a legprimitívebb életre vonatkozó fogalmakat vesszük szemügyre, be kell vallanunk, hogy ezek a magyar nyelv első kultúrfogalmainak túlnyomólag ugor eredetéről tesznek tanúbizonyosságot, és vak volna az, aki kétségbe vonná, hogy a magyar nyelv kialakulásának legkezdetén ugor jellegű. Mert lássuk a következő szavakat:

magyar	ugor
<i>áll</i>	<i>ul</i>
<i>álom</i>	<i>ulom</i>
<i>bal</i>	<i>paljan</i>
<i>fa</i>	<i>puu</i>
<i>faggyú</i>	<i>polt</i>
<i>fen</i>	<i>pen</i>

fiú
fon
forr
fekete
fél
fészek
hal
hal-
hall-
hamu
hold
holló
jég
kedv
keserű
könny
máj
mély
menny
mez
mos
múl-
nedv
néz
nyers
nyíl
nyúl
savanyú
sötét
szél
szőr
tél
tó
toll

pi
pona
porise
pegde
pil
pesä
kala
kul-
kol
xulem
kuu
xulux
jeng
kid
katkera
küünö
majt
mil
miniä
näs 'felölteni'
muske
mul
neite
mi
ñar
nuol
numil
šapana
säptem
sil
šäjär
tele
tuu
tolga

vad
vár-
vas
vékony
velő
vér
vessző
vév-
víz
vő

vuovde
varli
vaski
vekind
velim
vür
vesa
vei ('nehmen')
vit
ven.

II.

A mit a szókincs megőrzötte primitív fogalmakról mondtunk, természetesen még inkább elmondhatjuk a magyar nyelv alaktanáról, mert bár a nyelvtant úgy szólván a nyelv szellemének tartjuk, senkinek sem fog ma már eszébe jutni, hogy tagadja az alaktanra való idegen hatás lehetőségét. Íme a magyar nyelv nyelvtana éppen olyan keverékjeleget mutat, mint szókincse, és amint *Simonyi Zsigmond*, az iskolázott filológus és a magyar nyelv legalaposabb ismerője »*A magyar nyelv*« című könyvében bizonyítékokat hoz fel a magyar hang- és alaktan elsősorban való, sőt kizárólagos ugor jellegére, legyen szabad nekünk a magyar nyelvtan néhány töröktatár jellemvonását hasonló bizonyítékokkal kiemelni. Mivel a legszigorúbb tárgyilagosságra törekszünk, és kerülni akarunk mindenféle elfogultságot, már előre meg kell jegyeznünk, hogy

a magyar nyelv ugor nyelvtani alakjai mind minőség, mind mennyiség tekintetében túlsúlyban vannak a török-tatár alakokkal szemben. De ez a körülmény könnyen magyarázható, ha meggondoljuk, hogy a török nyelvtan még ma is egységes egész, s dialektikus eltéréseinek alig van jelentősége; ellenben az ugor nyelvcsalád egyes tagjai helyben, időben rendkívül messze jutottak egymástól, és sok olyan momentumot megőriztek, amely az őskorból származik, s amelyet a magyarság nyugat felé vándorlásában magával vitt. Egyes nyelvtani alakok, melyek a lappoknál Észak-Európában, az osztjákoknál és voguloknál Szibériában, a finneknél a Bottni-öböl mellett vagy a mordvinoknál és cseremiszeknél Dél-Oroszországban megmaradtak, mind megtalálhatók a magyaroknál, s a magyar nyelv ural-altaji emlékeit teljes bizonyossággal a világ legrégibb nyelvi maradványai közé tartozónak tekinthetjük. Ezt később még bizonyítani fogjuk.

Simonyi először is az összetételnek arra a sajátos módjára utal, amely a magyar nyelvnek határozottan finnugor jellemvonása, s felhossa azt az összetételt, melynek első tagja főnév (birtokos személyranggal vagy anélkül), a második pedig participium vagy melléknév, pl. *eszeveszett*, s bebizonyítja, hogy az összetétel e sajátos módja megvan a vogulban, osztjákban és a finnben is. A törökben ez rendkívül el van terjedve, s egészen közönségesek az ilyen mondatok: *gemisi batmış kişi* 'hajója el-süllyedt ember', *atini, itini buludžak adam* 'lovát, kutyáját (majd) megtaláló ember'; sőt ezeket a mondatokat nem is lehetne másképp mondani.

Az igeképzésben Simonyi a magyar és finnugor gyakorító igeképző egyezéséről beszél; ez a jelenség a törökre és a magyarra vonatkozólag sokkal világosabban szemünkbe ötlük; pl. jár, járkál, vö. tör. *bar-* 'járni', *bargala-* 'járkálni' *em-* 'szopni', *emkele-* 'szopogatni'. A magyar igékben előforduló *s*, *sz* is megvan a törökben hasonló jelentésben. Így a magyar *futkos*-nak megfelel a tör. *jürüs-* 'futkosni', *kat-* 'hozzáilleszteni', *kataš-*

'hosszabb időre egyesülni' stb. Mint mozzanatos igeképzőt, amely mindkét nyelvben megvan, többek közt az *l*-t hozza fel Simonyi (pl. *feslik*).

Azt hiszem, világosabb lesz a dolog, ha a tör. *boz-* 'elrontani', *bozul-* 'elromlani', *kir-* 'eltörni' (trans.), *kiril-* 'eltörni' (intr.) példákra gondolunk. Mint közönséges denominális igeképzőt idézi Simonyi az *l* képzőt, mely az ugor nyelvekben is előfordul. A törökben ez még sokkal világosabban bebizonyítható, pl. *baş* 'kezdet, fő', *başla-* 'kezdeni', *ouri*, *ori* 'tolvaj', *ourla-* 'lopni', *gün* 'nap', *günle-* 'a nappalt eltölteni', *gedže* 'éj', *gedžele-* 'éjjelezni, az éjjelt eltölteni'.

A névszóképzés köréből, az *ó*, *ő* participium-képzőt említi Simonyi; ebben *ő* eredeti *v*-t lát, amely a finnben is megtalálható. Én azonban valószínűbbnek tartom, hogy a magyar *-ó*, *-ő* participiumképző *-ak*, *-ok* *-ük*-ből keletkezett; erről számos példa tanúskodik egyrészt magyar és török területen, másrészt a két nyelv kölcsönös viszonyban, pl. *seprő*, tör. *şeprek* 'seprő' (Hefe); *gyeplő* tör. *yeplük* 'gyeplő'; *túró* tör. *turak* 'túró'; *saru*, tör. *çaruk* 'saru'. A *fedél*, *lepel* főnevek *l*-je, melyről Simonyi azt hiszi, hogy csak a vogulban és osztjákban van meg, a törökben is előfordul, pl. *čatal* 'villa', *tökel* 'tökéletesség', *čukal* 'lópáncél' stb. – Az *-im*, *-om* rag a magyar és török nyelvek egész területén mindenütt közönséges, pl. *barom*, tör. *barım* 'barom', 'vagyon'; *orom*, tör. *urum* 'magaslat, díszhely' stb.

A melléknévképzésben nagyobb számmal vannak a finn-ugor analógiák, de ez nem mondható el általában a ragokról, amelyekről még alább lesz szó.

Másképp áll a dolog a többesraggal. A magyar *k* többesrag ugor nyelvterületen csak a lappban van meg, míg a többi nyelvekben, éppúgy, mint a mongolban, a *-t* többesrag használatos. A törökben a közönséges *lar*, *ler* többesrag mellett a *k* is előfordul, habár csupán az igék egyes alakjaiban; rendes a praes. perf. és a conjunctivus többes első személyében, pl. *gelirik* 'jövünk'

(azerb.), *baktik* 'néztük', *olmīšik* 'lettünk', *geleik* 'jöjjünk' (azerb.).

A többesrag után a birtokos személyragokra tér át Simonyi, s ezeknek egyezéséből egykori azonosságukra következtet. Ugyanezt konstatálhatnánk a török analógiáknál, éspedig nem kevésbé meglepő módon, mint a finnugorban; pl.

magy.	<i>szakállam</i>	tör.	<i>sakalim</i>
	<i>szakállad</i>		<i>sakalij</i>
	<i>szakalla</i>		<i>sakalî.</i>

Ha a magyar és ugor idő- és módképzők azonossága szembeötlő is, mint ezt Simonyi felteszi, nincs ez másképp a magyarra és törökre vonatkozólag sem. Nem kell másra, mint a perf. *-t*, *-d-jére*, a conjunctivusi *j-re* s a csag. *-ban*, *-ben* és a magy. *-vány*, *-vény* gerundiumképző azonosságára utalnunk, pl.

magy.	<i>szólok</i>	tör.	<i>söylerim</i>
	<i>szólsz</i>		<i>söylersin</i>
	<i>szól</i>		<i>söyler</i>
	<i>szóltam</i>		<i>söyledim</i>
	<i>szóljak</i>		<i>söyleyim</i>
	<i>szólván</i>		<i>söyleben.</i>

Ami az esetragokat illeti, a magyar genitivusi *-nak*, *-nek* és a török (ujgur) *-nink*, *-nunk*, *-nünk* hasonlóságát nem lehet figyelmen kívül hagyni, s amint a magyar genitivusnál a rag sokszor hiányzik, pl. *atyám bicsakja*, *atyámnak bicsakja* helyett, éppúgy gyakrabban használja a török az *atam biçagi* kifejezést, mint az *atamnîj biçagi*-t.

A számneveknél (helyesebben a tőszámoknál) az ugor analógia van előtérben, bár másrészt a *hat* = tör. *altî*, *hét* = tör. *yeti* rokonságát nemigen lehet tagadni. Még feltűnőbb az a körülmény, hogy a magyar *-van*, *-ven*, mely a tízes számok jelölésére való, a török *on* 'tíz' szóval azonos, és hogy ez az affixum az altajiban ma is használatos, pl. *altban* 'hatvan', *yetben* 'hetven'.

Nagyon szembeeső a hasonlóság a török és magyar nyelv határozóiban, melyeknek egy része régebbi eredetű, másik kétéskívül török származásról tesz tanúbizonyságot. Az előbbiekhöz tartozik a többi közt a locativus ragja, az *n*, mely Simonyi szerint finnugor, s amely a törökben éppúgy megvan; a magyar *télen*, *nyáron* alakoknak megfelel a török *kışın*, *yazın*; *gündüzün* 'nappal', *tünün* 'éjjel' stb.; itt említem meg a *gyanánt* névutót, melynek megfelelője a török *yanında* 'gyanánt, helyett'; magyar *ért*, *irt* török *yirde* '-ért, helyett'; magyar *melle* – török *ondan* 'onnan'; magyar *oda* – török *orda* 'oda'. A *-ra*, *-re* locativusi ragot illetőleg: török *içre* 'be', *üzre* 'rá', *taşra* 'ki', magyar *előre* – török *ileri* 'előre', magyar *hátra* – török *katra* 'hátra'. Az ótörökben ezt a ragot főnevekhez is lehetett függesztetni, pl. *ebre* 'otthon', *atra* 'lovon' stb. Továbbá magyar *-ig* török *dek*, *denk* '-ig'; magyar *-ként* – török *kemin* 'hasonló' stb.

Mindkét nyelvcsoporthoz nyelvtani sajátosságainak tárgyalásában vannak az egyik vagy másik oldalon kisebb vagy nagyobb analógiák, melyek filológiai vitákra adhatnak okot. A török személynévmások jobban hasonlítanak a magyarokhoz, mint a finnugorok:

magy.	<i>én</i>	tör.	<i>men</i>
	<i>te, ten</i>		<i>sen</i>
	<i>ő</i>		<i>o,</i>

amit a magyar, *az*, *az* névelőre is elmondhatunk (vö. török *oş* 'az'), persze csak akkor, ha nem akarjuk filológus nyakassággal bebizonyítani, hogy a magyar *az*, *az* jobban hasonlít a finn *to*-hoz, mint a török *oş*-hoz, amint ez eddig történt. Vö. még: magyar *enyém* – török *menim* 'enyém', magyar *maga* – török *maka* 'maga, egyedül' stb.

De különösen feltűnő az analógia a magyar és a török nyelvvek szóképzésében. Lássuk a képzők közül a következőket:

ás, és iš, üš

<i>magyar</i>	<i>török</i>
<i>járás</i>	<i>yorış 'járás'</i>
<i>kelés 'das Kommen'</i>	<i>kiliš 'kelés, jövés'</i>

at, et, üt

<i>bánat</i>	<i>ögüt 'tanács'</i>
<i>szeretet</i>	<i>keçit 'hágó'</i>
	<i>ölet 'járvány'</i>

om, em, im, um

<i>álom</i>	<i>tutam 'marék'</i>
<i>futam</i>	
<i>türem 'das Aufgerollte'</i>	<i>bölüm 'rész'</i>

kán, ken, kény, kin

<i>híszékeny</i>	<i>čališkan 'szorgalmas'</i>
<i>törékeny</i>	<i>čekišken 'tartózkodó'</i>
<i>csalókány 'trügerisch'</i>	<i>sokulkan 'tolakodó'</i>

mány, mény, man, men

<i>adomány</i>	<i>kudaman 'komaság'</i>
<i>vetemény</i>	<i>alakman 'lovasság'</i>
<i>küldemény</i>	<i>karaman 'néposztály'</i>
	<i>tüsmen 'ellenség'.</i>

A törökben ez a képző mellékevek képzésére is szolgál, pl. *koĩžaman* 'nagyon nagy', *šišman* 'kövér, megdagadt';

lik, lék, lük

<i>törmelék</i>	<i>bataklik 'mocsár'</i>
<i>kötelék</i>	<i>gedželik 'éji ruha'</i>
<i>csőcselék</i>	<i>kĩriklik 'töredék'.</i>

	<i>dék, dik, ti, di</i>	
<i>jövedék</i> 'Gefälle'		<i>görültü</i> 'lárma, zaj'
<i>töredék</i>		<i>hariltü</i> , 'lárma, zaj'
<i>söpredék</i>		<i>söprüntü</i> 'szemét'.

A törökben a szóvégi gutturalis elesett.

	<i>ancs, enč, endž</i>	
<i>kullancs</i>		<i>ödünč</i> 'adósság'
<i>bilincs</i>		<i>ögünč</i> 'megbánás'.

Azt hiszem, ez elég bizonyosság arra, hogy ha a nyelvtant tekintjük a nyelv lelkének, a magyar nyelv tanúsága alapján elég okunk van rá, hogy a magyar és török nyelvtani alakok sokoldalú hasonlóságára következtessünk. Az analógia kisebb vagy nagyobb foka, a rokon beszédrészek többé vagy kevésbé fontos volta lehet és lesz is még sokáig vita tárgya, de a török és magyar nyelv közt levő szoros és ősrégi rokonság tényét nem lehet oly könnyen kétségbe vonni. Ha két nyelv szókincse és alaktana oly szoros összefüggésben van egymással, akkor nem lehet szó történetesen felszedett kölcsönszavakról. Belső összeolvadás, mélyreható keveredés ez, mely itt végbement, mint később még bővebben bebizonyítjuk.

III.

Hogy fogalmunk legyen a magyar és török nyelv közt levő belső vonatkozásokról, vizsgálunk kell e nyelvek kölcsönös hangtani viszonyát, mert ez a nyelvhasználatban legalábbis olyan fontos, mint a nyelvtanban és szókincsben előforduló analógiák. Természetes tehát, hogy a magyar nyelv hangtani viszonyaiban a rendkívül erős keverékjelleg épp oly világosan látszik, mint az alaktanban és szókincsben. Vannak a magyarban egyes mássalhangzók, melyeket a török egyáltalában nem tud kimondani. Ilyen pl. a szókezdő *l*, *r* és *n*, s a *p* sem igen fordul elő mint szókezdő. A magyarban pedig körülbelül

197 szó kezdődik	<i>f</i>
160	<i>l</i> , <i>ly</i>
119	<i>n</i> , <i>ny</i>
139	<i>p</i>
141	<i>r</i>

hangon; ezeknek tanúsága igen súlyossá teszi a mérleg ugor serpenyőjét és némiképp a magyar nyelv ugor elemeinek régebbi voltát mutatja.

Ha tehát a magyar nyelv erős keverékjellege a filológiai kutatás minden egyes mezején kétségen kívül bizonyosodik, fel kell vetnünk a kérdést, miért beszéltek eddig a magyar nyelvészek kizárólagos, egységes ugor jellegről és miért tekintették a török elemeket jövevényszavaknak. Erre a kérdésre adósak maradtak a felelettel a finnugor elmélet képviselői, s nem is volna szükség erre a kérdésre, ha az eddig összehordott bizonyító anyag mind hangtani, mind jelentéstani tekintetben nem volna tele a legképtelenebb tévedésekkel, és a magyar nyelv kizárólagos ugor jellegének bizonyítása helyett nem éppen az ellenkezőt bizonyította volna be. Arra a munkára gondolok, amely »*Magyar–ugor összehasonlító szótár*« címmel Budenz Józseftől a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában 1873–81-ben jelent meg; ebben a munkában 1979 magyar–ugor szóhasználat van, anélkül, mondom, hogy a kitűzött célnak megfelelné. Az adott szóegyeztetések lehető legobjektívebb és elfogulatlan vizsgálata azonban kimutatja, hogy Budenz munkáját három részre oszthatjuk. 1. Olyan szavakra, melyeknek analógiája török nyelvterületen is, mégpedig sokszor tisztábban és világosabban bizonyítható. 2. Olyan analógiákra, melyek mind hangalakra, mind jelentésre nézve feltűnő erőszakosságról tanúskodnak és úgyszólván a hajuknál fogva vannak előhúzva. Olyan etimológiai szörnyűségek ezek, hogy az egész filológia területén hiába keressük párjukat. 3. Olyan analógiákra, amelyek speciális hangtani mivoltuknál fogva csak ugor nyelvterületen bizonyíthatók be, a törökben azonban csak nagyon gyenge vagy éppen semmi nyomuk sincsen.

A számbeli megoszlást illetően az első kategóriába körülbelül 400, a másodikba körülbelül 300, a harmadikba körülbelül 250 szó tartozik, tehát az ugor eredetűnek tartott példák alig egy negyede fogadható el. Ezzel szemben itt kiadott magyar–török

összehasonlító szótáramban 1100 szóegyeztetés van; ez tehát annyira más felfogásról tanúskodik, hogy ez semmiképp sem lehet a szeszélynek, elfogultságnak vagy véletlenségnek a következménye. S most felmerül a kérdés, honnan van ez a rendkívüli eltérés az összehasonlító anyag megítélésében és a felfogás alapjában. Azt hiszem, nem tévedek, ha az összehasonlító nyelvtudománynak ezt a ritka jelenségét a következő okokkal magyarázom:

Először: a magyar és a többi ural-altaji nyelvek tanulmányozása már a XVIII. században kezdődött, tehát abban az időben, amikor a török nyelv még csaknem teljesen ismeretlen volt. Abban, amit az akkori szótárírók, *Meninszkij* és mások, az oszmánlinak török szókinséről tudtak, semmi, vagy csak nagyon kevés eredeti ótörök elem volt, mert az oszmánok az igazi népies török nyelvet *kaba türkcē* 'durva török' néven nevezték, beszélni szégyennek tartották, és sem írásaikban, sem mint az érintkezés nyelvét nem használták. Az oszmán nép történeti fejlődése különben is lehetetlenné tette az ótörök nyelvkins megtartását, mert a szeldzsuk dialektuson alapuló oszmánli görög, örmény és szláv elemek felvétele után a Közép-Ázsiából hozott ótörök nyelvet idővel elvesztette, s az eredeti török szókins az arab és perzsa kölcsönszavak rendkívüli elszaporodásával feledésbe ment. Csak Közép-Ázsiának s a Volga alsó folyásának törökjei s a szibériai altajiak tartottak fenn meglehetősen tiszta török nyelvelemeket, s a török irodalmi emlékek, az orchoni feliratok kivételével, tulajdonképpen csak az 1069-ből származó Kudatku Bilikkel¹ s az újabban felfedezett turfáni töredékekkel kezdődnek. A mongol hadjáratban a Dzsingisz alkalmazta ujjur írók és hivatalnokok működése becsületet szerzett a török nyelvnek; Timur táborából is maradtak fenn török nyelvm emlékek a törökül írott *yarlik* (femán)-okban. De úgy lát-

¹ A *Kudatku Bilig* Yusuf Has Hadžib 11. században készült munkája a jó uralkodó érényeiről, szükséges tulajdonságairól.

szik, Timur utódainak idejében már mutatkozott a süllyedés, mert csak e veszély láttára fogott hozzá Mír Ali Šīr Nevāji², hogy a török múzsát megszólaltassa, s Muhākemet el Lugetejn («*A két nyelv* – ti. török és perzsa – *bírálata*») című munkájában a török nyelv kiválóbb volta mellett törjön lándzsát. Hogy ennek jelentőségét teljesen megértsük, figyelemmel kell lennünk arra, hogy a Husszein Mirza Bajkara³ szultán udvarában támadt török nemzeti mozgalom egybeesik a perzsa irodalom fénykorával, s hogy Nevāji tulajdonképpen Dšāmi⁴ irányítója volt. Különben a török nyelvnek ez a fellendülése, ha még ideszámítjuk Babernek, a charezmi Mohammed Salih hercegnek s a későbbi költőknek műveit, csak legújabbán vált ismeretessé, és filológiai feldolgozásra még nem áll tökéletesen az összehasonlító nyelvtudomány rendelkezésére.

Másodszor az arab írásjelek, amelyeket már a Szeldzsukidák s később a Timuridák elfogadtak, s melyek a török hangok jelölésére teljesen alkalmatlanok, megnehezítettek, sőt lehetlenné tettek minden normális hangértékre épített nyelvhasználást. Az arab betűvel írott török szövegekben a filológus nem bízhatott, és mivel a meglévő szótárak, Meninszkij, *Handšeri, Bianchi, Mallouv, Rendhouse* stb. kizárólag az oszmánlit tárgyalták, a közép-ázsiai törököt illetőleg csak *Budagov, Radloff, Verbickij* és *Pavet de Courteille* munkáit használhatjuk. Ezekről azonban semmiképp sem lehet elmondani, hogy kimerítik az anyagot, és teljes szótárat adnak. Különösen vonatkozik ez a két elsőre, mert e két szótáríró közül egyik sem érintkezett elég sokáig Közép-Ázsia törökjeinek törzseivel, ágaival és rétegeivel, hogy összegyűjthesse a szükséges nyelvyanyagot. A felso-

² Mir Ali Šīr Nawa'i (1441. február / Herat – 1501. január / Herat) a herati timurida udvarban élő misztikus, költő és politikus.

³ Husayn ibn Mansur ibn Bayqara – röviden Husayn Bayqara – (1483 / Herat – 1506. május / Herat) Herat uralkodója. A timurida dinasztia tagja.

⁴ Abd al-Rahman Džam (1414. augusztus / Džam – 1492. november / Herat) perzsa misztikus és költő.

rolt szótárak közül egyik sem tarthatja magát tökéletesnek, és tatár, keleti török s oszmánli szövegek olvasása közben gyakran hiába kerestem egyik vagy másik ismeretlen szót a felsorolt szótárakban. Egyébként nemcsak az özbegek, hanem az Oxus alsó folyásánál lakó karakalpakok, a Görgen és Hereirend melletti turkománok nyelve is teljesen figyelmen kívül maradt eddig, ami nagyon sajnálatos, mert például a szalorok és dzsandurok meglehetősen tisztán megtartották sok száz éves nyelvjárást. A török szótári munkák közül csak az Ahmed *Vefik* pasa Lehçe-i-Osmáni-ja és a *Szami* bej szótára, a »*Kamus-i-türki*« jöhetnek tekintetbe; ez utóbbi, ami az oszmánlit illeti, igen kiváló alkotás, és valóban egyik elődje sem adja az egyes szavak fő- és mellékjelentéseit akkora szabadsággal, oly kimerítően, pontosan és megbízhatóan, mint ő. Az, kinek nyomain haladt: Esad efendi, a sejk-ül-iszlám, 1725-ben kiadott *Kitab Lehdzet ul Logat* című művével érdemes munkát végzett, de ez az arab interpretálás miatt nem túlságosan használható. Ugyanezt lehet mondani arról a török–arab szótárról is, melyet a tudós M. Th. *Houtsma* adott ki Leydenben 1894-ben széles körű tárgyi ismerettel. Ismétlem, hogy ez csupán az oszmánlira vonatkozik, mert a keleti törököt Szami bej csak futólag érinti, s ő sem az uigur, sem az orchoni és turfáni ótörök feliratokat nem ismerte. Ilyen körülmények között ugyancsak jogos a kérdés: honnan veszi az összehasonlító filológus azt az anyagot, amelynek alapján a török nyelv szókincsének hangtani és jelentésbeli viszonyairól kimerítően és olyan biztonsággal tárgyalhat, amely az analógiának vagy az illető népek közt fennálló egyes rokonsági fokoknak megokolására elkerülhetetlenül szükséges.

Harmadszor különösen hangsúlyoznunk kell, hogy ha török szótárainkat hibátlanoknak s teljeseeknek vesszük is, mégis nagyon merész, sőt egyenesen sikertelen vállalkozás, szótár segítségével fogni hozzá hangtani és fogalmi analógiák megokolásához. Hogy valaki egy nyelvnek mélyére hatolhasson, abszo-

lút biztosan és otthonosan kell magát éreznie abban; nemcsak az egész szókincset kell emlékezetében tartania, hanem tisztában kell lennie mindkét nyelv összes finomságaival, fordulataival és szólásmódjaival. Jól kell tudni a szavak fő- és mellékjeléseit, sőt gondolkozni, beszélni, írni kell tudni az illető nyelveken, mert különben lehetetlen botlás nélkül mozogni az etimológia sima és veszedelmes talaján. Ha a *Magyar–ugor összehasonlító szótár* tudós szerzője annyi figyelemmel tanulmányozta volna a török nyelveket, mint az ugorokat, nem lett volna kénytelen pl. a magy. *maga* szót a tör. *maka* 'ő' helyett az ugor *mög* 'hátsóréssz'; a magy. *apró* szót a tör. *oprak* 'kicsiny' helyett az ugor *nambir* 'szemét'; a magy. *áld* szót a tör. *alk-* 'áld' helyett az ugor *jolend* 'kér'; a magy. *az* szót a tör. *oš* 'az' helyett az ugor *tu, to* 'az'; a magy. *burok* szót a tör. *börüik* 'fejtakaró' helyett az ugor *pur* 'intrare'; a magy. *tet-* 'gefallen' szót a tör. *tat* 'tetszés' helyett az ugor *tidol* 'unhaltbar werden' szóval egyeztetni, s mint közeli rokon alakokat egymás mellé állítani. Ezek és egyéb példák a finnugor elméletnek még tűrhetőbb tévedései közé tartoznak. De azért a fentnevezett szótár tudós szerzője menthető, ha meggondoljuk, hogy két nép nyelvének eredményes összehasonlításához a teljes nyelvanyagon kívül az illető népek gondolkozásmódjával és pszichológiájával is tisztában kell lenni. Ez állítás igazolására álljanak itt a következő példák:

Az 'idegen' fogalmára a magyar–török nyelveknek két szava van, ti. 1. török *ütek, ütken*, magyar *idegen* és 2. török *yaban* 'idegen, vad'. Látszólag nincs a kettő közt különbség, valóban azonban nem így van a dolog, mert az *ütek, ütken* és *idegen* szóval a nomád török azt nevezte, aki sátora előtt elment (*üt-, öt-* 'elmenni') és nem akart betérni, tehát nem akart *konak* 'vendég', azaz 'aki letelepszik' lenni; a *yaban* szóval ellenben a teljesen idegen, ismeretlen embert jelöli, kit ellenségének tekint, mert a szó töve *yav* 'ellenség'.

A kutya fogalmára a magyar–török nyelveknek három szava van: 1. török *küček, kučak*, magyar *kutya* a *kut-, küt-*, 'örizni' tö-

ből, tehát 'juhászkutya'; 2. török *köpek*, magyar *kopó* 'vadász-kutya', a *kap-* 'fogni' tőszótagból; 3. török *it*, magyar *eb* gúnyos és megvető értelemben használva, pl. török *itden alçak* 'aláválóbb a kutyánál' és nem *köpekden* vagy *küçekden alçak*.

A 'szegény, alábbvaló, gyalog, meztelen' fogalmára a magyarban és a törökben a *yal*, *gal*, *yay* tőszótag használatos, mint ezt a török *yalım* 'meztelen', *yayang* 'gyalog', *yalang* 'meztelen' magyar *gyalog*, *gyaláz* szavak mutatják. A letelepült nem érti ezeknek a fogalmaknak összefüggését, de az ural-alta-jinak, éspedig a nomád töröknek egészen világos a dolog, mert az ő felfogása szerint a gyalogos állapot megszégyenítő és lealacsonyító; így magyarázható ez a szólás: *sen anın yanında yayan kalırsın* 'te kevesebbet érsz, mint ő', tkp. 'te őmellette gyalog maradsz'.

S most azt kérdem, hol az a szótár, mely megtanítaná a nyelvhasonlító filológust még sok más ilyen finomságra?

IV.

Ezek volnának a mi szerény véleményünk szerint a fő okok, amelyek miatt a magyarok őstörténetére vonatkozó nyelvi bizonyító anyagot különféleképpen ítélik meg. Anélkül, hogy mindkét irányban méltányosan és objektíven körültekinthettek volna, ragaszkodtak a nyelv egységes ugor jelleghéhez, sőt idő múltával mind jobban és jobban belerögzödtek ebbe az elméletbe, anélkül hogy meggondolták volna, hogy ott, ahol keverék népről van szó és ott, ahol két nép annyira összenőtt, összekapcsolódott és összeforrott, nem lehet olyan egyszerűen egységes nyelvről beszélni. Nem csoda, ha ilyen körülmények közt elkövették azt a még nagyobb hibát, hogy a magyar nyelv török elemeit jövevényszavaknak nyilvánították, az-

az olyan szókinsnek – mert alak- és hanganalógiákról egyáltalában nem is beszéltek –, melyet a magyarok ugor népe vándorlása közben később vett át valamely szomszédos török néptől, s mint idegen, kölcsön vett kincset a mai napig megtartott. Ennek az elméletnek felállításánál mégis meg kellett volna gondolni, hogy az olyan nyelvkonglomerátumnál, melynek két harmada török s alig egy harmad áll ugor elemekből, mégsem lehet kölcsönzésről beszélni. Mindenekelőtt a keveredés időbeli és helyi meghatározásával kellett volna tisztába jönni. Ez eddig még semmiképpen sem történt meg. Azok a nézetek, melyek ebben a kérdésben napvilágot láttak, jórészt üres fikciók, s alig érdekesek az említésre; a törökök és kabarok közt végbement nyelvkeveredés, melyet Porphyrogennitos⁵ említ, s amely egyesek véleménye szerint három, mások szerint 300 év alatt ért véget, tulajdonképpen csak dialektikus keveredésre vonatkozhatik. Azután nem lett volna szabad figyelmen kívül hagyni azt a belső viszonyt sem, amely az állítólag kölcsönzött török szókins és a magyar közt van. Ezt is teljesen elhanyagolták, mert nem gondoltak annak a belső összeköttetésnek a kifejtésére, mely mindkét nyelv épületében mutatkozik s melyből világos, hogy a két nyelv etimologikus magyarázata egymás kölcsönös segítségével nélkül lehetetlen. Lássunk erre néhány példát.

Az *incselkedni*, *incselegni* szó magyarázatánál csak akkor juthatunk eredményre, ha figyelembe vesszük a török *indže*, *inče* 'vékony, finom, gyöngéd, ravasz' melléknevet, az *indžele* 'ravaszkodni' igét s azt a fogalmi analógiát, mely a kfn. *klug* 'vékony, finom' és e szó újabb jelentése közt van.

A *kormány-t* kész szóval egyeztethetjük, vö. csagat. *koruman* 'őrség, hátvéd'. De a szó belső jelentése csak akkor lesz világos, ha a török *koru-* 'védeni, őrizni', *korun-* 'védekezni' igét s ennek származékait ismerjük.

⁵ VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos – Konstantinos Porphyrogennétos – (905. május – 959. november) bizánci császár, író. A makedón dinasztia tagja.

A *keskeny* szót csak úgy érthetjük meg, ha a török *ken* 'szélesség' s *ensiz* 'keskeny', tulajdonképpen 'szélesség nélkül' szavakat ismerjük, s a magyar *kis ken* 'kis szélesség', azaz 'keskeny' szóval összehasonlítjuk.

Az *épít* igét csak a török *ep* 'kész' és *yap-* 'építeni' és 'csinálni' szavakkal magyarázhatjuk; s hogy a kettő összetartozik, bizonyítja a magyar *gyepű* szó, mely 'bekerítés'-t, eredetileg 'épület'-et jelent.

A *gyakori* szónkra etimológiai tekintetben csak akkor vethetünk világot, ha először a 'sűrű, vastag' és 'gyakori' fogalmak analógiájára s a török *yok-un*, *yogun* 'sűrű, vastag', *yokur-* 'sűrűsödni, gyakorivá lenni' szavakra gondolunk.

Végtelen számmal idézhetnénk ilyen példákat, mint a melékelt magyar–török összehasonlító szótár bizonyítja. De ugyanígy áll a dolog a török szavak etimológiájával is; itt meg nélkülözhetetlen a magyar nyelv segítsége.

Az oszmánlinak vagy keleti töröknek csak akkor lesz világos a *gibi*, *gimi* 'egyenlő, hasonló' szó, ha a magyar *kép*, *kíp* szót ismeri.

Az oszmanli csak akkor érti meg a *hayde!* 'előre!' szót, ha ismeri a magyar *hajt* (csag. *aita-*, *haita-*) igét.

Épp így világosítja meg a keleti és nyugati töröknek a *sur*, *sur-lak* 'sós puszta' és *tur-ši* 'savanyított, sós ételek' szavakat a magyar *só*, *sav* 'Salz' s a *Torda* 'só-hely' helynév.

Ott, ahol két nyelvterület oly szorosan, oly mélyen össze van növe egymással, ott kölcsönzésről vagy idegen szavakról nem lehet beszélni. A két nyelv oly belső rokonságban és összeköttetésben van egymással, s ez a rokonság oly messzemenő, hogy lehetetlen az egyik nyelv etimológiai magyarázata a másik segítsége nélkül, valamint a behatolás a belső alkotórészek viszonyába. Ez nemcsak az egyes szavakra vonatkozik, mint fent kimutattuk, hanem egyes szólásokra s a mondattanra is, úgy, hogy a magyart egész könnyen lehet szóról szóra törökre fordítani. A következő török mondatot pl. szó szerint le lehet

fordítani magyarra: *seniñ geldiginlen getirdigin atları axıra kogduk* 'az eljöttöddel hoztad lovakat az istállóba tettük'. Minden egyéb nyelven képtelenség volna ez a szó szerinti fordítás. Arra, hogy ez a fordítás a mostani magyarban idegenszerűen hangzik, meg kell jegyeznünk, hogy a magyar nyelv elvesztett már egyet-mást primitív török-tatár jellegéből. A régi magyar nyelvmlékek mondata szembeszökően törökös. De mindkét nyelvben különösen feltűnik a hangváltozás hasonló volta; ezt a jelenséget jövevényszavaknál aligha lehet bebizonyítani. Lásunk közülük egynéhányat.

I. Magánhangzók

A magyar magánhangzók tudvalevőleg kétfélék, ti. hosszúak:

á, é, í, ó, ő, ü,

vagy rövidек:

a, e, i, o, ö, ü;

Hosszú és rövid magánhangzók közt levő különbség nyoma a törökben csak az egyes dialektusok összehasonlítása segítségével fedezhető fel; így pl. a turkománban sokkal hosszabbak a magánhangzók, mint az oszmánliban.

De tökéletesen egyezik a két nyelvterületen a magánhangzó-illeszkedés, kivéve a régi magyar nyelvmlékeket, melyekben *halál-nek*, *pokol-nek*, alakok fordulnak elő a mai *halál-nak*, *pokol-nak* helyett. A törökben nincs ilyen kivétel, még a perzsa és arab kölcsönszavakhoz függesztett ragok is követik a magánhangzó-illeszkedés szabályait, pl. *allah-în* 'az istené', *melik-in* 'az angyalé'.

A hangváltozásra vonatkozólag felhozzuk az alábbi példákat; a hangváltozás, a magyar és török nyelv rokonságát szem előtt tartva, annál inkább feltűnő, mert a magyar és finnugor közt levő kölcsönös viszonyban nem bizonyítható ilyen meglepően. Épp a hangváltozás az, melynek segítségével két nyelv rokonságát meg lehet okolni. Így pl. a magyar *csősz*, török *čajuş* 'szakasz-

felügyelő’, tulajdonképpen *čau-*, *čav-* ’hívni’ igétől származik, a két szó alapjelentése tehát ’kikiáltó, parancsnok’. Vegyük tehát tekintetbe a hangváltozás példáit mind az egyes területeken, mind a kölcsönös viszonyra vonatkozólag.

a – e

magy. *kavar* – *kever*; *csap* – *csépel*; *csal* – *csele*; tör. *alma* – *elma* ’alma’; *ata* ’atya’, *etke* ’atyuska’; *bak-* ’látni’, *bekči* ’ör’; *aksak* ’sánta’, *eksik* ’hibás’; magy. *ás*, tör. *eš-* ’kapar’; tör. *aladža* ’tarka’ magy. *elegyes*.

a – o

magy. *az*, *oz*, tör. *oš* ’az’; magy. *arat*, tör. *ora-* ’aratni’; magy. *agy* tör. *oy* ’gondolat, agy’; magy. *bog*, tör. *bag* ’kötelék’.

e – ö

magy. *kell*, a népnyelvben *köll*; tör. *getir-*, *götür-* ’hozni’; magy. *begy*, *bögy*, *szeg*, *szög*; magy. *tőzeg*, tör. *tezeg*; tör. *geven-güven-* ’bízni’.

e – i és i – ü

magy. *idő*, *üdő*; magy. *ész*, tör. *is* ’ész’; magy. *bér*, *bír*; tör. *birü* ’fizetés, bér’; tör. *kes-*, *kis-* ’vágni’; magy. *üszük*, tör. *isik* ’forró’; magy. *idegen*, tör. *ütegen* ’idegen’.

ö – ő – ü

magy. *od-* ’geben’, tör. *öde-* ’odaadni’; magy. *gomb*, *gömb*; tör. *son* ’vég’, magy. *szün-*; magy. *szeg*, tör. *čögü*, *čügi* ’szeg’; magy. *borít*, tör. *böru-* ’eltakarni’; magy. *ő*, tör. *o*, *ol*, ’ő’; tör.

ulu, ülkek 'nagy'; tör. *uran, üren* 'jelszó'; magy. *ür*, tör. *ir* 'hely'.

II. Mássalhangzók

b – p – v

magy. *-val, -vel*, tör. *bile, bele* '-val, -vel'; magy. *bálvány*, tör. *palvan* 'hős'; magy. *bűz*, tör. *pis* 'büdös'; a szókezdő *b* mind a magyarban, mind a törökben eltűnhet, pl. tör. *bile – ile*, '-val, -vel'; magy. *belle, bille* 'schaukeln', tör. *elle* 'rázni'.

cs – č – s – š – t

magy. *sok*, tör. *čok* 'sok'; magy. *seb*, tör. *čapı* 'vágás, ütés'; magy. *alsó*, tör. *alči* 'a bokacsont alsó része'; magy. *bors*, tör. *borč* 'bors'; magy. *töporöd-, csöporöd-* 'schrumpfen'.

d – t – z

magy. *búza*, tör. *buday* 'búza'; magy. *bűz, бүдös*; magy. *bíz*, tör. *tudak* 'túzik'; tör. *dirilti, zirilti*; tör. *adak*, turkom. *azak* 'láb'.

f – p (néha s)

magy. *forog*, tör. *pur-* 'forgatni'; magy. *fodor* tör. *potur* 'fodor'; magy. *fúj*, tör. *pula-* 'fűjni'; magy. *főz*, tör. *piš-* 'főni'; magy. *fakad, szakad*; magy. *faj*, tör. *soy* 'fajta'.

g – k – j – v

tör. *deg-, dey-* 'érni vmit', magy. *díj*; tör. *bügü, böğü*, magy. *bűv-* 'Zauber'; tör. *dök-, döy-, döv-* 'ütetni'; tör. *sög-, söv-* 'szid-

ni', magy. *szid*; a szókezdő *g* néha eltűnik, vö. tör. *gőz* 'ősz', magy. *ősz*; tör. *gök* 'ég', magy. *ég*.

h – k

A magyar szókezdő *h* többnyire török *k*-nak felel meg, pl. magy. *hajó*, tör. *kayuk* 'hajó, csolnak'; magy. *hagy*, tör. *koy-* 'hagyni', helyezni'; magy. *hajol*, tör. *kayıl-* 'hajolni'; magy. *hég*, tör. *kıy* 'part, szél'. A magyar szókezdő *h*-nak a törökben gyakran magánhangzós szókezdet felel meg, pl. magy. *hajt*, tör. *ayta-* 'hajtani'; magy. *hambár*, tör. *ambar* 'éléskamra'; magy. *hárs*, tör. *arča* 'hárs'. Magában a törökben is megvan ez a hangváltkozás, pl. *höl* és *öl* 'nedves'; *herkim* és *erkim* 'mindenki'; *öküz*, *hökü* 'ökör'. Vö. továbbá: magy. *hazug*, tör. *azuk* 'téves, hamis'; magy. *hang*, tör. *ong*, *öng* 'hang'. A *k* néha a szó elején eltűnik, pl. tör. *kara-* 'látni', *ara-* 'látni, keresni'; tör. *kariş* 'arasz', magy. *arasz*. Végül néha *k – s* váltkozás tapasztalható a két nyelvben, pl. tör. *koku* 'szag', magy. *szag*; tör. *kuru* 'száraz', magy. *száraz*; tör. *kız* 'lány', magy. *szűz* stb.

j – gy és ny

A magyar *gy* mind szó elején, mind szó végén gyakran *y*-nek felel meg, pl. magy. *gyarló*, tör. *yarlı* 'szegény, nyomorult'; magy. *gyerek*, tör. *yauruk* 'gyerek, magzat'; magy. *gyűlés*, tör. *yiiliş* 'gyűlés'; magy. *nagy*, tör. *nai* 'nagyon'; magy. *hagy*, tör. *koy-* 'hagyni'. A *y – gy* hangváltkozás után a magyar *ny*, tör. *y* viszonya tűnik különösebben szemünkbe. Vö. magy. *nyom*, tör. *yum-* 'nyomni, szorítani'; magy. *nyár*, tör. *yaz* 'nyár'; magy. *nyög*, tör. *yük* 'teher'; magy. *nyak*, tör. *yaka* 'gallér'. A szókezdő török *y* néha mind a magyarban, mind a törökben elveszett, pl. magy. *illa*, tör. *yilla-* 'szaladni, menekülni'; tör. *yırak*, *ırak* 'messze'; magy. *új*, tör. *yay* 'új'; ez azonban a magyarban is megvan, pl. *inkább – jonkább*, *irgalom – jorgalom*. Végül a

y > dž változást kell még megemlítenünk; tör. *yilla-* 'fényleni', *yildiz*, *dzolduz* 'csillag, fény', magy. *csillag*. A volgai törökben a y dž-vé változott, ezért az ótörök *madžar* ('magyar' szó ma az egész Keleten *madžar*-nak hangzik, mert ez a szó a Volga alsó folyásának vidékeiről terjedt szét.

l – y

magy. *láng*, tör. *yang-* 'égni'; magy. *lapu*, tör. *yapa* 'felület, lapos'; magy. *lassú*, tör. *yaš* 'titkos, csendes'; magy. *legény*, tör. *yegen* 'vő'.

m – b

magy. *mint*, *ment* 'als, fleisch', tör. *ming-*, *meng-* 'hasonlítani'; magy. *más*, tör. *baš* 'kezdet, újra'; tör. *moru*, *boru*, 'cső, trombita'.

n – l

magy. *dalol*, *danol*.

s – š – sz – t – d

magy. *sőre*, tör. *sür* 'szarvasmarha'; magy. *sör*, tör. *šira* 'sör'; magy. *szül*, tör. *tül-* 'szül'; magy. *szel*, tör. *del-* 'vágni'; magy. *szál*, tör. *tal* 'fatörsz'. Az *sz – č* hangváltozásra is van példa: magy. *szög*, tör. *čügi* 'szeg'; magy. *szügy*, tör. *čüg* 'az állatok melle'.

t – d – j

A szóvégi magyar *d*, *t*, helyén a törökben gyakran *y-t* találunk, pl. magy. *til-*, *tit-* 'verbieten, verheimlichen', tör. *tit-*,

tiy- 'megtiltani'; magy. *tud*, tör. *tuy-*, *tut-* 'érezni'; tör. *kuy*, *kut*, 'mély, kút' magy. *kút*; tör. *böyük*, *bötük* 'nagy'.

v – b

A *v – b* változással már fentebb foglalkoztunk; a magyar *v* szókezdő esetében a törökben igen gyakran magánhangzós szókezdetet találunk, pl. magy *var*; tör. *or* 'var'. *aş-* 'vásik'; magy. *ver*; tör. *ur-*, *vur-* 'ütni, verni'.

Ezekkel a töredékes hangtani jegyzetekkel csak azt akartuk bebizonyítani, hogy a nyelvkeveredés oly szabályok szerint történt, amelyek idegen szavak átvételénél nem érvényesülhetnek és nem lehetnek irányadók. De vannak még egyéb fontos momentumok, amelyek a magyar nyelv kizárólagos ugor jellege ellen szólnak. Ide tartozik először az a körülmény, hogy magyar és török szavak elején nem lehet két mássalhangzó. Amint a magyar *karacár-t* és *Kirisztus-t* mond *krajcár* és *Krisztus* helyett, éppúgy mond a volgai tatár *kereşen-t* *kreščanin*, *Istolipin-t* *Stolipin* helyett; az oszmánli a *Stambul-t* *Istambul-ra*, *stavros-t* *istavros-ra* alakította át. Másodszor: a hangsúly a magyarban és a törökben mindig a szó első szótagján van, amit a magyar és ugor nyelvek kölcsönös viszonyáról nem lehet elmondani. Filológiai okoskodással lehet a hangsúlyt illetőleg kivételeket felfedezni, de ilyet én még nem találtam, bár több mint hatvan éve foglalkozom a török nyelvek elméleti és gyakorlati tanulmányozásával.

V.

AZ előző fejezetekben a nyelv törvényeivel és saját-
ságaival foglalkoztunk; lássuk most a szókincset
művelődéstörténeti szempontból, azaz vegyük
szemügyre azt a befolyást, amely az emberi élet egyes primitív
fogalmainak megjelölésében törököknél és ugoroknál kisebb
vagy nagyobb jelentőségre emelkedett. Mint már fentebb jelez-
tük, itt az ugor befolyásnak kell adni az elsőséget, azaz *a ma-
gyar nép és nyelv fejlődési folyamatának legelején inkább az
ugor, mint a török elem van előtérben; de a magyar nép etniku-
mának későbbi fejlődéséről már nem lehet ezt elmondani, mert
akkor a török elem az irányadó, s a családi életre, vallásra, ál-
lamszervezetre, hadi dolgokra, etikai és morális fogalmakra vo-*

natkozó szavak nagyobbára török eredetűek. Röviden ezt így lehetne mondani: *a magyarság ugor származék, mely idők múltával eltörökösödött s a világtörténetbe már mint török lépett be.* Senki sem térhet ki e meggyőződés elől, aki filológiai előítélet nélkül vizsgálja azokat a *kultúrmozzanatok*at, melyekről »*A magyarok eredete*« című művem 261–391. lapjain szóltam. Mindenekelőtt nincs nyelv a világon, amelyben a kölcsönszavak oly túlnyomó többségben volnának, mint a török szókincs a magyarban. Az európai nyelvekben az idegen szavak száma azokra a fogalmakra korlátozódik, amelyek valamely előrehaladottabb kulturális körből valók, s mint idegen szavak kerülnek be a nyelvbe. És ha látunk olyan nyelveket, amelyek rendkívüli mennyiségben vettek fel idegen szavakat, mint például az oszmán-török nyelv, akkor csak az irodalmi, nem pedig a népnyelvről lehet szó, az oszmánli irodalmi nyelv pedig tudvalevőleg olyan arab-perzsa-török keverék, amelyet az alsóbb rendű törökök egyáltalán meg sem értenek. A magyar nyelvkincs török része, mely – mint mondtuk – az egésznek kétharmada, rég polgárjogot kapott, s oly fogalmak kifejezésére szolgál, amelyek minden nép kezdetlegesebb és magasabb kultúrájában nélkülözhetetlenek; azonkívül pedig arról a jellegzetes egyszerűségről tanúskodik, mely a világ összes ismert nyelvei között egyedül a törököt jellemzi.

Erről az egyszerűségről szólva, a többi közt a testrészek megnevezésére utalok; ezekben rendesen célzás van az illető testrész rendeltetésére vagy alakjára, s az alapjelentés az illető tevékenységét is kifejezi. Így pl. a 'fej' kifejezésére szolgáló *baş* és *bey* magy. *fej* 'fej' és 'vezető' jelentésben használatos, ezért *başla*- 'vezetni', *beše* vagy *baša* 'vezető, vezér'; a '*homlok*' neve *alin* vagy *önlük*, azaz 'előrészt', magy. *homlok*; a 'szem' neve *köz* a *kör*- 'látni' igéből; a *borun* 'orr' szón a 'kiemelkedő rész'-t értik, ezért ez a szó 'hegyfok' jelentésben is használatos; vö. skand. *näs* 'hegyfok' és 'orr'; a *tutak* 'ajak' szó tulajdonképpen 'megfogó, megragadó'-t jelent a *tut*- 'megfogni' igéből; az

agiz, ayiz 'száj' szó az *ay-* 'nyitni' igéből származik; *tiš* 'fog' a *tiš-* 'áttörni, átlukasztani' igéből; a 'kéz' neve *elik* az *al-* *el-* 'venni' igével rokon és tulajdonképpen 'vevő'-t jelent; *atak* 'láb' tulajdonképpen 'menő', az *ata-* 'lépni, menni' igéből, vö. *atim* 'lépés'; a *kulak* 'fül' alapigéje ma már csak az ugor és magyar nyelvben fordul elő; *kol-*, *hal-* 'hallani'; *türnak* 'köröm', vö. *türman-* 'mászni, kapaszkodni'. Ez az egyszerűség a magyarban mint keveréknyelvben, csak részben látható, de ez a körülmény semmi esetre sem érinti azt az állításunkat, hogy a török szerepe a magyar szókincsben rendkívül fontos. Lehetne-e mást gondolni arról a nyelvről, amelyben pl. a következő állatnevek török eredetűek (vö. a »Magyar–török összehasonlító szótár« illető cikkeit): *ló, ökör, farkas, borz, sakál, párdúc, bölény, bögöly, csabak, csóka, csürhe, csuka, túzok, tulok, tinó, turul, tyúk, tokló, tehén, ürü, zerge, hattyú, harkály, héja, hiúz, hód, karvaly, nyuszt, kecel, kerecsen, kopó, ölyű, oroszlán, kecske, görény, szárcsa, sáska, sőreg, sőre, sólyom, tok*.

A növénynevek közül török eredetűek a következők: *alma, mag, sárma, sás, üröm, káka, kender, körte, kobak, kőkény, kőkörcsin, komló, kőris, gyékény, gyapor, hárs, galagány, gyümölcs, csalán, csalit, csuta, csomór, búza, bors, borsó, bor, topoly, bojtorján, burján*.

A rokoni vagy baráti viszonyt kifejező magyar szavak közül török eredetűek a következők:

atya, anya, déd, néne, ük, törzs, társ, rokon, kor.

A háborúra, kormányzásra, fegyverekre, ruházatra vonatkozó török eredetű szavaink közül álljanak itt a következők: *hős, bátor, háború, csata, vezér, jobbagy, vért, ködmön, bicsak, fűrő, kócsag, koporsó, kormány*.

A mellékelt »Magyar–török összehasonlító szótár« ezenkívül sok más, a családi életre, vallási dolgokra, kereskedelemre és szellemi életre vonatkozó szót tárgyal; ezekre itt külön felhívjuk az olvasó figyelmét. Ezek mind olyan bizonyítékok, melyek a nép életével a legszorosabb összefüggésben vannak, me-

lyek mindennap, minden időben használatosak, s kérдем: lehet-e azt állítani, hogy mindezek a megnevezések hiányoztak a magyarok ősnyelvéből, s hogy az ősmagyarok kénytelenek voltak ezeket egy idegen nyelvből venni kölcsön. Nem. Még a legnagyobb filológiai fanatizmus is – pedig az valóban a legszörnyűbb dolgokra képes – aligha merné állítani, hogy voltak népek, amelyek eldobták volna öröklött anyanyelvüket, anélkül hogy külső ok kényszerítette volna őket reá, és pusztá alázatosságból vagy hiúságból idegen nyelvet vettek volna fel. Ezek a szavak, amelyek az emberi élet legkezdetlegesebb fogalmaira vonatkoznak, amelyeknek száma sok százra rúg, és amelyek azonkívül egy speciális társadalmi jellegről tanúskodnak, ezek a szavak nem idegen szavak, nem kölcsönzött kultúrfogalmak. Ezek a szavak csak úgy állhattak elő, hogy *egy kisebb, művelődésben hátramaradt néptörzs egy nagyobb, műveltebb néphez csatlakozott, s ennek vezetése alatt fejlődött tovább.*

Ha a magyar nép tiszta ugor származásának bizonygatói arról akarnának meggyőzni bennünket, hogy ezek az ugorok, akik tehát északról származtak, s vadászattal és halászattal foglalkoztak, valaha harcias, országokat romboló és országokat alapító nomádok voltak, s a világtörténetben már mint ilyenek lettek nevezetesek, ezt történeti bizonyítékok hiányában nehéz volna megcáfolni. De ha így van, mi akkor annak a magyarázata, hogy a hadügyre és kormányzásra vonatkozó szavak, mint: *kormány, árpád, ország, kende, sereg, csata, had, jobbság, béke, vért, tusa* kétségekívül török eredetűek; lehetne utalni a modern európai nyelvekre, amelyekben bizonyos, a katonaságra vonatkozó kifejezések, mint *Infanterie, Cavallerie, Escadron, Lieutenant, Major, Maréchal* stb. a franciából indulva ki, eljutottak különféle európai nyelvekbe, anélkül hogy érintették volna az illető nemzetek katonai jellegét. Ám ezek idegen szavak, melyek az időnként magasabb francia kultúra befolyása alatt kerültek be a nyelvekbe, s az illető nyelvek egyikéről sem lehetne elmondani, hogy szavainak kétharmada

francia eredetű, mint ahogy a török–magyar vonatkozásban elmondható.

De az eredet kérdésében nem csupán a nyelv tanúságára kell hallgatnunk, hanem meg kell kérdeznünk a néplélektant is. Mert a közös etnikai szellemnek egyes vonásai, melyeket közösségesen faji tulajdonságoknak neveznek, elgyengülhetnek és új tulajdonságoknak adhatnak helyet, de az alap, a legjellegzetesebb vonások megmaradnak, s csak a nép elpusztultával halhatnak ki. Sok erre vonatkozó példát láttam utazásaim közben. Közép-Ázsia iráni őslakossága, bár évszázadokon át keveredett a törökkel, mindig megtartotta letelepült, nyugodt, békés életmódját, s egy töredéke, a szártok, bár nyelvíleg törökké lettek, ural-altaji szomszédaik harcias szellemének nyomát sem mutatják. A dzsensidi-törzs a Paropanisus-hegységben évszázadok óta a szárik-, szalor- és tekke-turkománok szomszédságában lakik, háborús viszonyban van velük, de a törökök harci és rablókedvét hiába keresnénk benne. Esténként, mikor a Murgub partja mellett hallgattam dalaikat, nem Köroglunak és Alamanenak kalandjait, hanem Rusztemnek tetteit hallottam dicsőíteni. Az ugor népcsoportok, melyek mindig kisebb töredékek voltak, s nagyobb számban és nagyobb jelentőséggel sohasem szerepeltek a világtörténetben, ha nem tagadhatunk is meg tőlük bizonyos mértékű bátorságot és kalandvágyat (hiszen a kézművességhez és vadászathoz mindkét tulajdonság szükséges), mint hódítók és államalkotók sehol sem tüntették ki magukat. A történelem nem hazudtolja meg magát, és a magyarokban levő harcias szellem s az ő különböző nevek alatt és különböző időkben véghezvitt harci tetteik már abból az időből származnak, midőn az ugorokkal már régen egyesültek, s a közös szövetségben mind számarányukkal, mind szellemi befolyás tekintetében a túlnyomó többséget alkották.

A néplélektani motívumokat tárgyalva, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a terület szabta feltételeket sem, amelyek az ural-altajiaknak, azaz a török-tatároknak Pannóniá-

ban való letelepedését eldöntötték. Belső-Ázsia pusztáitól kezdve a Duna középfolyásáig nincs olyan vidék, amely az állattenyésztő nomádokat jobban csábította volna, mint Magyarország rónaságai. A Volga alsó folyásánál elterülő puszták, a kalmükök és nogaji tatárok kóborlásainak színhelye, nem állják ki a versenyt a Duna–Tisza közti puszták kiterjedésével s ez utóbbiak a török-tatár nomádokat már rég vonzották. Itt volt az ural-altaji, különösen pedig a török-tatár nomádoknak az *Ultima Thule*-ja, innen indultak ki a római kultúrbefolyás alatt betelepült vidékek sarcolására, és csak így volt lehetséges, hogy e föld az ugor-török népkeverék letelepültével úgyszólván határállomás lett Európa és Ázsia között.

VI.

A ki elfogultság és a minden érzéket megzavaró filológiai fennhéjázás nélkül olvasta az előző lapokat, bizonyára meggyőződött a magyar nép rendkívüli keverék-jellegéről. Ott, hol két, lényege szerint különböző alkotórész tesz egy egészet, az egyes alkotóelemek minőségéről és mennyiségéről sokat lehet ugyan vitatkozni, de a végbement keveredés ténye kívül van minden kétségen. Most már tehát arra kell gondolnunk, hogy tisztázzuk a keveredés helyi és időbeli meghatározásának kérdését, mert a probléma megoldására mindkét alkotórésznek, azaz a végbement keveredési folyamatnak korát kell vizsgálnunk, s kutatásunk irányát kitűzött célunk és a rendelkezésünkre álló anyag szerint kell megszabnunk; először ter-

mészetesen a török részt fogjuk vizsgálat alá vetni. Hogy következetesek legyünk, történeti fejlődésük szerint kell követnünk a magyar nyelv török elemeit, azaz meg kell vizsgálnunk a meglévő török nyelvelmékeket, mely mértékben mutatnak rokonságot a magyar szókinccsel és alaktannal. Az ilyen módon meghatározandó rokonsági fok bizonyos mértékben világosságot fog vetni a végbement keveredés korára. Régebben, egy fél századdal, sőt néhány évtizeddel ezelőtt is lehetetlen lett volna ily irányú kutatás, mert még a török nyelvjárások anyaga sem volt teljes, s régebbi török nyelvelmékekről szó sem volt. Ma már sokkal jobban állunk e tekintetben. Az ótörökről, tudniillik az ujgurról való ismeretünk is jelentősen bővült a Kudatku Bilik egy arab írású példányának felfedezése folytán, az orchoni és turfáni feliratok felfedezésével pedig több mint ezernégyszáz éves török nyelvelmékekhez jutottunk. Ha majd kiadják s lefordítják a *Stein* Aurél hozta ujgur és köktörök szövegeket is, akkor még messzebbre fog nyúlni ez a kor, s még biztosabban lesz meghatározható. Mindenesetre rendkívül jellemző, hogy a most alacsony kultúrfokon álló törökök nyelvelmékeik korát illetőleg kiállják a versenyt hatalmas műveltségű nyugati népekkel. Ez annál értékesebb reánk nézve, mert a magyar nyelvelmékek a XIII. századig, a Halotti Beszéd koráig nyúlnak, s az ugor nyelvekről még úgyszólván semmi régi emlékünknél nincs.

Ha mármost a 730-ból származó orchoni feliratok szövegét összehasonlítjuk a magyarban levő török nyelvkinccsel, akkor az alább következő tűnik szemünkbe. Meggondolva, hogy az ótörök feliratokat még nem tudjuk biztosan olvasni, s még az egyes szavak jelentésében sem vagyunk biztosak, mindenesetre merész dolog határozott, szilárd következtetésekbe bocsátkozni vagy biztos elméleteket felállítani; mindazáltal lehetetlen észre nem venni az orchoni feliratok török nyelve és a magyarban levő török szókinccs közt levő kapcsolatot. Hangtani tekintetben pl. feltűnő, hogy a nyugati török szóvégi *y* helyén az orchoni feliratok szövegében és a magyarban *d* vagy *t* van, pl.

nyug. tör. *tuy-* 'érezni', ótör. *tut-*, id. magy. *tud*; nyug. tör. *uy-* 'követni', ótör. *ūt-*, id. magy. *út-án* 'nach'; nyug. tör. *oy* 'gondolat', ótör. *ot-* 'gondolkozni', magy. *ötlet*; nyug. tör. *tiy-* 'tiltani', ótör. *tit-*, id. magy. *tit-*, *tílt*; nyug. tör. *kuyu* 'kút', ótör. *kutuk*, id. magy. *kút*.

Ami az ótörök és a magyar–török közt levő kölcsönös viszonyban az egyes ragokat illeti, azokról kevés a mondanivaló; mégis kiemeljük a következőket. A *-ra*, *-re* (tör. *-ru*, *-rü*) ragnak locativusi jelentése van, s míg a csagatájban és oszmánliban csupán adverbiumokban fordul elő, pl. *tašra*, 'ki', *içre* 'be', addig a magyarban és az ótörökben főneveknél is előfordul, pl. ótör. *tengüre* 'istennél', *ebrü* 'otthon', *yagru* 'háborúban', *tirigrü* 'életben', magy. *lóra*, *szekérre*. A szókincsben még több analógia van, így pl. a turkológusok előtt eddig ismeretlen *büinksiz* 'végtelen', melyben a *bümk*, *bűn* a magy. *vég*, *víg* szóval azonos. 'Osztani, mérni' az orchoni feliratokban *öle-*, *üle-* és nem *öldže-*, mint a csagatájban és oszmánliban; ez az alak világot vet a magy. *öl* 'Klafter', tulajdonképpen 'Mass, Teil' szóra. Az ótörök *bag*, *bay* 'nemzetség' szóban felismerjük a magyar *faj* megfelelőjét; érdekes a *türk tanrisi* 'törökök istene' szólás, mely a *magyarok istene* megfelelője. Az ótöröknek tehát határozottabban kifejezésre jutott nemzeti érzésük volt, mint utódjaiknak, s ezt a vonást a magyarok is változatlanul megtartották. Már előbb utaltam e momentumok közül egynéhányra, s most még csak azt akarom hozzátenni, hogy a magyar nyelv és az orchoni feliratok török elemei között bizonyos kapcsolat áll fenn, és ezzel a magyar–török vonatkozásoknak igen régi volta minden kétségen kívül van.

Időrendben az orchoni feliratok után az ujjur Kudatku Bilik következik, amely a 463. (1069.) évből származik, s amely sok török gyökeret és tőszót mentett meg a feledéstől. Ez időknék török irodalmi termékeitől egyébként semmit sem várhatunk, mert az iszlám kulturális befolyásával a török az arab-perzsa mellett teljesen háttérbe szorult.

A törökség legrégebbi nyelvm emlékeivel kapcsolatban emlékezzünk meg a törökség legkeletibb tagjáról, az altaji törökök törzséről, melynek nyelvében az igen régi kor nyomai határozottan felismerhetők. Ez a nyelv különösen méltó a magyar nyelvész figyelmére. Azokra a tőszavakra célzok, amelyek feltűnő egyezést mutatnak a magyarral, pl. alt. *maka*, magy. *ma-ga*; alt. *köö*, *küö*, magy. *hő*; alt. *kep*, magy. *kép*; érdekes még a tízes számoknak a magyarral közös végzete, mint alt. *alton* 'hatvan', *yettön* 'hetven', melyben a tör. *on* '10' látható; ezzel a jelenséggel sem Közép-Ázsiában, sem a nyugati törökségben nem találkozunk.

Hogyan történt, hogy itt régebbi alakok s egyúttal a rokonságnak szembetűnőbb bizonyítékai maradtak fenn, azt most nehéz volna megérteni. Ha nyugati irányban haladunk előre a török nyelvterületen, a régi és eredeti török szókincs nyomai egyre kevesbednek, mert az úgynevezett csagatáj vagy keleti török nyelv csak az iszlám elterjedése után állapodott meg irodalmilag. Ennek az volt az oka, hogy a három kánságban a XI. századig az iráni elem volt fölényben, és hogy a törökség csak a Dzsingiszidákkal vonult be a városokba Közép-Ázsia kánságaiban. Közép-Ázsia legrégebbi csagatáj nyelvm emlékei – nem szólva a Dzsingiszidák törökök írott okmányairól – Timur idejéből valók, s a különbség köztük és a Kudatku Bilik nyelve közt nagyobb, mint az utóbbi és az orchoni feliratok közt. Csak a kirgizek⁶ nyelvében látjuk ismét a magyarral való rokonság egyes momentumait; ilyen pl. a *č*, *š* hangváltozás, mint magy. *sok*, kirg. *Šsok*, csag., oszm. *čok* 'sok'; magy. *sátor*; kirg. *Šatir*; csag., oszm. *čadīr* 'sátor' s néhány szembetűnő egyezés magyar tőszavakkal. A kirgizek délnyugati szomszédainál, nevezetesen a turkománoknál, az arabok *guz*-ainak az utódainál, még kevésbé látszanak régi kornak a nyomai, mert az úgynevezett nyugati

6 A mai kazakok elnevezése. Vámbéry korában a kirgizek neve karakirgiz.

törökök, akikhez még az oszmánlik és azerbajdzsániak számítandók, csak akkor tűntek fel a történelemben, mikor a magyarok már régen letelepedtek Pannóniában. Egyébként a nyugati törököknek, valamint a kazároknak és besenyőknek nyelvé-ről semmiféle irodalmi emlék nem maradt fenn, s a volgai törökök nyelvének sajátosságai sem oly természetűek, hogy világos fogalmat alkothatnának belőlük ennek a nyelvnek régiségére s a magyar nyelvhez való viszonyára nézve. Ami a nyugati törökök a magyarra való befolyását illeti, arról még majd később lesz szó.

Ezzel, azt hiszem, sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar nyelv török szókincse a legrégebbi a maga nemében, s rendkívüli fontosságú mindkét nyelv kutatására, mint a következő példából látható. A tör. *mak-ta-* 'dicsérni, magasztalni' magyarázatához a magy. *magas* s egy régi *mag*, *mak* 'magas' szó felvétele legjobban elsegít bennünket. A tör. *tagit-* 'szétszórni, kiterjeszteni' igét a magy. *tág*, a tör. *yamak* 'segéd', *yamalak* 'segítő' szót a magy. *gyám* segítségével érthetjük meg. Éppígy a tör. *oku-* 'felfogni, olvasni' alapjelentését csak a magy. *ok* és *okos* világosíthatja meg. A tör. *begen-, beyen-* 'tetszeni, vágyakozni' ige etimológiailag tökéletesen érthetetlen, de a magy. *vágy* azonnal világossá teszi előttünk, hogy volt valaha egy tör. *bag*, *bay* 'kedv, vágy' tőszó, s ez a magyarban, azaz a legrégebbi nyelvanyagban megmaradt. S ezeket a példákat még tetszés szerint folytathatnám. *Ha tehát a magyar nyelvkincs bizonyos része régebbi, mint az orchoni feliratok szövege, amelyek dátuma legalábbis a VII. század végére nyúlik vissza, akkor a magyaroknak Pannóniában való első megjelenése 896-ra, tehát 200 évvel későbbre, mint az orchoni feliratok nyelve, aligha tehető, és már csak azért is sokkal korábbi időpontra kell tenni a törökök és ugorok közt végbement keveredést is.*

Éppen ez az ugorokkal való keveredés ténye az, ami a magyar nép régi volta mellett bizonyít, éspedig a következő okokból. Mint tudjuk, az ugor összefoglaló néven a vogulokat, oszt-

jákokat, votjákokat, zürjéneket, mordvinokat, lappokat, csere-
miszeket, észteket és finneket értjük; kisebb népcsoportok ezek,
amelyek most a Szozva partjától a lappok földéig s déli irány-
ban a Volga középfolyásáig elterülő óriási területen laknak; oly
néptörödékek, melyek nemcsak nyelvileg, hanem antropológiai
és etnikai tekintetben is elkülönülnek egymástól. *Mivel pedig
az ugorok a homályos őskorban egységes egészet alkottak és
mivel a magyarok nyelvében a felsorolt nyelvek mindegyikének
van nyoma, ennél fogva a magyar nyelv ugor elemei csak abból
az időből származhatnak, mikor az ugor törzs még nem szakadt
szét, s az egyes ágak még együtt voltak azokkal a törzsekkel,
amelyek később beolvadtak a magyarságba.* Ily körülmények
között természetesen szó sem lehet arról, hogy az évszámot
csak valamennyire is meghatározzuk. Oly etnikai alakulás fo-
lyamata van itt előttünk, melynek körvonalai és okai sötét ho-
mályba vannak burkolva, s melynek megoldása rendkívül ne-
héz. Hiszen a hozzánk közelálló kultúrnépek kialakulásának
problémái is csak nagy nehézségekkel oldhatók meg. Elég, ha
megállapítjuk azt a tényt, *hogy a magyar nép és nyelv születé-
sének ideje sokkal régibb korba teendő, mint eddig csalékony,
fantasztikus és megbízhatatlan történeti adatok alapján tettük.*
Ahol Klio nem vezet biztosan, vagy néma hallgatásba merül,
ott csak a nyelvet vehetjük elő a régmúlt idő tanújául.

VII.

Eddigi szerény vizsgálódásunk folyamán az ugor–török keveredés időbeli viszonyával foglalkoztunk. Most fordítsuk figyelmünket a színhely kérdésére, azaz lássuk: hol és milyen körülmények között ment végbe a keveredés. Csakis ily módon tisztázhatjuk a lehetőséghez képest a magyar nép kialakulását. Ez irányú kutatásunkban mindenesetre sokkal nehezebb feladattal állunk szemben. Mindenekelőtt hiányzik itt a nyelvi bizonyítékok világossága, és semmiféle kőbe vésett bizonyosságra nem támaszkodhatunk. Azután meg nincs a szűkszavú történeti forrásokban semmi, ami útmutatónk lehetne. Sem a bizánci, sem az arab források nem beszélnek a nyugat felé vonuló magyaroknak ugor, hanem tisztán török néptör-

zséről. De szerencsére vannak itt egyéb természetű momentumok, amelyek segítségünkre vannak; olyan momentumok, amelyek a kérdéses etnikai mozgalmak természetében és lényegében gyökereznek, s bizonyító erő dolgában nem maradnak mögötte a nyelvtudomány bizonyosságainak. Ezzel arra a kétségbevonhatatlan tényre akarunk utalni, hogy népkeveredés csak úgy jöhet létre, hogy egy nagyobb műveltségű nép befolyást gyakorol kevésbé művelt szomszédjaira vagy alattvalójára; vagyis: az erősebb és műveltebb erőszakkal a maga eszmekörébe vonja, s idő múltával erejéhez képest átalakítja a gyengét és műveletlent, s az új eszmekörrel együtt mennek át az idegen szavak egyik nyelvből a másikba. Hogy a nyelvváltozás e folyamata mennyi ideig tart, az természetesen különböző okoktól függ, de ezek közt a társadalmi élet milyensége a legfontosabb. Mert erős és tartós kulturális befolyás csak félig vagy egészen letelepedett népeknél lehetséges, nomád népeknél semmiképpen. Nem ismer a történetírás olyan nomád népet, mely keveréknnyelvet beszélt volna, mert a részben vagy egészen való átalakulásnak a letelepültség a feltétele. Gyakran volt alkalmam, hogy magam is meggyőződjem e megdönthetetlen igazságról a Görgennél és Etreknél lakó turkománok közt való tartózkodásom idején. Évszázadok óta laknak jomutok, göklenek, tekkék, szárikok és szalorok Irán északi szélénél a perzsa lakosság közvetlen közelében. Száz meg száz perzsa férfit és nőt hurcoltak rabszolgául a pusztaságra, s mégis alig valami az a nyelvi, etnikai és társadalmi befolyás, melyet a műveltségben sokkal magasabban álló irániak a hirkániai puszták ősidők óta nomád népeire gyakoroltak. Ugyanezeket tapasztaltam Khiva északnyugati részén s az Oxus középfolyásának bal partján, hol nem gyűlöltek irániak és átkozott siiták, hanem a vérre és hitre egyformán rokon özbegek voltak a magasabb kultúra képviselői; itt sem kedvelte meg a nomád a letelepülteknek sem erkölcsét, szokásait, sem világnézetét. Ismerni kell a nomád társadalom speciális társadalmi intézményeit, a külvilágtól való

teljes elzárkózottságát, tapasztalni kell a kultúrember iránti bizalmatlanságát és gyanakodását, hogy megérthessük, mily nehezen fér a kulturális befolyás az ősrégi, egyszerű világnézetben élő pusztai lakóra.

Ha az említett szempontból indulunk ki, feltétlenül ki kell mondanunk azt a véleményt, hogy azok az ural-altaji eredetű népek, melyek a történelem előtti időkben s még később is Belső-Ázsiából nyugatra vándoroltak, par excellence állattenyésztő nomádok voltak. Mint a kietlen, pusztá természet gyermekei, jobb haza keresésére indultak, vagy a legrosszabb esetben harci és kalandvágytól űzve, nagy messzeségre elkóboroltak. Semmi esetre sem voltak azok földműveléssel, iparral vagy kereskedelemmel foglalkozó emberek, kik gyors paripáikon nyájaikkal és családjukkal együtt az óvilág belsejéből Pannónia felé vonultak. Ezt bizonyítják az akkori történetírás gyér adatai is. Mert bár homályosak, zavarosak és megbízhatatlanok az akkori idők krónikásainak tudósításai, mégis ki-kicsillan belőlük egy-egy gyenge szikra, mely a történelemnek hasznára lehet. A középkori adatoknak nyelvi és néprajzi momentumaira gondolok, melyek az ural-altajiaknak Pannónia mezőin való első történeti fellépéséről szólnak; továbbá azokra az adatokra, melyeket az ázsiai nomádok életét ismerő arab és perzsa földrajzi tudósításokban lelni. Nem lehet elmondani ugyanezt a bizánci forrásokról. Mert az, amit Bölcs Leó⁷ és Porphyrogennitosz mondanak a törökök hadáról és harcmódoráról, kiket páncélos, szigorú fegyelmet tartó lovasoknak írnak le, legkevésbé sem illik török-tatár nomádok szokásaira és erkölcsére. Amit Priszkosz Rheter (448.), a hun fejedelemez, Attilához küldött bizánci követ mond el a hunokról, töredékes, de mindenestre értékesebb, mint a rómaiak és bizánciak merész, mese-szerű tudósításai, melyek bő alkalmat adnak földrajzi és törté-

⁷ VI. vagy Bölcs Leó (886–912) bizánci császár, az első bizánci humanizmus vezéralakja. A makedón dinasztia tagja.

neti találgatásokra, anélkül hogy csak némileg is lehetségessé tennék a hunok, avarok és egyéb ural-altajiak etnikai hovatarozásáról való tájékozódásunkat. Az imént említett bizánci követtől tudunk néhány hun tulajdonnevet, mint Mondzuk, Ojbars, Okatar, Saragur stb., melyekről bőven szoltam »*A magyarok eredete*« című munkámban. E tekintetben jó szolgálatot tesznek más bizánci krónikások is, mint Jordanis, Menander, Teohylactus és mások, kik hun és avar tulajdonneveket közölnek; mivel pedig ezek a nevek a gyakori hangtani eltorzítás mellett is határozottan török eredetűek, ennél fogva a hunok és avarok török nemzetisége kétségen kívül van. Nagybecsű bizonyíték például Priszkosznak a hunok kedves italáról való tudósítása, melynek *kamosz*, helyesebben *kumisz* a neve, s melyet a nomád törökök máig is kedvelnek. »*A magyarok eredete*« s »*A magyarság keletkezése és gyarapodása*« című munkáimban bőven foglalkoztam a hunok és avarok nemzetiségével, s felesleges volna tovább időzni e kérdésnél. Ha most már a török nemzetiség tényét megállapítottuk, biztosak lehetünk Pannónia első ural-altaji lakosainak nomád jellegéről is. Márpedig nomád társadalomban alig képzelhető el, hogy etnikai keveredés menjen végbe. Először is – mint már mondtunk – a nomád sokkal büszkébb és sokkal inkább összeférhetetlen természetű, semhogy a keveredésben részt vegyen, másodszor pedig ez a keveredés csak idegen kulturális befolyás következtében történhetett volna meg, de kulturális befolyás csak félig vagy egészen letelepült népnél tehető fel. A Közép-Ázsiából Pannónia mezői felé való vándorlás közben tehát a keveredés folyamata semmi esetre sem mehetett volna végbe. Ha az ember erre vonatkozólag véleményt merne nyilvánítani: *csakis Pannónia síkságait mondhatná annak a helynek, ahol az egyszer hunok és avarok, máskor ugorok és törökök gyanánt születtek és keveredése végbement*, mégpedig egyszerűen azért, mert a történeti világosság csak a hunok megjelenésével kezdődik, és mert a történelmi-

etnológiai kutatásoknak egyedüli szilárd alapja Attila hódító hadjárata lehet. Megeshetnék, hogy az ember, lehetetlenségnek tartván a nomád népek etnikai keveredését, arra a feltevésre jut, hogy a magyarok már mai hazájukba való bevándorlásuk előtt átmentek a keveredés folyamatán, s már mint egységes egész vándoroltak be. De ha a dolog így állna, hogyan és honnan jutottak volna be a magyarba ószlovén nyelvelemek oly nagy számmal? Az ószlovének tudvalevőleg nyugati Pannóniában laktak, s az úgynevezett honfoglalás idejében – s már korábban – kiszorították őket a frankok s az északi szlávok. A magyar nyelv szláv jövevényszavai pedig többnyire az ószlovénből valók.

Semmi esetre se engedjük félrevezettetni magunkat az egyidejű krónikások tarka, bizonytalan és egymásnak ellentmondó adataitól (ők az avar gyűjtőnév alatt egész sereg törzset, nemzetséget, ágat és családot mutatnak be), s ne fantasztikus adatokra támaszkodva akarjuk megrajzolni az események és a vezérlő hősök képét. Amaz idő szuroksötét, fekete éjszakája, melyben a vak tudatlanság, az önhittség s a középkori kereszténység ostoba fanatizmusa vetélkednek egymással, lehetetlen né tette, hogy lássa vagy hallja, s még inkább, hogy leírja valaki, milyen volt Pannónia az avarok uralma idejében, mely néphez tartoztak az avarok, s hogyan nevezték magukat. Mert hogy maguk nevezték volna magukat avaroknak, az semmiképpen sem bizonyos. Hadi erejükre és politikai hatalmukra vonatkozólag is csak sötétben tapogatózunk. De ha figyelembe vesszük, hogy mekkora ijedelmet okozott Bizáncban a Szávánál való állásuk, mekkora haderővel küzdött ellenük Nagy Károly nyolcéves hadjáratában és végül, hogy az avarok feletti »győzelme« után még Pipin is csak a Duna bal partjáig folytatta üldözésüket – a magyar Alföldet, az avarok tulajdonképpeni székhelyét azonban sohasem érhetette el –, látnunk kell, hogy Pannónia ural-altaji pogányainak megsemmisítése a jámbor keresztény nagyzo-lásnak csak pium desideriuma volt. Egy ural-altaji nomád nép-

elem, mely Jászvásártól a bécsi Kahlenbergig uralkodott, bizonyára nem tűnt el oly könnyen a föld színéről, se a föld, a levegő vagy a víz el nem nyelhetette, mint az akkori idők fantasztikus krónikái alapján feltehetnők. »*A magyarság keletkezése és gyarapodása*« című munkámban már régebben szoltam erről a kérdésről, s itt még csak az alakulás további menetére vonatkozólag tartom szükségesnek az alábbi következő megjegyzéseket tenni.

A törökök és ugorok közt végbement keveredés helyének és idejének tárgyalásával együtt meg fogjuk kísérelni, hogy leírjuk, hogyan képzeljük ezt a folyamatot. Az előző lapokon reámutattunk, hogy az alapelemet alkotó ugorokat a szellemileg magasabban álló törökök elnyomták, azaz eltörökösítették. Ebből folyik nagyon természetesen, hogy a mai magyar nyelvben az ótörök kultúrszavak túlnyomó többségben vannak. Törökök voltak a vezetők a vallási, politikai, társadalmi és hadi életben, s török volt az összekötő kapocs nemcsak törökök és ugorok, hanem egyéb néptörödékek között is, amelyek részt vettek az akkori pannóniai népkeveredésben. Emellett nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az Ázsiából Európába jövő költözési áramlat több korszakban történhetett, melyek a különböző török törzseket nyugat felé hozták. Eszerint megkülönböztünk őstörököket és később érkező török törzseket. Mivel e törökség előkelőbb része egész bizonyosan az ázsiai kultúrának mezében jelent meg, mely akkor messze felülmúlta a keresztény nyugat kultúráját, könnyű megérteni, hogy szellemi fensőbbisége védelmében egy népet alkotott, s így megtarthatta fellebbvalóságát, kormányozhatott és parancsolhatott. Hozzájárultak ehhez még hadi erényei és szabadságérzése, s megérthető: hogyan történt, hogy miután a török költözési áram a magyarok néptörzsének felléptével megszűnt, sőt, már korábban, megerősödött és megszilárdult az ugor–török keverék uralkodó és állami jellege. Amily bámulattal, csodálattal és félelemmel tekint a mai Ázsia Európa felé, ugyanoly bámulattal és csodálattal néz-

te akkor Kelet-Európának primitív, barbár, középkori keresztény világa a szellemileg felette levő Ázsiát. Mert ha nem így lett volna, nem tarthatta volna fenn magát az avarok hatalma, s nem hívhatta volna küzdelemre a nyugat egyesült keresztény hatalmát. Avar néven tehát azok a török-ugor hegemonia alatt egyesült ural-altajiak értendők, akik a hunok hatalmának összeomlása után megmaradtak Pannónia síkságain, s egy ideig csendben, ismeretlenül, majd erejüket összegyűjtve, vagy valamely kiváló vezérük hatása alatt – mint például Baján idejében – fényesen szerepeltek a világtörténet színpadán. Nem szabad megfeledkezni arról az etnikai összevisszaságról, amely a római hatalom megdőlte után Pannónia síkságain bekövetkezett, s figyelembe kell venni a különböző, kisebb-nagyobb néptörzseket, hogy bebizonyíthassuk, hogyan sikerült annak az ural-altaji hatalomnak, melyet mi avaroknak nevezünk, megőrizni katonai és politikai szupremáciáját. Az imént említett harci eredményeken kívül a hely adta előnyök is segítségére voltak. Akkor még Pannónia volt Ázsia és Európa között a határterület, s miként ma a Volga, akkor a Duna volt a két kultúrvilág határvonala. Századokig tartott, míg nyugalom állott be a különböző áramlásokban, s a két világrész szétválása határozottan megtörténhetett. Az új korszak csak a magyarok török törzsének fellépésével következett el, s Pannónia a kereszténység megszilárdultával a nyugaté lett. Ki tudja, hogy a magyarság és a kereszténység nélkül mi lett volna Pannónia etnikai zűrzavarából?

VIII.

Hogy megérthessük az avaroktól a magyarság kialakulásának időpontjáig való átmenetet, mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a nyugatnak Nagy Károly hadjárata előtt és után halvány sejtelve sem volt arról, mint vannak a dolgok Pannóniában. Amily tudatlanságban éltünk mi a múlt század elején Belső-Afrikát, a Ruvenzorit vagy egyéb vidékeket illetőleg, melyeket Stanley és Livingstone fedezett fel, éppoly keveset tudott a keresztény nyugat Pannónia belső állapotáról a frankok hadjárata előtt és után. Nagy Károly történetírójának, a jámbor Alcuinnak gyér adataiban csak az író apostoli urának hősiessége tükröződik. Az egyidejű bizánciak irataiban is csak zavaros, jelentéktelen mesék vannak a pogány, tehát barbár né-

pekről. Hogy következetesen ítélhessünk, meg kell gondolnunk, hogy az Európa keleti határától kelet felé levő terület borzalmas vadonnak tekintették és félték tőle. Amily óriási veszedelemek közt és életük veszélyeztetésével hatoltak be – térítő és felfedező buzgalmuktól hajtva – a mi hitünk és tudományunk buzgó apostolai a közelmúltban a sötét világrész belsejébe, éppoly merészen indultak el a nyolcadik, kilencedik és tizedik században jámbor lovagok és lelkes térítők Német-, Cseh- és Olaszországból a gyér népességű, ismeretlen Pannóniába. Bizonyára nem egy szenvedett közülük vértanúhalált, bár kimondott vallási fanatizmust az akkori idők ural-altaji nomádjairól nem lehet feltenni. De az akkori Pannónia etnikai állapotról a hit e hőseinek egyike sem hagyott hátra megbízható tudósítást. Mégis teljes biztonsággal feltehetjük, hogy az etnikai tenger hullámai amaz időig a Kaszpi-tó és a Fekete-tenger északi részétől délkeleti irányban folyvást mozgásban voltak, és hogy a török-tatár néptörzsek költözési vonalain, melyek később váltak ismeretessé, folyvást újabb és újabb csoportok jöttek. Merő lehetetlenség volt abban az időben, melyet a történeti hagyomány teljes hiánya jellemez, feljegyezni minden egyes népet, amely az óvilág északnyugati részéből a hunok nyitotta úton Magyarország alföldjei s a Duna középfolyása felé igyekezett. Tulajdonképpen csak egyes epizódok juttatnak némi világossághoz. Ilyen epizódnak tekinthetjük a németek és szlávok akkor kitört háborúját; Arnulf császár és király, midőn háborúba keveredett Szvatoplukkal, a szláv fejedelemmel, kénytelen volt idegen segítséget keresni. Mivel pedig akkor a magyarok, kiket a besenyők nyugat felé költözni kényszerítettek, legközelebb voltak Pannóniához, s megmutatták erejüket a bolgárokon való győzelmükkel, Arnulf először is Simon bolgár fejedelem legyőzőihez fordult, s az ő fegyveres segítségüket használta fel a szlávok ellen. Pusztá véletlen, hogy magyarok s nem besenyők voltak legközelebb Pannóniához; e véletlen nélkül ma Szent István koronájának nem Magyarország, hanem Besenyő-

ország volna a neve. Bizonyos, hogy a magyarok örömmel fogadták Arnulf meghívását, mert a kalandra és zsákmányra vágyó nomádok minden időben készek voltak hadi vállalkozásokhoz csatlakozni és hódításra indulni. A magyarok török törzse hát bejött az országba, egyesült ott talált ural-altaji rokonaival; s mivel az új jövevények száma legfeljebb néhány ezer lehetett, mert táborukat és asszonyaikat, míg távol voltak, a bosszúálló bolgárok megtámadták és megsemmisítették, kétségtelen, hogy a *magyar* név alatt ismeretessé vált csekély számú török-tatár harcosok beleolvadtak a Pannóniában talált rokonok tömegébe és tiszta török nyelvüket felcserélték a Pannóniában talált rokonok keveréknyelvével. Csekély számmal voltak a magyarok, de harcias szellemük, mely ősi nomád életmódjukból s a letelepülésben még el nem pusztult voltukból következett, nagy hatással volt a frank háborúban erősen megfogyatkozott úgynevezett avarokra, s új tettekre sarkallta őket. Különben a magyaroknak a Pannóniában talált keverék néphez való csatlakozása nemcsak az utóbbinak vált hasznára, hanem az előbbiekné is, mert lassanként elvesztették féktelen nomád jellegüket, s a nyugathoz való asszimiláció folyamata ezáltal könnyebbé vált számukra. Az avarok nélkül nem ment volna oly könnyen a magyarság művelődése. Megerősödve, lelkesen, felfrissülve, csak most kerítették igazán hatalmukba Pannóniát az egyesült ural-altaji harcosok. Felvették a győzelmes jövevényeknek, az erős, hamisítatlan nomádoknak nevét, s ezentúl magyaroknak nevezték magukat, amint ez Ázsiában hasonló esetekben sokszor megtörtént. Így például a közép-ázsiaiak Dzsingisz-kán fiának nevét, a *Csagatáj* nevet vették fel, majd utóbb özbegeknek nevezték őket az arany hordából való Özbegről.

Rokonaik segítségével mehettek a magyarok a keresztény nyugat elleni hadjárataikra, melyek messze földön félelmesek voltak, s a szomszédos Németország egyesült hadi erejét kényszerítették ellenállásra. A pannóniai szlávokkal vegyült ural-altaji harcosok győzelmi hadjárata sokáig, természetesen, nem

tarthatott. A németek lassanként megszokták a magyarok idegenszerű, vad külsejét, eltanulták hadi tudományukat, s midőn egy pár hatalmas győzelemmel békésebb életmódra kényszerítették, s a nyugati kultúra előnyeivel megismertették őket, akkor bekövetkezett az a fordulat, melynek következtében a magyarok keverék népe kénytelen volt újabb átalakuláson menni keresztül. Mint mindenütt, itt is az előkelőbbek voltak a kezdők; a dolog annál könnyebben ment, mert a Pannóniában talált rokonok a német, szláv és olasz térítőktől valamennyire ismerték már a kereszténységet, s a magyarok még száz éve sem voltak az országban, midőn Géza (helyesebben *Yayčī* 'vadász, nyilas'), megkeresztelkedve, a keresztény fejedelmek sorába lépett, s népét végképp a nyugathoz csatolta.

Magától értetődik, hogy ez a letelepedés, ez a társadalmi és vallási átalakulás nem ment oly könnyen. A keleti ember, de különösen a nomád, rendkívüli konzervatív természetű, s ha figyelembe vesszük a középkori kereszténység világnézete és az ural-altaji pusztalakó erkölcsi világa közt lévő óriási különbséget, könnyű megértenünk, hogy a jövevények többre becsülték a szabad természetben gyökerező sámánkultuszt, mint a nekik merőben idegen, érthetetlen keresztény dogmákat. A történelem feljegyzése szerint még a későbbi időkben is törtek ki lázadások a kereszténységre való erőszakos térítés miatt, amelyeket természetesen nem volt dolog elnyomni, mert az akkori Pannónia lakosainak túlnyomó többsége – különösen a városokban – szláv volt, vagy olyan ural-altaji, aki a frankok és a szomszédos németek befolyása alatt már régebben hajlott a kereszténység felé. Mindenekelőtt nagy tévedés amaz idők népességi viszonyaira későbbi, vagy éppenséggel mai mértéket alkalmazni. A Duna alsó folyásánál elterülő országok, de különösen Pannónia, nagyon gyéren voltak benépesítve a középkorban, s a néhány városnak és megerősített helynek – mint a név mutatja – szláv volt a lakossága. De bizonyára különösen csekély, szinte elenyészően kicsiny volt az uralkodó ural-altajiak száma,

és semmi esetre sem tévedünk, ha feltesszük, hogy ezek mint natio militans csupán vezető szerepet játszottak, és hogy a tulajdonképpeni nép csak lassanként keletkezett, részint az ország földművelő szlávjaiból, részint a német-, olasz- és franciaországi portyázásokról hozott foglyokból. Csak így érthető meg, hogyan jutott a magyarba az a rengeteg szláv jövevényszó, és hogy az ugor-török nyelv oly szavakkal bővíthetett, mint: *tanya, puszta, kanca, drága, beszélni, barát* és sok száz más szóval, amelyek a mindennapi élet nélkülözhetetlen fogalmaihoz tartoznak. Látva a szláv elemnek az avarokra gyakorolt e rendkívül erős befolyását, kétségtelennek látszik előttünk, hogy a magyarok török törzsének bejövedele nélkül az avar néven ismeretes keverék nép tökéletesen beolvadt volna a szlávságba. De a keletről folyvást érkező ural-altajiakkal erősödve, az avarok időnként sértetlenül megtarthatták hatalmukat s uralkodó katonai hatalmuk – mint már említettük – a bécsi Kahlenbergtől Jászvásárig terjedt; ők ekkor nemcsak a katonai hatalmat, hanem Ázsia magasabb kultúráját is képviselték Kelet-Európának barbárságba süllyedt keresztényei mellett. Csakis ez a szellemi fensőbbiség lehet az oka, hogy a keresztény világtól gyűlölvé, szorongatva és üldöztetve, megalapíthatták hatalmukat és megmaradhattak Pannónia már akkor tarka népelemeinek élén. Ha fogalmat akarunk alkotni az Európába benyomult ural-altajiak igazi jelleméről és etnikai tulajdonságairól, világért sem szabad feltétlenül hitelt adnunk az egyidejű keresztény krónikásoknak. Végtelen tudatlanság és fanatizmus jellemzi azt a képet, melyet ők az Európába nyomult ural-altajiakról hátrahagytak. Nemcsak a középkorban, hanem még az újkorban is az volt a szokás, hogy mindent, ami nem keresztény és nem árja, a barbárság és vadság megvilágításában mutassanak be, mintha Európa népe kizárólag az emberség és lelki nemesség mintaképeiből állana. Abban, hogy helyesen fogjuk fel és ítéljük meg az Ázsiából bevándorolt ural-altajiakat, nagyon hátráltat bennünket az a körülmény, hogy ezek egy árva szót sem hagytak hátra ma-

gukról. Külső képükről egyetlen vonás sem szállt reánk; még nevüket illetőleg is sötétben tapogatódzunk. Arról, hogy hogyan nevezték magukat a hunok és avarok, soha sem fogunk megtudni semmi bizonyosat. Mert hiszen még az újkorban is kínai, tibeti, afgán és perzsa néven ismerünk bizonyos népeket, holott azok sohasem nevezték magukat úgy. Mit várhatnánk hát Nagy Károly történetírójától, Regino⁸ apáttól és Ekkehard⁹ szerzetestől, mikor Róma és Hellász fénykorának képviselői is teljes sötétségben hagynak bennünket az úgynevezett barbárokat illetőleg? Attila pályafutására vonatkozólag is rendkívüli túlzásokkal találkozunk. Akár Attila, Timur vagy Dzsingisz a világhódítók neve, akár Nagy Sándor, Nagy Károly vagy Napóleon; mindig, mindenütt egyformák lesznek. A győztest a legyőzött mindig mint a barbárság, vadság és minden egyéb bűn netovábbját festi le, s különösen fekete lesz a győztes emléke, ha ő maga elmulasztotta, hogy védekezzék, vagy hogy tudósítást hagyjon hátra pályafutásáról.

⁸ Regino (845 körül – 915. május) történetíró. 892. és 899. között prümi (Németország) apát.

⁹ Ekkehard (meghalt 1060 körül) a Sankt Gallen-i kolostor történetének 891–971 közötti szakaszát írta meg.

IX.

A forrásanyag ez egyoldalúsága és megbízhatatlansága a fő oka annak, hogy elődeinknek a magyarok eredetéről való nézetétől ily lényegesen el kell térnünk. Eddig az volt a közfelfogás, hogy a magyarok a IX. század vége felé vándoroltak be Pannóniába, az ott talált szlávokat uralmuk alá hajtották, s a kereszténység elfogadása után államot alapítottak, miután előbb rablóhadjáratokban bejárták Európa északi, déli és nyugati részét, s mindenütt félelmet gerjesztettek. A Duna középfolyásánál elterülő ország ez új jövevényeit a legtöbb krónika és történetíró mint önálló, egyesek szerint több ezer, mások szerint több százezer lélekből álló népet írja le, melyet az akkori idők zivataros hullámmásában a szomszédos besenyők

délnyugati irányban hajtottak előre. Ebben a felfogásban van az első hiba a magyarok őstörténetének megítélésében. Mert a magyarok nem alkottak se nemzetet, se népet, hanem csak egy törzse volt azoknak a törököknek, kik akkor a Kaszpi-tó és a Fekete-tenger északi vidékein különböző törzsekben, mint magyarok, besenyők, kunok, kazárok és úzok kóboroltak egész a mongolok fellépéséig. Ha keressük: voltaképpen hogyan történt, hogy a Pannóniában rég letelepült ugor-török lakosságot tökéletesen felismerve vagy egyáltalában nem ismerve, az újonnan megjelent török törzset vagy ágat önálló, államalapító népnek nézték, olyan népnek, amely Lebediából való útjában a Duna alsó folyásánál hadat viselt a bolgárokkal, s később a mai Magyarországon hazáját lelte: a hibát elsősorban amaz úgynevezett történelmi forrásokban fogjuk meglesni, amelyek vajmi kevés ügyet vetettek a való tényállásra, de nem is igen volt módjukban, hogy azt megismerjék. E forrásanyagra vonatkozólag a Magyar Tudományos Akadémia 1900-ban egy nagyon hasznos munkát tett közzé, melyben sorrendben megvannak az úgynevezett honfoglalásra vonatkozó források. Ezek a következők: I. Bizánci források. II. Keleti források. III. Nyugati források. IV. Szláv források. V. Hazai források. VI. A honfoglalás idejéből való emlékek. Hogy a magyaroknak mai hazájukba való bevonulását kellőleg megvilágíthassuk, természetesen meg kell vizsgálnunk – habár csak futólag is – ezeket a forrásokat; kezdjük tehát a bizánciakkal, és pedig Bölcs Leóval, kinek a szomszédos idegen népek hadi taktikájáról írott munkáját különösen nagyra becsülik. A görög császár, aki 886-tól 912-ig uralkodott, leírja a magyarok harcmódorát, fegyvereit és katonai szervezetét; állandóan törököknek nevezi őket, s kiemeli katonai jó és rossz oldalait. Aki figyelemmel olvassa el ezeket az adatokat, és ismeri a török nomádoknak évszázadok, sőt évezredek óta változatlan erkölceit, szokásait és harcmódorát, azonnal látja, hogy itt alig van valami a török nomádok tulajdonképpeni jellemzéséből, és a bölcs császárnak fogalma sincs

a nomád életről, hanem csak hallomás szerint ír. Aki ismerni akarja a nomád seregek taktikáját vagy katonai szervezetét, olvassa el a *Jaszav-Dzsengiz-t* (Dzsingisz törvénye) vagy a *Tüzükat-i-Timur-t* (Timur rendeletei). A Leó iratában közölt részletek inkább római szervezetű seregre illenek, mely letelepült emberekből állt, de nem nomád pusztai lakókra, kik taxisról és parataxisről semmit sem tudtak, mindig kisebb csoportokban az *iki deŋ, üčde döŋ* (kétszer próbáld meg, harmadszor fordulj vissza) elve szerint támadták meg az ellenséget. Az meg éppen érthetetlen, mikor a bizánci császár a nomád törököket és lovaikat páncélba öltöztötteknek írja le. Hogy honnan vették volna a pusztalakók a drága páncélt, s hogyan mozgott volna a nomádok villámgyors lova a páncélban, az a görög történeti források kritikusaiknak nem jutott eszébe. Egyébként úgy látszik, hogy Bölcs Leóra a magyarok etikai tulajdonságainak leírásában nagy hatással volt a Bizáncban uralkodó fanatikus keresztény korszellem, mert hitszegést és kapzsiságot vet szemére a nomádoknak, pedig ezek a bűnök akkor sokkal inkább megvoltak a bizánciakban, mint a magyarokban, akikről a görög császár körülbelül ugyanazzal a lekicsinyléssel és megvetéssel beszél, mint a mai szájhős görög az oszmán-törökről.

Sokkal fontosabbnak látszik előttünk Porphyrogennitosz Konstantin császárnak a magyarok őskoráról való tudósítása; e tudósítás, mely szintén töröknek nevezi a magyarokat, nagyobb tájékozottságról tanúskodik. Ezt annál inkább hangsúlyoznunk kell, mert a magyarság őstörténetének újabb kutatói Porphyrogennitosz adatait teljesen elfogadják, de a magyarok török nemzetiségére vonatkozó tudósítását kétségbe vonják. Éppúgy, mintha elfogadnók Tacitusnak a régi németekről való tudósítását, csak a *germán* nemzetet vonnók kétségbe. Hogy Porphyrogennitosz honnan vette tudósítását, arról keveset tudunk, s csak hozzávetőleg gondolja *Marczali*, ki az imént említett magyar történeti forrásgyűjteményben az illető részt írta, hogy a részletek részint a véletlenül Bizáncban tartózkodó magyar követek-

től, részint a magyarokhoz küldött követségektől, részint pedig a szláv vagy kazár forrásokból származnak. Természetes, hogy a jó Konstantin császár édeskeveset tud a nomád török társadalom berendezéséről és jellegéről, mert ő sem egyetlen törzset vagy nemzetséget, hanem egy egész népet lát a magyarokban. Ugyanezt a hibát követi el a besenyőkre, kazárookra, úzokra vonatkozólag, éppúgy, mintha most valaki a jomutokat, csangirokat, erzarikat önálló népeknek tartaná, vagy valami idegen a poroszokat, szászokat, bajorokat megannyi önálló nemzetnek gondolná. Mind Konstantin, mind elődje csak nagyon kevésé ismerik az akkori török nomádok életmódjának, világnézetének és vallásának egyes részleteit. Amit a magyarokra, besenyőkre és kazárokra vonatkozólag tőle tudunk, az főleg ideiglenes tartózkodásukra és politikai viszonyaikra vonatkozik, melyek arra késztették őket, hogy új hazát keressenek. Feltűnő, hogy Porphyrogennitosz csak a magyarokat nevezi törököknek (turkoi), de a besenyőknél, kazároknál és úzoknál, akiknek török voltát pedig ugyancsak jól tudta, ezt az etnikai megnevezést, mint egészen magától értetődőt, elhagyja. Porphyrogennitosz tudósítását semmi esetre sem szabad betű szerint venni. Mert először is egynémely adatának erősen bizánci íze van, s nem egyezik meg a nomád törökök felfogásával. Hihetetlen például, hogy a magyarok a kazár fejedelmektől uralkodót vagy vezért fogadtak volna el. Ilyen dolgot a nomádoknál általában csak a nép választása intézhet el. Nem illik a törökökre az a magyaroknak tulajdonított kijelentés sem, hogy félnek a besenyőktől, mert ilyen gyengeséget egyetlen nomád nép sem árulna el. Másodszor: szembeszökő egyes adatoknak a hézagos volta. Például a bizánci udvarnál levő magyar követek még fejedelmük nevét sem mondták meg. Mert Árpád (Arpadis) nem tulajdonnév, nem is méltóságnév, hanem törökül nemességet, uralkodást, kormányzást jelent s *alpaut*, *alpat* alakban s 'nemesség, nemes' jelentésben ma is megvan a kazániban és kirgizben. Általában igen rejtélyes körülmény, hogy Porphyrogennitosz úgynevezett

forrásai, vagyis tájékoztatói, mint újabban állítják, nem mondták meg helyesen a magyarok nevét. Mert vagy nem volt még akkor teljes a kialakulás és ezért a közös nevet nem használhatták, vagy csak az újonnan érkezett törökök uralkodó törzséről beszéltek, mint alább bizonyítjuk. Harmadszor: a besenyőkről és magyarokról szóló tudósításban a tulajdonnevek – pedig az egész tudósításnak ez a része volna a legbecsesebb – annyira el vannak torzítva, hogy habár az egész nomenklatúrának török nyelvi jellege minden kétségen kívül van, egyes szavaknak a magyarázása és helyesbítése nagyon nehéz és mérész vállalkozás. De nem is szólva arról a lenézésről és megvetésről, melyet a bizánciak a barbár nomádok iránt mindig tanúsítottak, s amely a török tulajdonnevek teljes eltorzítását vonta maga után, a görög betűk legkevésbé alkalmasak török szavak átírására. Az *ő, ü, i* magánhangzók s az *š, z, č, dž* mássalhangzók a görögben nincsenek meg, s a négyszáz éves együttélés mellett ma is alig találkozik görög ember, aki helyesen ki tudná ejteni a törököt.

Nem lehet ki nem emelnünk még egyes momentumokat, amelyek különös fényt vetnek a magyarok etnikai viszonyaira. Első helyen említjük itt a kazároktól szenvedett vereséget, mely a törzs kettéoszlását okozta. Ez alkalommal az egyik rész Lebedias vezérlete alatt Etelkuzu, a másik keleti irányban Perzsia felé vonult vissza. E töredék utolsó maradványait pedig határozottan a Kaukázus nyugati részén, az Elbrusz-hegység völgyében ma is élő karacsáj-törökökben kell felismernünk. E törzsnél a magyarokkal való rokonság mondája máig fennmaradt. Már Besse J. magyar utazó megemlékszik erről 1838-ban megjelent útikönyvében. Mivel pedig a karacsájok emberemlékezet óta törökök (a név jelentése 'fekete patak'), ez kétségtelenül bizonyítja, hogy helyesen nevezik a magyar törzset töröknek a régi krónikások; az a törzs Ázsiában maradt török testvéreivel való összeköttetését Pannóniában való letelepedése után is megtartotta, követeket küldött hozzájuk, s feleletet is kapott

tőlük. Erre a régi korban történt követségküldésre vonatkozik az Ázsiában maradt magyaroknak a magyar népben ma is élő emléke. Az *ősi magyarok* kifejezés általánosan ismeretes, és még az újabb korban is sokakat lelkesít a vágy, hogy felkeressék ezeket az ősmagyarokat.

Nem kevésbé nevezetes az a rész, amely a magyarok és kabarok közt végbement keveredésről beszél. Ez alkalommal, Porphyrogennitosz kijelentése szerint, a magyarok megtanulták a kazár nyelvet (mert a kabar nép a kazárnak egy ága volt) s a kazárok a magyar nyelvet. Mivel a kazárok s velük együtt a kabarok is kétségkívül a törökséghez tartoztak, ennélfogva itt csak két nyelvjárás közt végbement keveredésről lehet szó; körülbelül olyan lehetett az, mint a mai szarik- és tekke-turkománok nyelv-közössége. Valamikor azoknak is külön-külön nyelvjárásuk volt, holott ma közös dialektust beszélnek. Hunfalvy Pál, a *Magyarország Ethnographiájának* tudós szerzője szerint (177. l.) e keveredés a csuvas (a kabarok és kazárok vélt nyelve) és a magyarok ugor nyelve között történt. De ez már azért is teljesen lehetetlen, mert először is a kazárok a nyelvemlékek tanúsága szerint törökök voltak, a csuvas pedig olyan török dialektus, melyhez a magyar-török szókinsnek nincs köze. Másodszor, mert a csuvasok léte oly korán – a IX. században – nem bizonyítható be. És harmadszor, mert két oly lényegesen különböző nyelvnek a keveredése, mint a csuvas meg az ugor-vogul, a Lebediában való tartózkodásnak aránylag rövid ideje alatt nem történhetett volna meg. A végbement keveredés idejéről való tudósítás annyira homályos, hogy egyesek három, mások háromszáz évről beszélnek. A nagy hiba egész egyszerűen abban az apriorisztikus felfogásban van, hogy a mai magyarok tisztán ugor eredetűek, s ezért az alaptévedésért az akkori idők etnikai viszonyaiba való minden tiszta bepillantásnak s a józan emberi ész minden ösztönzésének áldozatul kellett esnie.

Ha általában a Porphyrogennitosz adatainak értékeléséhez fogunk, először is az tűnik szemünkbe, hogy a földrajzra vonatkozó előadása sokkal helyesebb és kimerítőbb, mint a néprajzra vonat-

kozó, a társadalmi viszonyokra vonatkozó tudósítása pedig másod- vagy harmadkézből származik, s kevés hitelt érdemel. Nem is lehetett az másképpen, ha meggondoljuk, mily óriási különbség választotta el a bizánciakat a turáni nomádoktól. Mind Leó, mind Konstantin oly tetteket, erkölcsöket és jellemvonásokat tulajdonítanak a nomád harcosoknak, amelyek a nomád társadalom alapfeltételeivel teljes ellentétben állanak, s én azt hiszem, hogy az a fontosság, melyet Porphyrogenitosz tudósításának tulajdonítanak, mindenesetre túlzott. Nem szólva arról, hogy ezek a magyarokra vonatkozó adatok bizonytalan forrásból származnak – mert senki sem tudja, kik voltak a bizánci udvarnál járt magyar követei, s a Magyarországon járt bizánciakat sem ismerjük –, mindenesetre feltűnik, hogy ezeknek az adatoknak Magyarországon nyoma sem maradt. Mert az, ami a Lebedián keresztül Pannóniába való vonulásról, a törökök, kazárok és besenyők közötti politikai összeköttetésekről, Álmosnak, Árpádnak a személyiségéről stb. emlékezetben maradt, nem a nemzeti hagyományból származott, mint általában gondolják, hanem egyes-egyedül a középkorban ismert bizánci forrásokban volt található, melyeknek adatait a középkori magyar krónikások felhasználták. A magyar közfelfogásban mindez sokkal később vert gyökeret. Ha nem így volna, akkor bizonyos tulajdonnevek nem a görögös átírás adta alakban, hanem ősi ural-altaji formában maradtak volna fenn; *Yayčīt* mondanának, nem Gézát, *Alpautot*, nem Árpádot stb.

Ha már most a bizánci kútforrásokról az arab-perzsákra fordítjuk figyelmünket, akkor némileg világosabban látjuk a dolgok tulajdonképpeni állását. De a kívánt végeredményre, azaz arra a viszonyra vonatkozólag, melyben a madzsarok (így nevezik őket a perzsák és arabok) a mai hazájukban lakó magyarokhoz állnak, még sem kapunk semmi, különösebben sokatmondó, biztos adatot. Dšajhāni¹⁰, Ibn Roste¹¹ és későbbi másolói mind török népnek írják le a madzsarokat vagy madzsgarokat – amint helyesírási hiba folytán írják –, kiknek lakóhelye a Fekete-tenger keleti részén, a besenyők szomszédságában van; s általában

oly lényegtelen tudósításokat adnak róluk, amelyek csak hálomából származnak, s reáillenének minden nomád török népre. A mohamedán földrajzi írónak általában sohasem tulajdonítottam különös fontosságot, s földrajzi adataikat legkevésbé sem tekinthetem megbízható forrásanyagnak a magyar őstörténetre vonatkozólag. Mindenekelőtt tudni kell, hogy milyen lekicsinyléssel és megvetéssel tekintenek a régibb és újabb kor mohamedán írói minden olyan irodalmi munkára, mely nem vallásos tartalmú. Mikor Perzsiában vagy Közép-Ázsiában, ahol az iszlám még meglehetősen megőrizte régi típusát, világi könyveket kutattam, a bámulat és megvetés pillantásait éreztem magamon. De az arab írásjelek egyébként sem alkalmasak idegen nyelvű földrajzi és néprajzi nevek közvetítésére, mert a hibás pontozás a legtöbb tulajdonnevet a felismerhetetlenségig eltorzítja, úgy-hogy ezek megfejtéséhez valósággal jóstehetségre van szükség. Ehhez járul végül még a másolók hanyagsága, kik nem ismerve az anyagot, a legfontosabb munkát is hasznavehetetlenné tesz. A keleti forrásoknak a bizánciak felett az az egyetlen előnye van, hogy nekik mint ázsiaiaknak, amaz idők és vidékek török népeinek világszemlélete nem oly tökéletesen idegen, s hogy ők az erkölcsökről, szokásokról és külső megjelenésről több tárgyismerettel és igazságszeretettel szólnak, mint a bizánciak. Az ilyen fajta leírásokhoz tartozik a többi közt a Gurdēzi¹² tudósítása a házassági szokásokról, melyek élénken emlékeztetnek a kirgizeknél és a turkománoknál ma is meglévő szokások-

¹⁰ Džayhani 10. századi mohamedán földrajzíró, a számánida udvar minisztere. *Az utak és birodalmak könyve* című munkáját csak különböző kivonatokból ismerjük.

¹¹ Ibn Rusta Iszfahánban (Irán) született mohamedán földrajzíró. *Az értékes drágakövek könyve* című munkájának egyetlen 13. századi kéziratát Londonban őrzik.

¹² Gardezi a gaznevida udvarban élő perzsa történetíró volt, aki *A tudósítások ékessége* című munkáját az 1050–1053 között uralkodó Abdar-Rasidnak ajánlotta.

ra. Így például a *kalim*, vagyis az az ár, melyet a vőlegény fizet, s az a szokás, hogy a vőlegény apját a menyasszony apja sátrába vezeti és megajándékozza. Végül még azt akarom megjegyezni, hogy az egykorú arab és perzsa földrajzíróknak az egyes török népek földrajzi helyzetére és hazájára vonatkozó adatai sokkal megbízhatóbbak, mint a többi kortársakéi. Egészen helyes például az Ürgendzsből a besenyők lakóhelyére vezető út leírása, azé az útvonalé, mely a kazárokhoz vezet, s a magyarok akkori lakóhelye határainak a leírása. Minden egyebet illetően – mint mondtunk – nehéz e források anyagában oly adatokat fedezni fel, amelyek különösebb fényt derítenének a Kaszpi-tó és Fekete-tenger északi részén lakó török nomádok belső életére és egymáshoz való viszonyára. Hiszen maga a madzsar név is azt mutatja, hogy ez a szó nem eredeti forrásból származik, hanem mint a *y > dž* hangváltozás mutatja, a volga-törökből van kölcsönözve. A szó eredeti alakja *mayar* 'úr, parancsoló'; v. ö. turkom. *mayarim* 'uram'. S amint a *y* a volga-törököknél *dž*-vé lett, éppúgy változott ez a hang az ugoroknál *gy*-vé. Éppígy lett az ugorból törökké vált *kojbal*-karagaszoknál *gy* a *y*-ből.

De a magyaroknak Pannóniában való fellépésére és tetteire vonatkozólag semmit sem találunk. Csak a magyarok etnikai viszonyaira, azaz török voltára vonatkozólag értenek egyet a bizánci, arab és perzsa kútfők, és bizonyára nagyon különös, hogy a mi modern kutatóink az egyidejű íróknak tudatlanságot vetnek a szemökre, s tagadják a magyarok török voltát.

X.

Ha tehát a keleti források oly kevés világosságot derítettek a magyarok őstörténetére, amennyiben török nemzetiségükre s néhány költözködési mozdulatukra vonatkozó adatokon kívül nem foglalnak magukban semmi megbízható történeti és néprajzi adatot sem, hogyan várhatnánk többet a keresztény nyugat egyidejű krónikásaitól? Képzeljük csak el a művelődésnek azt az irányzatát, mely a VIII., IX. és X. században Európában, jelesen Délkelet-Európában uralkodott; vegyük tekintetbe azt a határtalan tudatlanságot, fanatizmust és elbizakodottságot, mely az akkori keresztény nyugatot a mohamedán és pogány Ázsiával szemben jellemezte, s látni fogjuk, mi vezette a magyarokról szóló egykorú tudósításáiban.

Vak, düh, féktelen gyűlölet és rettenetes félelem jellemzi e források mindegyikét, melyek Marczalinak a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában »*A Magyar Honfoglalás Kútfüi*« címmel megjelent művében található. De hogyan is lehetett volna másképp? Századokkal utóbb, sőt a legújabb korban is alig tudott valamit a szabad, képzett, felvilágosodott Európa a török népek s általában az ural-altajiak etnikai, társadalmi és politikai viszonyairól. S hogyan várhatók, hogy a középkor vak sötétségében külön vezetőnk legyen Klió? Először is az tűnik szemünkbe, hogy az akkori krónikások a magyaroknak még a nevét sem tudták, mert a Pannóniában lakó ural-altajiat avároknak, ugoroknak, hunoknak, ungereknek s egyszer törököknek is nevezik, mindig aszerint a forrás szerint, amelyből merítették. E tudatlanság tulajdonképpeni oka az, hogy nomád társadalmakban az etnikai gyűjtőnév csak nagyon ritkán fordul elő, s ehelyett inkább a nemzetség- és törzsnevezetek használatosak. Így például közép-ázsiaiakkal való érintkezésem alkalmával mindig csak özszegekről, kirgizekről, kazarookról, szárikokról, tekkékről hallottam, de sohasem törökökről; körülbelül úgy, mint ma a német nép egyes részei a szász, porosz, bajor nemzetségneveket fontosabbnak tartják, mint közös nevüket. Ez a körülmény szabad utat nyitott az elméleti okoskodásnak, s így a középkorban Pannóniában élő etnikai keverék nemzeti jellege még a későbbi századokban is tökéletesen ismeretlen volt. Nem szólva az etnikai apróságokban való tudatlanságról, különösen feltűnik a számok nagysága, melyeket a krónikások a harcias és békés tömegek leírásában adnak. Ezt a hibát már a hunoknál is elkövetik a krónikások, mikor kolosszális hadseregekről, óriási csatákról s rendkívüli embertömegekről beszélnek, nem gondolva meg, hogy abban a vad korszakban nagyobb tömegek mozgása már az ellátás miatt is teljes lehetetlenség volt. Így például a mai Magyarországnak csaknem egész északi részét őserdők borították, s ebből csak egyes telepek emelkedtek ki; ami pedig a völgyeket illeti, még a későbbi századok-

ban is napokig lehetett utazni, anélkül hogy egy lélekre akadt volna az ember. A számbeli viszonyoknak e bizonytalanságából vagy vad túlzásából indulva ki, nem csodálkozhatunk, hogy a régi Pannónia szomszéd országaiban csak rendkívül zavaros, bizonytalan tudósítások voltak elterjedve azoknak a vidékeknek etnikai és politikai állapotáról – ha ugyan nem volt tökéletes a tudatlanság. Csak az ország régi földrajzi nomenklatúrája árulja el, hogy az egyes városok és várak építői és lakói szlávok voltak, éspedig keleten bolgárok, nyugaton szlovének. Mert a szláv helyneveknek, mint Zemplén, Debrecen, Szoboszló, Csongrád, Szolnok, Balaton, Pest, Tihany, Kanizsa stb. több a történeti jelentősége, mint az ízléstelen, tudatlan és fanatikus krónikások egész világának. Ezek csak a nemzeti és vallási dicsőséget tartották a szemük előtt, de a dolgok tulajdonképpeni állapotával, azaz minden egyébbel, ami e törekvésen kívül esett, semmit sem törődtek.

Ily körülményekkel állva szemben, hiábavaló minden fáradtságunk, hogy az egykorú keresztény krónikákból és feljegyzésekből megbízható adatokat merítsünk a magyarságnak Pannóniában való kialakulásáról. Amit Porphyrogennitosz gyanított magyar tájékoztatójától Bizáncban vagy a magyar vezérek udvaránál levő görög követétől megtudott, az már későbbi keletű, azaz arra az időre vonatkozik, mikor a magyarok török törzse az országban már letelepedett, s összeolvadt az ott talált rokonokkal. Ami a görög köntösben ránk maradt tulajdonnevek nyelvi jellegét illeti, a vezető személyiségeknek eredetileg török tulajdonnevei oly eltorzulásokat mutatnak, amelyek részben ellentmondanak a török-magyar hangzóilleszkedés szellemének, részben félreismerhetetlenül mutatják a már kialakult török-magyar nyelvkeverék nyomait. Így lett az *alpat* 'uralkodás, kormány' szóból az *Árpád* tulajdonnév, *salmadžī* 'kötélvető'-ből *Salmuces*, *yayčī* 'lövész'-ből *Gejza* stb.; sok más földrajzi és tulajdonnév a felismerhetetlenségig eltorzult. Az ember, mikor olvassa ezeket az egykorú nomádokról szóló tudósítások-

kat, önkéntelenül is úgy látja, hogy a nomádoknak és az ázsiai népeknek élete, működése és gondolkozásmódja a bizánciak előtt teljesen ismeretlen volt. A bizánciak nem tartották fáradságra érdemesnek, hogy a barbárokkal foglalkozzanak, nyelvüket megtanulják és szokásaikat ellessék. Pedig a törököknek abban az időben, mint az újabb kutatások kiderítették, már volt irodalmi nyelvük, s nem voltak oly meztelen, vad barbárok, mint amilyennek nyugati, keresztény kortársaik leírják őket.

Még kevesebb világosságot terjesztenek a szláv krónikások adatai. Az *ugri*-k, kikről Nestor¹³ beszél, és akik 888-ban keletről jöttek, mint már nevük is mutatja, nem tévesztendők össze a Pannóniába becsapó magyarokkal. Nestor *ugri*-jai tulajdonképpen az ujgurokhoz tartoztak, kik abban az időben hatalmas török nép voltak a mai Keleti-Turkesztán északi részén; mert ujgurokon az összes, Oroszország délkeleti határánál keletre és délkeletre lakó ural-altaji elemeket értették. Azt, hogy a szláv krónikások *ugri*-jait a magyar törökkel nem lehet azonosítani, bizonyítja az a körülmény is, hogy az oroszok a magyarok nevét csak később, a lengyelek közvetítésével ismerték meg. A *vengri* szó is, ahogyan az oroszok a magyarokat nevezik, lengyel eredetű. A magyarok eredetére vonatkozólag tehát a szomszéd árja népek krónikásai teljesen cserbenhagynak bennünket; még szomorúbb dolog, hogy maguktól a magyaroktól is csak monda, legenda, mítosz alakjába öltöztetett tudósításokat kapunk. Bár a magyar krónikások, mint Kézai (1282), Márk (1330), Thuróczi (1464) a gyermekes mesék egész sorával vezetik be a magyarok történetét, a sokat emlegetett Anonymust pedig mint főforrást idézik, s legújabban szobrot is állítottak tiszteletére: e krónikások adatai ama régi kor etnikai, földrajzi, történelmi és társadalmi állapotának teljes nem ismeréséről tanúskodnak. Felesleges fáradság volna e gyermekmesék cáfolá-

¹³ A kijevi Oroszország legrégebbi, óorosz nyelvű krónikája. Legkorábbi kézírata 1377-ből származik.

sába bocsátkozni. Hunfalvy Pál a Magyarország Ethnographiájának 185–196. lapjain már elvégezte ezt a feladatot. Ami pedig Anonymust illeti, Marczali teljesen meggyőzően bebizonyította, hogy a Gesta Hungarorum részben Aeneas Sylvius Nagy Sándorról szóló könyvének nevetséges hamisítása, részben pedig ügyetlen meseköltés szülötte. De hát nem is lehetett másképp; csak az akkori világ, különösen Európa rendkívül kezdetleges műveltségére vall. Aztán meg nehéz volna feltenni, hogy az olyan nép, amely már alakulásának legkezdetén két meglehetősen külön elem keveredéséből származott (s az idők múltával ez a keveredés még erősödött is), képes lett volna nemzeti hagyományok és legendák megőrzésére. Tiszta csoda, hogy a történelem előtti idők vak sötétségéből néhány, bár gyenge világító szikra eljutott hozzánk. Azokra a néphagyományokra gondolok, amelyek megőrizték a magyarok és az Attila serege közt levő történeti kapcsolat emlékét, bár a *hun* nevet nem ismerik. Egyébként az, hogy az Európába betört ural-altajiak hunoknak nevezték volna magukat – mert csak Európában ismerték őket ezen a néven –, nagyon is kétséges, aminthogy nagyon kérdéses egy közös gyűjtőnév felvetése is. Gyenge bizonyítékot szolgáltat néhány tulajdonnév, mint *Álmos*, *Etele* (*Attila*), *Buda*, *Csaba*, *Emese*, *Kadar*, *Bendegúz* stb., melyeknek török nyelvi jellege kétségen kívül áll, s azt bizonyítja, hogy a magyarban a török elemek befolyása a régebbi ugor befolyás ellenére már korán túlsúlyba került. Lehet, hogy ebben a tekintetben tévedünk, és hogy ezek az emlékezetben maradt keleti tulajdonnevek abból a szoros összeköttetésből származnak, amely a középkorban állott fenn Magyarország és Ázsia között. Szóval mindaz, amit az úgynevezett magyar krónikások a magyarok őstörténetéről elbeszélnek, egyedül a forró, hazafias képzelet szülötte, tehát nem komoly dolog. S a modern magyar tudomány, mikor ezeket a meséket mégis komoly kritikára méltatja, s ezek alapján akarja megrajzolni a magyar nép kialakulását, csak a nemzeti hiúságnak hódol, de a tudománynak semmit sem

használ. Ha az ember a nemzeti hiúság érzéseit követi, megmagyarázható, hogy elhiszi a nagy, több százezer főből álló sereg bevonulásáról szóló fantasztikus tudósítást. De meg kellene gondolni, hogy lehetséges lett volna-e a Volgától Pannónia belséjéig teljesen lakatlan vidékeken átvezetni kísérettel, nyájakkal és lovakkal együtt egy olyan nagy embertömeget. Az emberek és állatok ellátásáról szó sem lehetett volna, mert *kurut*-tal (száraz sajttal) a nomád csak rövidebb utakra látja el magát. A nomád seregek számát is mindig képtelenül túlozza a hagyomány. Ahol százezrekről beszélnek, ott legfeljebb ezrekről lehet szó a valóságban, s ezek is csak kisebb csapatokban mehettek előre. Nem szólva a számbeli nagyság túlzásáról, a honfoglalásnak, a meghódított terület felosztásának, a Pannóniában kötött szövetségnek s a legtöbb részletkérdésnek leírása arról tanúskodik, hogy akitől e leírás származik, egyáltalán nem ismerte a török-tatár nép életmódját és harci szokásait. Az ügyetlen és tudatlan kompilátornak a *res gestae* leírásakor római vagy nyugati haditettek képe volt a szeme előtt, s ez a munka, melyet a magyar történet főforrásául használtak, eddig csak útjában állt a kutatásnak, s lehetetlenné tette a magyar nép keletkezéséről szóló helyes felfogást.

XI.

E szerint a rendelkezésünkre álló forrásanyag a magyarok eredetének megvilágítására tökéletesen hasznavehetetlen; nincs más hátra, mint figyelmünket egyrésről a nyelv tanúbizonyságára, másrésről a jelenkor török nomádjainak jelleméről, élet- és gondolkozásmódjáról való ismereteinkre fordítani, s erre vonatkozó ismereteinket értékesíteni a magyarság őstörténetének kutatásában. E bizonyító anyagot illetőleg először is a nyelvvel fogunk foglalkozni, s mindjárt reá fogunk mutatni az egyes momentumokra, melyek nemcsak az etnikai bizonyság csálhatatlan bizonyítékai, hanem a rokonság közelebbi fokát s a rokonság közelebbi jellegét is megjelölik. Bármily szűkösek legyenek is a török dialektusok régi nyelv-

emlékeiről való ismereteink, mégis a Kr. u. VI. vagy VII. századig nyúlnak vissza s egyre növekednek, amint a török nép a történeti alakulásoktól szorítatva, Délnyugat-Ázsia, illetve Kelet-Európába ér. E tekintetben három korszakot különböztetünk meg. Az első korszakba tartoznak a turfáni és orchoni emlékek (IV–VII. század) és a Kudatku Bilik (1069), melyeknek alakutana és szókincese talán még régebbre nyúlik vissza, mint keletkezésük dátuma. A második korszakban inkább nyugati, mint keleti török emlékek állnak rendelkezésünkre, s ezek a szeldzsuk-törökök fellépésétől s a Timuridák korának emlékeitől a tulajdonképpeni oszmán-törökség megszilárdulásáig, azaz Konstantinápoly elfoglalásáig tartanak. Ide tartoznak: a *Rebābnāme*¹⁴ (1312), az *El feredž ba'd eš šsidde*, melyet én adtam ki (1451) és a H. L. Fleischer említette *Šamasp-name* s több kisebb irat. A harmadik korszakba tartozik a modern oszmánli, továbbá a kazáni irodalmi termékek s közép-ázsiai költők néhány munkája, melyekben az ótöröknek már nincsen különös fontossága. Ha most e különböző korszakokból fennmaradt irodalmi emlékeket szemléljük, s alakutanaikat és szókincsüket pontosabban megvizsgáljuk, arra a meggyőződésre jutunk, hogy a magyar nyelv alakutana és szókincese sokkal régibb, mint az összes nyelvemlékeké. Mint e jelenség természetes következményét, megállapíthatjuk, *hogy a magyarban a három korszak egész török szókincese kimutatható, s e területen évek hosszú során át folytatott tanulmányaim közben nagyon kevés török tőszót találtam, melynek etimonja ne lett volna meg a magyarban.* E körülményre már korábban történt utalás, s ez kényszerít bennünket annak a kérdésnek a felvételére, hogy vajon a magyaroknak mint államalkotó elemnek Pannóniában való megjelenése valóban a IX. század vége felé ment-e végbe, s vajon nem jóval korábban történt-e meg ez az esemény. Történeti adatok hiányá-

¹⁴ Sultan Veled (1226 / Larende/Karaman – 1312 / Konya) perzsa nyelvű munkájában 162 török szó található.

ban e kérdés biztos megoldása aligha fog valaha sikerülni. Amit Amianus Marcellinus a jazigokról s Pannónia egyéb nomádjai-ról elbeszél, illik az ural-altaji népre is; de mivel megbízható történeti adatok csak a hunok fellépése óta állnak rendelkezésünkre, ezért az ural-altajiaknak mai hazájukban való megjelenése csak az első történeti bizonyítékkal, azaz a hunok fellépésével azonosítható. *A magyar nyelv világos keverékjellegének tanúsága szerint a magyarok a hun seregnek ama maradványaiból keletkeztek, amelyek Attila halála és a birodalmának összeomlása után Pannónia síkságain maradtak, s amelyek sok, századokig tartó küzdelem után összeolvadtak egymással, s mint etnikai egész megmaradtak.*

Emellett bizonyít a magyarban levő török nyelvelemek nagy kora, melyet őstöröknek nevezhetünk, másodszor az a magyar népnél ma is meglévő hagyomány, amely az ország második elfoglalásáról beszél, s mely Attilát mondja az első, Árpádot a második hódítónak. Ebből az okból választottam könyvem mottójául e mondást: *vox populi vox dei*. Ami aztán az ugor-török keverék további sorsát, azaz alakulásának részleteit illeti, e tekintetben – mint már említettük – csakis az előttünk ismeretes nomádok erkölcei és jellemző tulajdonságai vethetnek fényt az ugyanolyan etikai és társadalmi viszonyok közt élő elődök tetteire és gondolkodására. A mindennekfölött szigorúan konzervatív nomád ritkán és nagyon nehezen változtatja életmódját és világszemléletét, s egy pillanatig sem kételkedem, hogy azok a nomádok, akiket annak idején a Görgennél, Etreknél, az Oxus alsó folyásánál és a Herirudnál láttam, alig különböznek az arab földrajzírók úzeitól vagy a besenyőktől és magyaroktól (azaz törököktől). A nomádok ősrégi életmódja oly kevésbé változott, hogy jártam olyan helyeken, ahol a XIX. század közepén a kenyér ritkaságszámba ment, s ahol tüzet csak száraz saxaul-gyökerek összedörzsölésével tudtak gyújtani.

Az Attila seregében levő nomád harcosok bizonyára nem állottak alacsonyabb fokán a kultúrának, mint a jomutok, csandu-

rok, karakalpakok a XIX. században. Elsősorban nomádok voltak, azután harcosok, kiknek a ló és a fegyver volt a főgondjuk, s kik vadabbak és féktelenebbek voltak, mint szomszédaik. Attila seregének egyes részei, melyek hihetőleg szétszóródtak és ottmaradtak Pannónia síkságaink, midőn felismerték politikai hatalmuk romlását, s a magyar Alföld kövér legelőit elhagyni nem akarták, mert az leginkább vonzotta őket, kénytelenek voltak szorosan egymáshoz, azaz fegyvertársaikhoz és a többi, Pannóniában levő ural-altaji rokonukhoz csatlakozni. Bár az ugorok és törökök eredetük szerint meglehetősen távol álltak egymástól, de a közös életmód és világszemlélet, különösen pedig a nem ural-altaji lakosok részéről fenyegető közös veszedelem úgyszólván kényszerítette őket, hogy összetartsanak: az ural-altaji törzsnek e két testvérága idők múltával szorosan összekapcsolódott. Arra a nagy és fontos kérdésre, hogy melyik volt a két alkotórész közül a nagyobb és hatalmasabb, s melyik volt tulajdonképpen a magva az alakulásnak, nehéz volna most hátróztott feleletet adni. Aki sine ira et studio szemléli a magyarban található primitív kultúrfogalmakat, annak arra a meggyőződésre kell jutnia, hogy *ugorok voltak azok, kik az alapelemet alkották; de ehhez az alaphoz az idők során oly nagy mértékben járult hozzá egyre több török-tatár elem, hogy a török elem fölébe kerekedett az alapot alkotó ugoroknak, s ily módon állt elő az a tarka népkeverék, mely később a magyar néven lett ismeretessé.* Első pillantásra úgy tűnhetik fel, hogy ez a felvetésünk csak merész képzelet szülötte. De aki figyelembe veszi a mai magyar nyelv hangtani viszonyait, a testrészek többségének, a tőszámoknak és sok más, a mindennapi életre vonatkozó, nélkülözhetetlen fogalmaknak ugor nevét, aligha fogja kétségbe vonni feltevésünk helyességét. Ha már most a kialakulás első fázisára vonatkozólag valamennyire szilárd állásponthoz jutottunk, akkor elvünk további alkalmazásával, egészen természetesen fogjuk találni, hogy amint az alakulás folyamán növekedett a török etnosz, úgy növekedett a török szókincs is; és ma

már a magyar szókinsz kétharmada török, s csak egyharmada ugor jellegű. Ha e körülményt kellőképpen figyelembe vesszük és méltányoljuk, mindenesetre merész dolog azt állítani, hogy a magyar akár török, akár ugor nyelv volna; a magyar par excellence keveréknyelv, amint az a nép is, mely e nyelvet használja, keverék nép, melyhez hasonlót – mint már említettük – nehéz volna találni a néprajz hatalmas területén. Lehetetlen, hogy az olyan keverék népnél, mint a magyar, egységes, etnikailag eredeti nyelvről beszéljünk.

Ha figyelembe vesszük ez intenzív keveredést, csodálnunk kell, hogy a keverék egyes alkotórészei még mindig mutatnak fel oly vonásokat, melyek részint az őshazára, részint az illető népcsoportok költözésének időpontjára vallanak. E helyen természetesen csak a magyar nyelv török-tatár bizonyítékaival foglalkozunk, s erre vonatkozó kutatásunkban arra az eredményre jutunk, hogy a török nyelvterület északkeleti része az, ahol a magyar-török nyelvelemek legrégebb hazája keresendő. A rokonság egyes nyomai – mint már mondtuk – az altajiai törzsnél találhatók fel; ezek a többi töredékeknél, melyek az Altajtól az Adriáig laknak, már nem találhatók meg, bár néhány összekötő kapocs régi voltát tekintve, ez mindenesetre feltűnő. Tehát a keleti török az, mellyel a magyar nyelv nagyobb fokú rokonságot mutat, s az Altajból a mai hazába való vonulás aránylag gyorsan és nagyon korán történt, mert az úton található rokonokkal való érintkezés nem tett reá nagyobb terjedelmű nyelvi hatást. Ezzel magyarázható a magyar-török szókinsz régi kora is; ennek filológiai szempontból rendkívül nagy a fontossága, ha meggondoljuk, hogy *a magyar nyelv szókinszében s bizonyos mértékig alaktanában foglaltatnak a török-tatár nyelvek legrégebb emlékei*. Ha már most meggondoljuk, hogy a Pannónia völgyeiben félnomád állapotban élő ural-altajiakhoz idő múltával újabb török-tatár elemek csatlakoztak, ami a népvándorlás akkori örökös folyamában nagyon is természetes: akkor hamarosan szemünkbe tűnik, hogy a túlnyomó többségben

levő keleti török nyelvelemekhez hogyan járultak új nyugati török elemek, melyek ma egymástól pontosan megkülönböztethetők, s melyek úgyszólván egyedül jellemzik az alakulás egyes történeti fázisait. Míg például ezek a szavak: *örök, tő, kép, szó, árt* stb. csak a legrégebbi török nyelvemlékekben vannak meg, s a későbbi török nyelvjárásokból teljesen hiányznak, addig mások, mint: *küld, gyanánt, előre, onnan, ajang* stb. (l. a szótárt) határozottan újabb, azaz nyugati török befolyás nyomai. E nyugati török befolyásnak a török népcsoportok ama részei voltak a főképviselei, melyek a Kaszpi-tó és Fekete-tenger északi részén *úz* vagy *gúz* (a mai turkománok), *kazár, besenyő, magyar* és *kun* néven később léptek a világtörténet színpadára; abban az időben, mikor a magyar-török nyelvkeverék Pannóniában már megalakult, s a nyugati török elemek annál jobban kitűntek. Az, hogy a török nomád világ örökös vándorlása lassan elcsendesült, egyedül annak a körülménynek köszönhető, hogy a magyarok harcias törzse az iszlám okozta hatalmas népeltolódásokban nyugatra szorult, s Arnulf német fejedelemnek a cseh Szvatopluk ellen szövetségese lett. Attól a pillanattól fogva, mikor a magyarok Szent István alatt a kereszténység elfogadásával a nyugat államai közé léptek, s Ázsiában élő rokonaikkal megszakították az összeköttetést, megszakadt a török-tatár népek áramlása is. Egyes töredékek, mint a besenyők és kunok, még Szent László idejében is megkísérelték, hogy átszakítsák azt a gátat, melyet a magyarok a délkeleti Európa előtt alkottak, de hiába. Amint a magyarok a kereszténységet, az arabok az iszlámot elfogadták, az Oxus és Ural vidékének egész mozgalma lecsendesedett; azontúl a török nomádok csak azokon a területeken kóborolhattak, melyeket megtartottak egész az újkorig. Az orosz-szláv elem terjedése aztán mint végső menedékhelyre, Dél-Oroszország és Közép-Ázsia homokpusztáira szorította a nomád törökséget.

XII.

Miután nagy és általános vonásokban megismertük a mai magyarság létrejöttét, feltétlenül szükséges, hogy szemügyre vegyük az alakulás részleteit is, mert csak a fokozatos fejlődés kifejtésével állapíthatjuk meg a keveredés történetét. Mindenekelőtt különösen érdekel bennünket megtudni, hogyan történt az ugor elemnek a török-tatárral való egyesülése, s körülbelül mi volt a két alkotórész számbeli viszonya. Hogy a tulajdonképpen magvat az ugorok alkották, arra már többször rámutattunk. Arról tanúskodik az emberi élet legelső fogalmainak, a testrészek túlnyomó részének, egyes természeti jelenségeknek és a tőszámoknak megnevezése. Ámde épp oly bizonyos, hogy a török elem már nagyon korán hozzá-

csatlakozott az ugorhoz, s az alakulásban nem egy, a primitív életre vonatkozó fogalomnak hagyta nyomát. Vegyük csak figyelembe a török testrészneveket, mint *kar*, *térd*, *hát*, *köldök* stb., s ha valaki erőszakkal letagadná ezt az azonosságot, azt kérdezzük, vajon a magyarok e testrészek nélkül jöttek a világra? Mivel a mindennapi élet primitív fogalmaira vonatkozó szavak túlnyomó többsége ugor eredetű, ebből az ugor elem nagyobb számára lehetne következtetnünk, ha másrésről a társadalmi élet további fejlődésére vonatkozó szavak nem volnának kizárólag török eredetűek. Merész dolog volna itt határozott feleletet adni. Mert nem az egyik vagy másik rész számbeli nagyságáról, hanem a létrejött keverékbe való korábbi vagy későbbi belépéséről van szó. A kezdetleges ugor fogalmak nagyobb száma mindenesetre az ugor elem javára billenti a mérleget; de a kezdet kezdete csak bizonytalanul és homályosan mutatkozik, míg a későbbi körvonalak egyre világosabbak, mert a növekvő török befolyás, s a növény- és állatvilágra, vallásra, állami szervezetre és hadügyre vonatkozó kifejezések túlnyomóan török volta a végbement átalakulás képét elég világos körvonalakban mutatja. Ha tehát a keveredés első mozzanatai homályosak is előttünk, a továbbiakra vonatkozólag már másképp áll a dolog, mert itt már a török elem átvette a társadalmi és politikai vezetést. S bármilyen néven nevezzék is az egykorú krónikások a Pannóniában lakó ural-altajiakat, a méltóság- és személynevek, mint *bayan*, *khagan*, *bokolaur*, *tudun* stb. egész világosan a keverék török jellegét bizonyítják. Ily körülmények közt fel lehet tenni, hogy az ugorok önként engedték át a hatalmat a harcias törököknek, és tulajdonképpen sohasem igyekeztek a maguk kezébe venni a vezetést. Körülbelül ilyen viszonyban vannak az oszmán-törökök és az autochton görögök az anatóliai tartományokban, mint a régi Kappadokiában, Lygiában, hol a görög elem beolvadt a hódítókbá, s felvette nyelvüket és vallásukat is. Ez utóbbi esetben azért volt tökéletes a beolvadás, mert itt győztesek és legyőzöttek álltak egymással szemben, míg a tö-

rökök és ugorok az őket körülvevő árjaktól szorongatva, önként csatlakoztak egymáshoz, s ezért nyelvük nem keveredhetett tökéletesen. Lehetetlenné tette a teljes beolvadást az a körülmény is, hogy mindkét rész egészen vagy félig nomád életet élt; olyanformán kell ezt elképzelnünk, mint az iráni dzsemsidiknek Khivában megkísérelt törökösítését, kiket a Paropamisusból a turkománok közelébe telepítettek, s kik jó ideig keveréknyelvet beszéltek.

Szóval: az ugor-török népkeverék, melyet a nyugatiak hun, unger, avar, türk és magyar néven neveznek – hogy az maga használt volna valamely gyűjtőnevet, nem bizonyos –, a hunok visszavonulása után meglehetősen ismeretlenül és zavartalanul folytatta életét. Abban, amit az egyidejű krónikások mondanak róla, nem bízhatunk, mert a ránk jutott, alaposan eltorzított etnikai megnevezések legfeljebb elméleti okoskodásokra adnak anyagot, de tudásunkat nem bővítik. Pannónia állapotának a középkor első felében való teljes ismeretlenségén különben nem csodálkozhatunk, mert Délkelet-Európának az a része akkoriban éppoly hozzáférhetetlen és ismeretlen volt, mint Közép-Afrika még a XIX. század elején is. A bizánciaknak az avarokkal való összeköttetéséből az világlik ki, hogy Pannóniában akkor Baján vezérlete alatt egy hatalmas harcias hatalom állott fenn, mely a Keletrómai Birodalomnak sok gondot okozott, s amellyel ajánlatos volt békében élni. A bizánciaknak természetesen gondjuk volt rá, hogy a legsötétebb színekkel fessék le az avarok erkölceit, s hogy olyan zsarnokoknak ábrázolják őket, kik alattvalóik asszonyait az igavonó állatok mellé ekébe fogják, s a legszörnyűbb kegyetlenségeket követik el. A görög nagyzás és elbizakodottság rajzolta kép nem érdekel bennünket; mi csak azt a tényt akarjuk kiemelni, hogy a VI. században Pannóniában ural-altaji harcosok jelentős hatalmat alkottak, melynek fejedelme török nevet viselt; oly hatalmat, melynek etnikumában a már akkor kész ugor-török keverék volt a fő alkotórész. Attila után éppen Baján alatt volt Európában az ural-altaji nomádok

uralmának második fénykora. Ez uralom emelkedéséről és hanyatlásáról csak annyit tudunk, hogy a szomszéd keresztény országokba való becsapásai rengeteg kárt okoztak, és fő okai voltak annak, hogy a keresztény nyugat felfegyverkezett, s később Nagy Károly alatt háborút is indított ellene. A nagy frank király történetírójának tudósítása szerint a keresztény világnak ez első keresztes hadjáratát, melyet nem mohamedánok, hanem sámánvallásúak ellen folytattak, győzelem koronázta; amiben semmi okunk sincs kételkedni. Másrésről azonban kétségtelen, hogy a frankok és szövetségeseik csak a Duna jobb partján található tábornak támadták és semmisítették meg. A Tiszán túl sem Károly, sem fia, Pipin, nem hatolt, ott minden a régiben maradt. Hogy mily kevésbé kell elhinni a pogány avarok tökéletes kiirtásáról szóló keresztény dicsekvéseket, legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a frankok visszavonulása után az ural-altajiak a Duna középfolyásánál és Erdélyben zavartalanul megtartották a vezető szerepet. Csak Pannónia nyugati részén gyengült egy időre a hatalmuk a szlávok előrenyomulása folytán. A keleti részek tágas pusztái azonban elzárva, ismeretlenül maradtak a keresztény harcosok s a szlávok előtt, s ott az ural-altaji harcias nomádok zavartalanul folytathatták szokott életmódjukat.

Az avar néven ismert ural-altaji harcosokról való nézetünkkel egyedül állunk. Éppen azért nem mulaszthatjuk el, hogy elő ne adjuk erre vonatkozó bizonyítékainkat. Mindenekelőtt kiemeljük, hogy a középkori keresztény világnak a pannóniai ural-altajiakról való teljes tudatlansága nem elég arra, hogy ezt a népet, amelyről csak tudósítanak, s amely semmiféle emléket nem hagyott hátra, fel se vegyük, vagy kevésbé becsüljük. Azzal az állítással, hogy nem hagyott hátra építészeti vagy egyéb kulturális emlékeket, melyek tanúsíthatnák, hogy volt, szembeállíthatjuk politikai hatalmát, mely a mai Moldvától a Bécs melletti Kahlenbergig terjedt, továbbá azt a tényt, hogy magába olvasztotta az Erdélyben lakó szláv elemeket. A turkománok, kik a legkülönbözőbb nevek alatt évszázadokig laktak és laknak

ma is a Fekete-tenger és a Kaszpi-tó északi részén, szintén nem hagytak hátra semmiféle épített vagy egyéb emléket, de azért senkinek sem jut eszébe kétségbe vonni, hogy a régi időkben is azokon a területeken laktak. A nomádság, különösen a török, féktelen szenvedéllyel csügg a vándoréleten, s az ugor-török népkeverék, mint már korábban rámutattunk, különösen kedvező területet nyert Pannónia völgyeiben, hogy e szenvedélyének élhessen. A VIII. és IX. században e két etnikai elem bizonyára annyira össze volt már olvadva, hogy szláv vagy egyéb támadások ellen teljes biztosságban voltak, s politikai hatalmukat sértetlenül fenntarthatták. Már többször említett, Ázsiából hozott szellemi fensőbbségük következtében ők voltak egyes néptörzsek alakulásának a középpontjai; ez a politikai hatalom, amelyről nyugaton semmit sem tudtak, s nem is akartak tudni, a későbbi magyar állam tulajdonképpen magvává nőtt. A frank háborúk megfogyasztották őket, s mérsékeltek nyugatra való becsapásaikat, de úgy látszik, hogy az őshazájukkal való állandó s csak időnként megszűnő összeköttetés folytán újabb törzsekkel gyarapodtak. Keletnek és nyugatnak nyílt költözködő útján, a Kaszpi-tó és a Fekete-tenger északi részén és a Duna középfolyásánál elterülő földek között sohasem lehetett hiány betörő nomád törzsekben vagy egyes harcias csapatokban, mert a turáni etnikai tenger örökös mozgásban volt. Legjelentősebb és leghatalmasabb volt e törzsek között a magyarok török törzse, melyet Arnulf hívott az országba; ők adtak az etnikai keveréknek végleges politikai alakot, tulajdonképpen való nemzeti színezetet.

XIII.

A magyarok eredetéről való elméletünkben sokan főképp azon fognak megakadni, hogy a magyaroknak Arnulf behívta török törzse hogyan csatlakozhatott a Pannóniában talált ural-altaji rokonokhoz, s hogyan jutott köztük azonnal a főhatalomhoz. Hogy e részben valamivel világosabban lássunk, mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a magyarok, kiket a besenyők délnyugati irányban szorítottak, nagyon kevesen voltak, mikor megérkeztek Pannóniába. Nagyobbrészt csak harcosokból álltak, mert családjukat és állataikat magában foglaló táborukat, melyet az Al-Dunánál hagytak, a bosszúálló bolgár Simon megtámadta és megsemmisítette. Ez a Dunáig hatoló harcias csapat, melyben a közép-ázsiai puszták

szelleme, az ősrégi hősi erények hamisítatlanul megvoltak, új erőt és eleveniséget adott az avar maradékoknak, melyeket a frank hatalom erősen szorongatott. Valamint a mostani magyar néphit is a keleten maradt ősi magyaroktól vár segítséget a nyomorúság és a balsors idején, úgy lehetett az régebben is. Az országba jött török törzset megmentőnek, a szükségből való kiségitőnek tekintették, tisztelték és fensőbbiségét önként elismerték. Nyelvi tekintetben e törökök hamarosan csatlakoztak a rokonok itt talált többségéhez; emellett szól azoknak a szavaknak a nagy száma, melyek a keleti törökségben ismeretlenek, s csak a nyugatiban fordulnak elő. De etnikai tekintetben ez utóbbiak adtak példát; ők élesztették fel a régi harci kedvet, s ők voltak az intézői azoknak a becsapásoknak, melyek megérkezésük nyomán Németországot és Nyugat-Európát félelembe ejtették, s annyi bajt okoztak. Bármint érezte is a keresztény világ e becsapások mondhatatlan keserveit, az újonnan jött ázsiai harcosok mivoltáról és külsejéről, nevéről és jellegéről semmiféle megbízható adatokat nem hagyott hátra, ha ugyan nem akarjuk komolyan venni az ostoba szt-gallen-i barát jelentéktelen tudósítását. Amint az újkor turkománjai portyáztak Perzsiában a szélrózsa minden irányában, s csak erős ellenállással lehetett őket visszavonulásra kényszeríteni: a magyarok is csak a németek Lech-mezei¹⁵ s egyéb győzelmei után nyugodtak meg, s kezdetben félnomád, majd lassanként egészen letelepült életmódra adták magukat. De még a későbbi időkben is többre becsülték a magyarok a sátor alatt való életet a letelepülésnél, mint az özbegek is, kik barmaikat kőépületben tartják, maguk pedig nemezsátorban laknak.

Ha már most szem előtt tartjuk az Arnulfnak Szvatoplukkal való harcáról szóló történeti tudósítást, és a magyaroknak mai hazájukban való megjelenését a IX. század végére tesszük, lát-

¹⁵ 955. augusztus 10-én a Lech folyó mellett, Ausburgtól délre, Ottó német király legyőzte a kalandozó magyar sereget.

juk, hogy egy századnyi időközre volt szükség, míg a magyarok török törzsének a Dunánál talált ural-altaji népkeverékkel való egybeolvadása megtörténhetett, és az előbbi az utóbbiba úgyszólván beolvadhatott. Idők múltával aztán egyre növekedett azoknak a kalandvágyó harcosoknak és jámbor szerzeteseknek a száma, kik a szomszéd keresztény országokból elindultak a régi Pannóniába világi és egyházi babérokat aratni, amint azt tapasztalhatjuk egyéb oly területeken is, melyek csak újabban nyíltak meg kultúránk előtt. Az összeköttetés a magyarok előkelői s a szomszéd németek és szlávok között egyre élénkült, házasságok történtek köztük, s amint ezek az összeköttetések erősödtek, éppoly mértékben szorította vissza a kereszténység terjedése a régi magyarok nomád ősjellegét. Amint Magyarország belépett Európa államszövetségébe, vége volt a nép ázsiai nomád jellegének. Bár voltak még egyes nyakas magyarok, kik fanatikusán csüggték a régi sámán valláson, mint a Koppány és Vajda (*bayta* 'zászló'?) lázadásai bizonyítják, de az egyre nagyobb méretű letelepedés annál könnyebben letörhette a harcias szellemet, mert az előkelők beolvadtak a keresztény világgal már korábban érintkezésbe jutott nagy ural-altaji konglomerátumba.

A második nehézséget a mai magyarság létrejöttétől való elméletünkben az a kérdés alkotja, hogyan volt lehetséges, hogy az ugor-török népkeverék a hun hatalom elvonulása után megőrizte függetlenségét, sőt megtartotta vezető szerepét is, mint az avarok idejében s a későbbi küzdelmekben is láttuk. Erre a kérdésre csak akkor felelhetünk, ha tekintetbe vesszük a következő körülményeket: 1. Az avaroknak a hatalma és száma sokkal nagyobb volt, mint a nyugati krónikások fantasztikus, zavaros és bizonytalan egyidejű adatai alapján feltehetnénk; mert annak a népnek, melynek serege minden szomszéd országba benyomult, s mindenütt félelmet gerjesztett, rendkívül erősnek kellett lennie. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az a félelem és ijedség, amelyet a turáni harcosok megjelenése a nyugaton okozott, oly hatalmas és nagy hatású volt, hogy később a

régi nagyság hátramaradt gyenge töredékei is elegendők ahhoz, hogy féken tartsák a túlnyomó számmal levő alattvalókat. 2. Ezek az alattvalók többnyire szláv eredetűek voltak; ez a nép sohasem tűnt ki bátorságával és harciasságával; ismeretes, hogy küldötteik a görög seregben lanttal vállukon jelentek meg, mert, amint mondták, a fegyverforgatáshoz nem értettek. Csak az avarok hatása alatt lettek később a szlávok alkalmasak arra, hogy az ural-altajiak segédcsapatait alkossák. A szlávok közül csak a török-tatár vérrrel vegyült oroszok váltak hódítókká. 3. Az avarok és törzsrakonaik erkölcsi tekintetben már csak azért is felette voltak a szlávoknak, gepidáknak, longobárdoknak és egyéb európai elemeknek, mert a turáni, helyesebben török-tatár nomádok szelleme volt bennük s ősi mivoltuk szerint sokkal harciasabbak voltak, mint letelepült életmódra hajló, árja eredetű szomszédaik. Másrészt az akkori ázsiai világ műveltsége – mint már említettük – nagyobb volt, mint az európai emberiségé, s minthogy az avarok vezetőit és rokonait ez a műveltségi szellem hatotta át, lehetséges volt az uralmat magukhoz ragadniuk, és ugyanazt a történeti szerepet játszaniuk, melyet a török-tatárok, mongolok és mandzsuk az óvilág egyéb részein játszottak. 4. Ezt a harci fensőbbiséget új rokon törzsek szakadatlan csatlakozása folyvást erősítette, s ezzel együtt a nemzeti szellem is emelkedett. Az egykorú krónikások silány tudatlansága csak sejteti ezt a körülményt, de hogy ez a folytonos csatlakozás valósággal megvolt, azt bizonyítja az a tény, hogy török-tatár elemek századokkal a magyar királyság megalapítása s a magyar népnek már részben megtörtént európaivá válása után is hatoltak be Magyarországra. 5. Különösen ki kell emelni, hogy a magyarokkal, kiknek sikerült államot alkotniuk, a magasabb fokú ázsiai kultúra vonult be a régi Pannóniába, mely enyhítette a nomádok erkölcsi vadságát és elősegítette a keresztény nyugathoz való alkalmazkodást.

Hogy a hunok és az avarok milyen úton jutottak el a Duna középfolysáéhoz, arról határozottan keveset mondhatunk. De

azt, hogy a magyarok legközelebbi rokonai a besenyőknek, kazároknak és úzoknak, kik a Kaszpi-tó és Fekete-tenger északi vidékein kóboroltak, s hogy e területen hosszabb ideig tartózkodtak, bizonyítja a perzsa kölcsönszavak jelentékeny száma, melyek a magyar nyelvbe kerülve, eljutottak a pannóniai ugor-török népkeverékig. Ilyen szavak: *isten, bálvány, sárkány, levente, vásár, ezer, száz, csésze, vár, vad, csárda, kincs, párdúc, pad, nád, pajta, bojtár, ravasz, róka, dajka, párta, pajzs, papucs, perc, nap*; személynévek: *Kusid, Töhötöm, Bendegúz* stb., melyek megmaradtak a hagyományban. Nem lehet eltagadni, hogy az a nép, mely ily sok fontos jövevényszót vesz át egy magasabb műveltségű szomszéd néptől, bizonyos fokig magasabb műveltségre vágyik, s már ez is elég bizonyíték arra, hogy az országba jött magyarok előkelői és vezetői műveltebbek voltak, mint a Pannóniában talált rokonok. Sőt azt lehet mondani, hogy a magyarok vezetői annyira át voltak hatva a *párszi-világ* perzsa szellemétől, hogy műveltségben a velük egyenlő rangú európaiakat is felülmúlták. Az *ex oriente lux* jelszava, melynek az egyház a vallásra vonatkozó jelentést tulajdonít, akkor még minden tekintetben igaz volt. A Kelet nem találta fáradságra érdemesnek, hogy számot adjon az akkori keresztény világ meztelen barbárságáról, és azért, hogy a nyugati önhittség sohasem szűnt meg a kereszttel együtt a szellemi felsőbbbségre is jogot tartani, még nincs okunk hozzájárulni dicsőítéséhez. A magyarság vezetői, keleti műveltségükre támaszkodva, államot alkottak, és csak politikai tekintetből vették fel később a Nyugat vallását és intézményeit. Ha a magyarok szilárdan ragaszkodtak volna ázsiai műveltségükhöz, a túlnyomó számban levő árják Pannónián belül és kívül megsemmisítették volna őket. Csak tartós, erős asszimiláció biztosíthatta fennmaradásukat.

XIV.

Azt, hogy az előző lapokon tárgyalt körülmények mind-
eddig figyelmen kívül maradtak, s hogy a magyarok
őstörténete mind ez ideig téves adatokon alapuló fan-
tasztikus mese: főleg a nemzeti hiúságnak és az ország politikai
törekvéseinek kell tulajdonítani. Ami a nemzeti hiúságot illeti,
nem lehet csodálnunk, ha egy nép szívesebben származtatja
magát erős, egységes őstől, mint különböző kisebb néptörédé-
kekből álló etnikai keveréktől. Ez a felfogás mindenesetre gyer-
mekes és kicsinyes, mert a legtöbb nemzet rokon és idegen ele-
mek keveredése folytán jött létre, de az emberi gyengeség nem-
csak egyeseknek, hanem nagy közösségeknek is egyformán tu-
lajdona, és az a téves nézet, hogy a nemes származás elválaszt-

hatatlan az őstörzs egységétől és nagyságától, ma is általános. Ez a nemzeti hiúság a magyaroknál annál inkább megérthető, mert a turáni nomádot különösen jellemzi szigorúan arisztokratikus érzülete. A kirgizek még ma is megkérdézik az idegentől a hét őset (*yeti ata*), s ha nem tudja előszámlálni, nem tarthat számot tisztességre. A magyar ez arisztokratikus előnyével egyrésről oligarcha-állásának jogát akarta erősíteni, másrésről pedig nem akart elmaradni azok mögött, kik a szomszéd nyugati országokban vele egyenlő rangúak voltak. Miután Szent István megalapította a királyságot, a keresztény nyugat erkölcsi világa egyre jobban áthatotta a magyarokat, s a szomszéd országokkal való politikai összeköttetések egyre bensőbbek lettek; annál jobban felébredt aztán bennük a vágy, hogy a keresztény nyugattal minden tekintetben egyenlők legyenek. A frank törvények és intézmények behozatala és a kereszténység megszilárdítása után, ami a turániak ősi konzervativizmusa mellett rendkívüli nehézségekkel volt összekötve és csak az árják túlnyomó számánál fogva volt lehetséges, természetesen gondolni kellett a történeti vonatkozásokkal is. Nemzeti hagyományra és nemzeti törvényekre nem lehetett támaszkodni, mert hiszen ilyenek a magyar népkeverékben nyoma sem volt. Ami a hagyományt illeti, már előbb rámutattunk, hogy oly par excellence keverék népnél, mint a magyar, nem lehetett, mert még egy-séges nomád népeknél is hiába keresünk történeti hagyományokat. Gondosan kutattam ilyenek után mind a kirgizeknél, mind a turkománoknál, de csak jelentéktelen, gyermekes meséket találtam. Csak fő vonásokban és csak a közelebbi múltra vonatkozólag lehet kivételeket észrevenni. Így a jomut-turkománok még ma is emlékeznek arra, hogy az oszmánlik az ő régi időben nyugatra vonult testvéreik. A törvényekre vonatkozólag még ezt a nyomot sem fedezhetjük fel, mert a társadalom kezdetleges állapotában mindenütt csak szokásjogról lehet szó, melynek neve a törököknél *yavas* 'a csinált' és *töre* 'a teremtet', magy. *töre*-vény 'Gesetz' vagy *deb* 'erkölcs' < arab *edeb*

'szokás'. Feltétlenül ki kell még emelnünk, hogy a magyar krónikások és az újkor európai történetírói súlyos hibát követnek el, mikor a régi kor nomádjainak olyan erkölcsöket és világszemléletet tulajdonítanak, melyeket azok soha sem ismertek. Ha Magyarországon még mindig hisznek Béla király névtelen jegyzőjének, s Pannónia Árpád vezérlete alatt való elfoglalásának leírását s az országnak a vezérek közt való felosztását még mindig komolyan veszik, méltóképp sorakozik ez a képtelenség ahhoz a naiv felfogáshoz, mely a kunoknak Moldvában és Oláhországban való egykori uralmáról s egyéb nomád hódítók állítólagos hasonló viselkedéséről beszél. A nomádok csak ott alapítottak uralmat, ahol azt már megtalálták az ország lakosainál. A kis-ázsiai szeldzsukok csak a bizánci kultúrára támaszkodva rendezhették be országukat. Éppúgy használta fel a török elem Perzsiában az ó-iráni műveltséget, s éppúgy szilárdították meg a mogul uralmat Baber és utódai az indiai kormányzati viszonyokra támaszkodva. A török hódító ott, ahol nem talált álmilag rendezett viszonyokat, vagy ahol nem volt kényszerülve arra, hogy letelepedjék, tovább folytatta nomád életét, s hatalmát csak a haladásra törekvő lakosság időnkénti fosztogatásán és sarcolásán gyakorolta; azért találunk Kis-Ázsiában még ma is jürüköket, göcsebéket és kizil-basokat, kik félig vagy egészen nomád életet élnek.

Ezért az Anonymus tudósítása nem egyéb, mint hiú fecsegés, esetlen, tartalmatlan költemény. A magyarok uralma a gyér népességű Pannóniában csak addig hatolt, ameddig kardjuk ért, s a nyugattól kölcsönzött törvények csak azután kezdtek érvényre jutni, miután a kereszténység megszilárdult, s a sámánvallásra, a nomád világnézetre s a pusztai élet korlátlan szabadságára való emlékezés már meggyengült vagy elmúlt. Ezt a gyengülést természetesen a Nyugat-Európából egyre nagyobb számban beözönlő idegen harcosok, papok, iparosok és földművesek beköltözése okozta, kik az ország művelődését nagyon előmozdították. Ám a tulajdonképpeni uralom s a dolgok veze-

tése mindig a magyarok kezében volt, a harcosokéban vagy nemesekében – amint később nevezték őket –, kik az előbbi évszázadokban magasabb ázsiai műveltségüknél, valamint kiváló hadi erényeiknél fogva megőrizték fensőbbiségüket. Ugyanilyen esetet találunk Ázsia és Európa más országainak történetében, ahol a győztes harcosok uralomra jutottak, s ezt a körülmények szerint hosszabb vagy rövidebb ideig meg is tartották. Ahol a hódítók száma kicsiny volt, mint teszem a normannoké Angliában és Szicíliában, a varégoké Oroszországban s törököké Perzsiában és Indiában, ott az uralkodó kisebbséget hamarosan beolvasztotta a leigázott többség. Magyarországon egészen másképpen történt a dolog. Itt az ugor-török keverék, melyet *ungar* vagy *magyar* néven ismerünk, mindazoknak a viharoknak és átalakulásoknak ellenére, melyek a régi Pannónia területén végbementek, az új korig megtartotta politikai fensőbbiségét, bár etnikai-fizikai ismertetőjeleiben eredeti származásának nyomát sem őrizte meg. E tekintetben a magyarok kivételek a világ politikai történetében. Ha kutatjuk e jelenség okát, akkor a következő momentumokra bukkanunk, melyek e talány megoldásában segítségünkre vannak. 1. Úgy látszik, hogy az uralaltaji harcosok száma az ország árja népességével szemben mégsem volt oly csekély, mint a pannóniai állapotok teljes ismeretlenségével fogva általában felteszik. Ezt bizonyítja az a rendkívüli hadi erő, mellyel Nagy Károly és fia, Pipin, az úgynevezett avarok ellen hadba szálltak. Azután azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az ország nem uralaltaji elemeinek leigázására és kormányzására, a nagy területi kiterjedésre való tekintettel, csekély számú nép nem lett volna elég. 2. E politikai felsőbbiséget határozottan az az erkölcsi erő döntötte el, amely a középkor vak sötéttségén felülemelkedő – már többször említett – Ázsiából hozott műveltség következménye volt; ez a politikai felsőbbség a keresztény művelődési körbe való belépés után is több tekintetben sértetlenül fennmaradt. Magyarországi társadalmi szelleme az európai államszövetségbe való be-

lépést követő első évszázadokban mindenesetre csak nagyon kevés nyomát mutatta az ázsiai világszemléletnek, de nem is volt teljesen európai, s úgyszólván nyugat és kelet között állott. 3. Az ural-altaji hódítóknak Pannóniában már csak azért sem lehetett az a sorsuk, ami a normannoknak, varégoknak és törököknek, mert azon a területen, melyet meghódítottak, nem lakott egységes nép, hanem különböző népcsoportok éltek, s az ezek egyikébe való beolvadás lehetetlen volt. A büszke ural-altaji hódító sohasem olvadt volna bele a szlávok, vagy a nyugatról magával hozott rabszolgák tömegébe, s mint úr és parancsoló, mindig távol tartotta magát tőlük. Így volt lehetséges, hogy a magyarok szerencsésen kikerülték a többi hódító sorsát, megmaradtak az uralmon, s helyzetüket csak újabban veszélyezteteti az ország nem magyar lakosainak nemzeti ébredése. Ez a kivétel, melyet a magyarok az emberiség történetében alkotnak, azt mutatja, hogy az anyag, ha külső körülmények elnyomják, elenyészhet, de a szellem törhetetlenül él tovább, ha fennállásának motívumai változtak is.

Ezt a szellemet a későbbi időkben, mikor már Szent István megalapította a kereszténységet, még mindig táplálta az a költözési vonal, mely időnként megszakadt ugyan, de folyvást nyitva volt a szomszéd Ázsiából, a Fekete-tenger északi részéről és a Volga mellől való részint nomád, részint korábban letelepült török-tatárok számára. A besenyőket és a kunokat, mint a történelem tanúsítja, a magyarok török törzsének sikere ösztönözte arra, hogy a későbbi századokban is behatoljanak. Ugyanígy van a dolog a magyarországi volgai törökökkel és mohamedánokkal, az izraelitákkal vagy böszörményekkel (< *busurman*, *busulmam*), akik nemigen váltak hasznára a nyugati kultúra terjedésének, s inkább az ázsiai kultúrára való emlékezésnek tettek volna szolgálatot, ha az egyház nem lett volna részen s nem követelte volna megtérésüket.

XV.

Ha az előző lapokon sikerült bebizonyítanunk egyrésről a mai magyarság keverékjellegét, másrésről azt, hogy Magyarország völgyeibe a régi időkben szakadatlanul jöttek be ural-altaji elemek, most már csak az van hátra, először, hogy megközelítőleg megállapítsuk az alakulás időbeli viszonyait, másodsor, hogy megvizsgáljuk azokat a momentumokat, melyek a magyar nép mondáiban, hagyományaiban és legendáiban megmaradtak, s a magyar nép őstörténeti viszonyairól tudósítanak. Ami a történelmi kezdetet illeti, már többször rámutattunk arra a körülményre, hogy az egyetlen történelmi alapra támaszkodva, főleg a hun maradványokról beszélhetünk, bár az ugor-török keverék igen régi nyelvjellegének alap-

ján könnyen kockáztathatjuk azt a feltevést, hogy a magyar etnoszban amaz ural-altajiak elemei is feltalálhatók, kikről a görög és római írók, mint Ptolamaeus, Amianus, Marcellinus, Plinius, Strabo és mások beszélnek; mert például az a leírás, melyet a szkítákról és jazigokról adnak, csak ural-altaji nomádokra vonatkozhatnak. De ha elgondoljuk azt a vak sötétséget, amely a középkor elején Pannónia etnikai viszonyait takarta, amely sötétség egész az első évezred végéig tartott, pozitív kiindulópontul csak a hunokról szóló történeti adatokat fogadhatjuk el. Ha tehát ebből az álláspontból indulva ki, kétségtelen ténynek tekintjük, hogy az ugor-török keverék már a Kr. u. IV. században, sőt talán már korábban megvolt, akkor egész világos, hogy a magyarok még a szlávoknak Pannónia völgyeibe való érkezése előtt ott laktak, azaz ott legalábbis félnomád életet éltek, és *mint kiválóképp harcias nép, annak a vidéknek többi, kevésbé harcias lakosait, tehát az ugor maradványokat is, uralmuk alá hajtották.* Mivel most még el van terjedve az Árpád vezérlete alatt való honfoglalás mesészerű mondája, magyarellenes körökben politikai okokból arra a gondolatra jöttek, hogy a magyarok csak betolakodott jövevények, kik, mint például Palacky mondja, a szlávtságot kettévágták és a szláv elemnek a Balti-tengertől és Égei-tengerig terjedő világuralmát megnehezítették, sőt talán lehetetlenné tették. De hát ez határozottan tévedés. A magyarok, mint bebizonyítottuk, török néptörzs, mely a régóta a régi Pannóniában élő ugor-török népkeverékhez csatlakozott és később abba egészen beolvadt. *Ezeké az ural-altajiaké az országban a legrégebbi uralkodó osztály joga. Számbeli kisebbségük ellenére, az akkori Ázsiából magukkal hozott magasabb kultúra segítségével az uralomban felváltották a hun, avar néven ismeretes és más ismeretlen ural-altajiakat, s hatalmi állásukban századokig tartó küzdelmeik közepette is megmaradtak.* Ezt az elsőbbségi jogot természetesen csak politikai fensőbbtség értelmében lehet felfogni. Mert etnikai-fizikai tekintetben a mai magyarok a világ elképzelhető legtarkább

népkeveréke, melyben az árja elemek beolvasztása után többé egy csepp ural-altaji vér nem maradt, de amely szellemi többségét és politikai kiváltságait a mai napig meg tudta tartani. Ily rendkívüli erős a szellemi erő hatása a testi befolyás hatása mellett. Meglehet, hogy az etnikai keverékből való származás gondolata nem tetszik a mai magyarság nemzeti hiúságának; de a történetírás nem mond bókokat, s igazság az ő legsebb ékessége.

Az etnikai átalakulásban leginkább sajnálandó a megbízható mondák, hagyományok és legendák teljes hiánya, melyek a népben fennmaradva világosíthatnának fel bennünket. Már Hunfalvy Pál, a *Magyarország Ethnographiájának* tudós szerzője kiemelte, hogy a magyar krónikások a hunokról és avarokról szóló tudósításaikat nem a néphagyományból, hanem keresztény térítők szájából veszik. Ez a felfogás már azért is helyes, mert, mint említettük, a hunok és avarok különféle származású népkonglomerátum voltak, akiknél semmiféle igazi nemzeti legenda nem maradhatott fenn, s mert az még ma sincs bebizonyítva, hogy a hunok és avarok maguk használtak volna ilyen gyűjtőnevet. Ami már most a német papok közvetítését illeti, az *Etsel*, *Etzl* szónak az *Etelé*-vel, Attila eredeti nevével (*Etilli* 'a volgai') való rokonsága amellett szól, hogy az egész hun monda német eredetű. De nemcsak a hun monda, hanem az állítólagos Árpád vezérlete alatt később bevándorolt magyaroknak a története is idegen forrásból: Porphyrogennitosz Konstantin császárnak ismeretes munkájából származik, s valószínűleg csak a XII. században terjedt el a magyarság műveltebb rétegeiben. Tehát meg lehet érteni, hogy Árpád ivadékainak uralma alatt, nevezetesen az e dinasztiából való első királyok uralkodásának idejében, az első vezérekről ritkán, vagy egyáltalán nem esett szó. Amiben része lehetett annak a körülménynek, hogy vallási tekintetekből meg volt tiltva, s a legnagyobb üldözéseknek volt kitéve minden, ami a régi pogány nomád világra emlékeztetett, s valósággal szégyen volt arra gondolni, hogy

ezekkel valaha érintkezésben álltak. Ez volt a fő oka, hogy a krónikások az ázsiai világ etnikai, földrajzi és társadalmi állapotának minden ismerete nélkül, s anélkül, hogy a török-tatár nomádokról a legcsekélyebb fogalmuk lett volna, hozzá mertek fogni a magyarok őstörténetének kutatásához, s e nép kezdetleges műveltségének rajzolásához. Ezért van az, hogy a hazai forrásoknak a magyarok honfoglalásáról szóló fantasztikus tudósítása olyan, mint ha valamely nyugati keresztény vezér hódító hadjáratáról volna szó, aki győztes csaták után birtokba veszi az országot, azt különböző területekre osztja, s ezeknek élére egy-egy vezérét állítja. Csak a nomád szokásokban s a nomád hadviselésben való teljes tájékozatlansággal lehet ily dolgokat mondani. Az állítólagos Árpádtól semmiképpen sem lehetett ilyen politikát várni, éppúgy nem, mint ahogyan Dzsingisz, Timur, Sejbáni és Báber sem gondolhattak ellenségeik legyőzése után a meghódított ország rendes kormányzására. Csak közvetlen utódaik gondolhattak erre, és Magyarországon is csak a Géza uralma alatt vált lehetségessé valamelyes kormányzásnak a behozatala, mikor több évtized elmúltával egyrésztől a szomszéd nyugat befolyása, másrésztől a szenvedett vereségek előidéztek a békés fejlődést. Annak a képnek, melyet a magyar krónikások a Pannóniában megjelenő magyarokról adnak, minden vonása balga képzelődésről és az illető korban, valamint Ázsia és népei viszonyaiban való teljes tájékozatlanságukról tesz tanúbizonyságot. Azt hiszem, hogy a magyar krónikások, ha valamennyire ismerték volna a pogány nomád állapotokat, gondosan elkerülték volna, hogy oly nagyon emlegessék őseiknek és rokonaiknak a keresztény világban oly rossz hírű, gyűlölt hunokkal való rokonságát. Senki sem akart szoros rokonságban lenni azzal a néppel, melynek fejedelmét *flagellum dei*, isten ostora néven emlegették, s kinek hadjáratát, mint a legborzasztóbb dolgot írták le. S amit a magyar krónikások elhanyagoltak, annak ismeretét a külföldiektől még kevésbé lehetett várni. A nyugati források szerzői között, kiket Marczali felso-

rol, egyetlenegy sem volt, akinek fogalma lett volna Magyarország akkori lakóiról, az ottani nyelvekről. Ezeknek írásait csaknem kizárólag vak gyűlölet, fanatizmus és tudatlanság jellemzi.

Egy nép sem tűrte volna el nemzeti hiúságból sem, hogy oly sötét színekkel fessék őseit, mint az akkori keresztény krónikások festették a hunokat, avarokat és magyarokat. Aki előítélet nélkül vizsgálja az akkori Európa és Ázsia közt levő kölcsönös viszonyt, az belátja, hogy a török-tatárokat, a magyarság uralkodó elemét, mely már abból az időből nyelvemlékeket hagyott hátra, midőn akárhány keresztény európai nép vadakként az erdőkben lakott, nem lehet mezítelen, vad barbárokként bemutatni. A legújabban felfedezett orchoni és turfáni emlékek élenk bizonyosságai a török-tatárok korábbi kultúrájának. S csak az utódok tudatlansága, a középkori keresztény világ vak vallási gyűlölsége volt az oka, hogy az akkori ázsiaiakban szörnyetegeket láttak. Mint ahogyan az oszmán-törökök még a közelmúltban is szégyellték török voltukat, nyelvüket arab-perzsa kölcsönszavakkal csúfitották el, és csak műszülmánoknak akartak látszani, éppúgy a XI. és XII. századbeli magyarok is csupán keresztények akartak lenni, s a nyugat törvényeinek és intézményeinek behozatala után gondosan kerültek minden reminiscenciát, mely az ázsiai kultúrára emlékeztette őket. Abban a hosszú, fantasztikus munkában, melyet Béla király névtelen jegyzője *Gesta Hungarorum* címen írt, egyetlen vonása sem találkozik az ázsiai életnek és gondolkozásmódnak, még kevésbé pedig a török-tatár nomádok jellemének és világszemléletének. Még a tulajdonnevek sem a hagyományból származnak, hanem az akkor Magyarországon tartózkodó kunoktól és Volga-tatároktól vannak kölcsönözve, mégpedig néha nagyon eltorzított alakban. A magyarok eredetét illetőleg tehát mind a hazai, mind a külföldi források nagyon kevés tájékoztatással szolgálnak.

XVI.

Ennel következtében vétkes eljárás és merőben hiú törekvés volna elzárkózni az igazság elől, s nem látni be, hogy a magyarság őstörténetének kutatásában a történeti emlékek alig vagy egyáltalában nem használhatók, s hogy őseinknek ércnél maradandóbb egyetlen emléke: a nyelvben található tanúbizonyságok. A nyelvbeli emlékek szenvedhetnek ugyan külső, azaz hangtani változásokat, de belső lényegüket illetőleg az őket jellemző szellemben élnek tovább, s legjobban és leghívebben tanúskodnak a keletkezésének egyes időszakai mellett. Bátran megkockáztathatjuk a kérdést: hol fedezhetnék fel inkább a magyarság társadalmi, vallási, etikai és politikai vonatkozásának jobb és hitelesebb történetét, mint a nyelv primitív fogalmaiban és későbbi fejlődésében?

A vallásra vonatkozólag azt látjuk, hogy két vallás uralkodott náluk: a sámánizmus és párszizmus; az előbbit az *ukhoz* (ótör. *ogan, okan* 'isten'), az utóbbit az *isten* (perzsa *izdan* 'isten', tulajdonképpen 'istenek') bizonyítja. A vallásra vonatkozó szavak még (l. a szótárt): *ördög, egy* 'Gott', *eskü, áld*, melyek mind nomád török életmódra mutatnak.

A kormányzásra és hadügyre vonatkozólag a magy. *kormány* és a török *koruman* 'felügyelet, védelem' analógiája azt mutatja, hogy a kormányzás alapgondolata a magyaroknál nem az uralom volt, melyet a szabad nomád sohasem tűr el, hanem őrizet és védelem. Éppígy a háború és béke szavának a 'különvált' és 'egyesült' fogalma az alapja (l. *háború* és *béke*).

De nemcsak a történeti és társadalmi fejlődésnek csodálatos emlékeit mutatja a nyelv, hanem még az őshaza éghajlati viszonyaira is világot vet. A délszakra s a déli állat- és növényvilágra vonatkozó szavak a magyarban túlnyomóan török jellegűek, például *dél, nyár, ősz* s a többi, munkánk elején felsorolt sok szó; ezzel szemben mindenesetre feltűnő, hogy az ugor nyelv emlékei, mint *tél, szél, jég, sötét, fagy, fa, lúd, éj* stb. északi éghajlra vonatkoznak, s úgyyszólván az északot jelölik meg az illető nép őshazájaként.

Hasonló tapasztalatokat tehetünk, ha a haladó kultúrának etikai fogalmakra vonatkozó szavait vesszük szemügyre; itt mindenütt a vezető török elem befolyása látszik, mint a *csata, had, őr, győz, bátor, erkölcs, gyáva* szavak bizonyítják (l. a szótárt).

A török nyelv szépségei – ezt a nyelvet túlzás nélkül a világ legcsodálatosabb nyelvének mondhatjuk – a magyarban mint par excellence keveréknyelvben nem jutottak teljes kifejezésre. De a meglevő török nyelvkincs így is elég arra, hogy mint tanulmányos emlék, bepillantást engedjen a magyarság néplélektani viszonyaiba. Különösen érdekesek azok a példák, melyek a magyar nép őseinek nomád török-tatár jellegéről tesznek bizonyosságot. Például nézzük a szótárban: *vendég < jövővendék, ide-*

gen < tör. *ütegen* 'aki elmegy'. Csak akkor látja az ember, hogy mily találó e kifejezés, ha maga elébe képzei a hatalmas pusztán sátra előtt ülő nomádot, aki várva várja az egyhangú életét megélénkítő vendéget, aki örül, ha valaki betér hozzá, és bosszankodik, ha megvetik vendégszeretetét. Az 'idegen' és az 'ellenség' nála egészen azonos fogalmak. A régi török nyelvkincs birtokában a kezdetleges műveltségi állapotra is vethe-tünk pillantást; vö. a szótár *ír* és *betű* szavait.

Hogy mily fontos a török nyelv beható ismerete a törökség néplélektani viszonyainak tárgyalásánál, arra már 1879-ben megjelent »*Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes*« című munkámban rámutattam. Most különösen arra a viszony-ra szeretnék némi világot vetni, mely a török szókincs konkrét és absztrakt fogalmai között áll fenn. Tudvalevő, hogy minden elvont kifejezésnek konkrét szó az alapja, s az a mód, ahogyan ez a kölcsönös viszony a törökben kialakult, nagyon érdekes e nép szellemi fejlődésének s erkölcsi élete lélektanának szempontjából. Nagyon sajnálatos dolog, hogy a magyar kizárólagosan ugor jellegének szószólói, elméletük túlbuzgó védelmében nem vették eléggé figyelembe, s idegen kölcsönelemnek tekintették a törököt. Ha ez nem történik, akkor már régóta meglehe-tős biztossággal kifejthettük volna a magyarban minden elvont fogalom konkrét eredetét. Igen tanulságosak e tekintetben török–magyar összehasonlító szótárunk *erkölcs, kevély, ősz, nyár, hús, bosszú, főz, beteg* és *alku* címszavai.

Sokat lehetne még elmondani a török nyelvnek csodálatos, logikus természetéről. De ez nem illenék e munka kereteibe, s befejezésül még csak a szóképzésnek azt a világos és természetes módját akarjuk kiemelni, mely a törököt annyira jellemzi, s mely a régi nyelvemlékekben, tehát a magyar–török szókincsben is, még világosabban jut kifejezésre. Ha nem tévedek, a magyar–török szókincs kölcsönös viszonyának tisztázását az nehezítette meg, sőt tette lehetetlenné, hogy nem vették eléggé figyelembe a szavak jelentésfejlődését. Egyetlen európai szótár

sem adja pontosan az egyes szavak fő- és mellékjelenéseit, s ez az oka, hogy lehetetlen megállapítani a fogalmak összefüggéseit. Honnan tudná az a nyelvész, aki nem hatolt be mélyebben egy szó fő- és mellékjelentéseibe, hogy 'sietni', 'vágni' és 'megsebesíteni' egyazon gyökértől származik, ha nem ismeri a *csap* ige számos jelentését, s ha nem világosak előtte az *in*, *ini*, *indže* tőszó belső vonatkozásai? Az összehasonlító filológia az ugor–magyar nyelvtudomány terén a legszörnyűbb hasonlításokra ragadtatta magát; e hiba könnyen elkerülhető, ha érdeme szerint méltányoljuk a török szókincs belső értékét; ám ez mindeddig nem történt meg.

MAGYAR–TÖRÖK ÖSSZEHASZNÁLÓ SZÓTÁR

Rövidítések és jelek:

L. Č. = Lehče-i čagataj.

M. E. = Vámbéry Á., A magyarok eredete. Budapest, 1882.

N. = népnyelvi alak.

R. = régi nyelvi alak.

Š. S. = Šejḫ Sulejman csag. szótára.

~ = a megfelelő alakok összekapcsolója.

< és > = szóátvételeknél és szószármaztatásoknál; a nyílásnál van az eredetibb alak.

* = feltett alakok jele.

Török nyelvjárások rövidítései:

alt. = altaji.

csag. = csagataj,

kaz. = kazáni,

kirg. = kirgiz,

oszm. = oszmánli,

turk. = turkesztáni,

ujg. = ujjur.

A

aba (R.) 'Vater, Ahn'. Vö. *Aba Sámuel*

Aba Sámuel ~ török *aba* id.

aba 'weisses grobes Tuch' ~ török *aba* id. A török *aba* Szami bej szerint arab eredetű; emellett szól a szókezdő 'ain. Ez azonban nincs bebizonyítva.

acsar-og 'grimmig sein, zornig sein' ~ török *adži* 'fáj, nehezen esik' | *ačir-* 'keserű' | *aču* 'keserű, fanyar, dühös' | *ačur-* 'szomorú'.

acsari 'sauer, herb', ~ oszm. *ačar*, Szami bejnél: *ačarik* 'savanykás, étvágycsináló étel' < *adži* 'keserű, fanyar'.

ad (R. **od**) 'geben, hergeben, schenken, bezahlen' ~ török *öde* 'megfizetni, odaadni'. Hogy a magyar *ad* eredeti értelme 'fizetni', bizonyítja az **adós** 'Schuldner' szó, ~ török *ödedži* 'fizető'. | **adó** 'Steuer' ~ török *ödündž* 'tartozás'. De jelenésben is, alakban is jobban megfelel a magy. *adó*-nak a török *ödek* 'adó, fizetés'.

agár 'Windspiel' ~ kirg. *igär* 'vadászkutya'. Hogy ezek az alakok hogyan függenek össze az oszm. *zagar* 'agár' szóval, nehéz megmondani; perzsa eredetűnek a *zagar*-t nem gondolhatjuk; lehetséges, hogy a törökök a magyarból vették át a szót, s akkor a *zagar* alak z-jének a magyar *az agár*-ban volna a magyarázata.

agg 'grau, greis, sehr alt' ~ török *ak* 'fehér, szürke, ősz' | *aga* 'úr', tkp. 'a megöszült, idős, tapasztalt. Vö. német *grau* és *Graf*, latin *senex* és *senior* stb. Ide tartozik még az **aggastyán** szó; 1. **nőstény**.

agyar-kod- 'grimmig sein, heimtückisch sein' ~ török *ačir*, *ačur* 'keserű, dühös'. Vö. *acsarog*.

agy 'Schädel, Gehirn' | **agyas** 'eigensinnig' ~ török *oy* 'gondolat, ész, ötlet' | *oylama* 'vélemény, tanács' | *oylan-* 'gondolkozni' stb. A jelentések miatt e szavakat nyugodtan összevethetjük; látnivaló, hogy itt ugyanannak a fogalomnak érzéki és elvont alakjáról van szó. Magyarázatul vö. még: német *ein guter Schädel*, magyar *agyafűrt* 'ein durchbohrtes Gehirn'. Továbbá: török *kafası var* 'feje van' azaz okos, vagy az európai nyelvekben általánosan használt 'jó fej'. Amint azonosnak veszi a nyelv a fejet és az észet, éppúgy teheti ezt a 'koponya' és 'gondolat' kifejezéseivel. | *oyda-isde* ~ **agyban, észben** | **agyonütni** 'todtschlagen', tkp. 'aufs Gehirn schlagen' | *oyga kilgen* 'ötlet'; ami az embernek eszébe (= agyába) jut.

- aj** 'Öffnung, Spalte, Kerbe' **ajak** 'Lippe, Mund, Mund-öf-
nung' | **ajaz-** 'aufzäumen' | **ajt-** 'öffnen' > **ajtó** 'Tür' ~ török
ay, mely több olyan szónak a gyökere, melyben a nyíltság
fogalma van. Pl.: *ayaz* 'világos, tiszta idő' | *ayik* 'józan' |
ayik 'tisztá, világos' | *ayil-* 'józanodni' stb.
- ajang** 'sich schämen, sich genießen' ~ török *uyan-*, *oyan-*
'szégyenli magát' | *uyat* 'szégyen' | 'pfuj!' A keleti török dia-
lektusok *ay-*, *oy-*, *uy-* gyökerének szabályos megfelelője az
út-, pl. oszm. *utan-* 'szégyenleni'. Érdekes, hogy a szó magyar
alakja közelebb áll a csagatáj, mint az oszm. alakhoz.
- aj-án-l** 'empfehlen, bieten, darbringen' ~ török *ay-a-* 'kímél,
gondja van rá, kíván' | **ajándék** 'Geschenk ~ csag. *ay-al-gu*
'vonzó, kellemes'.
- ajt-** 'öffnen' | **ajtó** 'Tür, Öffnung' ~ török *ač-* 'kinyitni' | *ačuk*,
ačik 'nyílt, nyílás'.
- akar** 'wollen', l. **vágy**.
- akol** 'Stall, Viehhof, Schafstall' ~ török *agil* 'juhakol, istálló,
körülkerített hely, kör'. A szó jelentésfejlődése, melynek
csúcspontján a magyar szó van, világos.
- al** 'unterer Teil' | **alatt** 'unter' **alacsony** 'niedrig' ~ török *alt*
'alsó rész, lent' | *alčag* 'alacsony' | *alčī-* 'kimerül, elfárad'.
- alacsony** l. **al**.
- alkony** 'Abenddämmerung, das Untergehen der Sonne' ~ pon-
tos megfelelője a török *ali-kon*; *ali*, *al* 'le, alá', *kon-*
'helyezkedik'. Ide tartozik az **áldoz** szó ebben a kifejezés-
ben: *a nap leáldozik* 'die Sonne geht unter'; nem szabad
ezzel az *áldozni* 'opfern' szót összetéveszteni. Itt említjük
meg a következő párhuzamos kifejezéseket, mint pl. török
togu '*gün togusi*' 'napfeljött, kelet', magy. **kelet** (**napke-**
let) 'Sonnenaufgang, Osten', továbbá: török *batī* (*gün*
batisi) 'naplemente, nyugat', magy. **nyugat** (**napnyugat**)
'Sonnenuntergang'.
- alku** 'Handel', tágabb értelemben 'Vertrag' ~ török *algu*. *alku*
'vétel' | *alguvergü* 'kereskedés' | oszm. *ališ-veri* id., szó

szerint: 'vevés-adás'. *Alku*, *algu* régi nomen verbale a törökségben s a magy. *alku* csupán első fele egy összetételnek, mely az azerbajdzsániban teljes alakjában megvan: *alki-satki* 'kereskedés', azaz 'vétel-eladás'.

alma 'Apfel' ~ török (oszm.) *elma* 'alma', Kis-Ázsiában és Közép-Ázsiában: *alma* id. [Ugyanezzel a szóval neveznek az oszmánliban egy vöröses cobolybőrt (*elma-kürk*), itt azonban kétségtelenül az *al* 'vörös' szó származékával van dolgunk.]

alsó 'der untere, der untere Teil' ~ török *alçı* 'a bokacsonttal való játékban a csont alsó része'.

anya 'Mutter' ~ török *ana* (**anyóka** ~ török *amuška*).

apad 'ebben, kleiner oder geringer werden' | **apró** 'klein, gering' ~ tör. *upak*, *ufak* 'kicsi, apró' | *opra*- 'szétdarabolni, széttépni' | *ipra* 'kicsi, apró' | *iprat*- 'kicsinyíteni' | *uprak* 'kisebb' | *ubal*-, *upal*- 'fogyni, kevesedni' | *ufalt*- 'szétdarabolni'. Megjegyzendő, hogy az *f* a keleti törökségben *p*-vé válik pl. oszm. *efendi*, csagat. *ependi* 'Herr'; oszm. *aftabe*, csag. *aptabe* 'Becken'. Az *apad*-nak szabályszerű *a > e* hangváltozással előállott magas hangú megfelelője az **eped** 'schmachten'.

apol 'küssen' ~ török *öp*- 'csókolni'.

após 'Schwiegervater' | **apus** 'Väterchen' ~ török *apuška* 'apuska, férj'. < ótörök *aba*, *apa*. [Az **anyós** megfelelője hiányzik a törökségben.]

arány 'Proportion, Mass', ~ török *uran*, *oran* 'mérték, minta', tkp. 'szabás, forma' < *úr*-, *or*- 'vágni, elvágni, elkülöníteni' | *uranla*- 'mérni'.

arasz 'Spanne' ~ török *hariš* id.

arat- 'ernten, schneiden' ~ török, *ora*- 'arat' | *orak* 'sarló'. A török *or*-ban eredetileg benne van az ásásnak, bevágásnak a fogalma is, vö. *or* 'árok' | *oran* 'vágás, szabás, minta, mérték' magyar **arány** (l. ott). Ide tartozik *arık* id., csagat. *arna* id.

arc 'Wange, Backe' ~ török *aurt, urt* 'pofazacskó, a szájüregnek az arc és a fogak közt levő része'.

arra 'dahin, dorthin, darauf' ~ török *oraja, oraa* 'oda, arra'.
Bámulatosan megtartották török alakjukat a következő határozószavak:

magy.	török
oda	<i>orda</i> 'dahin, dort'
onnan	ondan 'von dort'
arra	<i>ora, oraa</i> 'dorthin'.

aszó 'Tal, Niederung' ~ török *ašaa* 'le' | *ašagī* 'alsó rész'.

asszony, asszon 'Weib, Frau' R.: **ahszin, okszun** ~ török *ak + sütni* 'fehér' + 'lélek'. Vö. magy. **fehér személy**; török *ak bašlik* 'asszony, nő', tkp. 'fehér fejű'.

aszu 'dürr, trocken' ~ török *issi* 'forró' | *ışsūt-* 'melegíteni, fűteni'. [Az eredeti alak, *k*-val, vö. *kiz-* 'izzani'.]

atya 'Vater' | **atyafi** 'Verwandte' ~ török *ata* 'atya' | *etke* 'nevelő, atyácska'.

az, ez 'jener, dieser' ~ török *oş, iş, eş*, vö. *oş-ol, oş-bu, iş-bu* 'az, ez'. Ez összetételek előtagja különösen a régi nyelvben fordul elő önálló használattal.

Á

ács 'Zimmermann' ~ török *aadž* 'fa' > *aačči* 'ács'.

ácsorog 'umherstreifen, zwecklos umhergehen, lungern' ~ török *aşır-, aşur-* 'átmenni vmin, megmászni' (hegyet); vö. *yol aşırdım* 'megtettem az utat'.

ág 'Zweig, Zacken' tkp. egy szilárd testből kiemelkedő vékony test, később kinövő sarj; alapjelentése tehát: 'kiemelkedni, felszállni' ~ török *ag-* 'felemelkedni, felszállni'; vö. magy. *nemzetségi ág* 'Geschlechtslinie'.

ájul 'ohnmächtig werden, ~ bayıl- id. A nép tudatában az ájulás az elvarázsolással függ össze, ezért a szó etimonja: *bayır, böyü* 'varázslás'.

- ál** 'falsch, apokryph' | **áltat** 'betrügen' ~ török *aldat*- 'megcsalni, rászedni' | *aldan*- 'csalódni', *aldanč* 'csalás'.
- áld** 'segnen, preisen, benedeien' ~ török *alga*-, *alka*- áldani, dicsőíteni' | *ant*, *and* 'eskü' | *ant ič*- 'esküdni', tkp. 'eskütti', mert amint tudjuk, az esküvés alkalmával az esküvők egymás véréből ittak. (I. M. E. 324. s. köv. 1.) | *alkış* 'dicsőítés, áldás'. 'Áldani' és 'esküdni' más nyelvekben is azonos fogalmak, vö. arab *يَمِين* (*yamīn*) (*yamīn*) 'áldás és eskü'. Az *áld* megfelelője megvan a mongolságban is: *old-say* 'áldás'.
- áll** 'stehen' | **állat** 'Existenz, Bestand', á. é. 'Tier' ~ török *ol*- 'sein, existieren' | *oldır*- 'erzeugen, ins Leben rufen' | *olgun* 'reif, zeitig'. A jelentésre nézve vö. köztörök *tur*- 'állani' | *turmış* 'élet'.
- Álmos** (Álmos magyar vezér neve) ~ török *alamuś* 'a kiválasztott, vezér' < *ala*- 'kitüntetni, felemelni, kiválasztani' > *al* 'elülső'.
- áltat** 'täuschen, betrügen' ~ oszm. *aldat*- 'megcsalni, rászedni' (< *al* 'hamis, nem igazi').
- ámul** 'staunen, gaffen, verblüfft sein' ~ török *amul*- 'higgadt, nyugodt, szelíd' | *amir* 'béke, nyugalom'.
- ángy** 'Schwägerin' ~ török *ayī* 'asszony, úrnő'. [*Ayīm* alakban cím- és megszólításképp: 'madame'; vö. a nyugati törökségben *xanīm* < *xatunum*.]
- ár** 'Preis, Wert' | **áru** 'Ware' ~ török *aar* 'nehéz, súly', | csagat. *aaruk*, *agruk* 'áru', *agri* 'súly'. A jelentésbeli nehézségnek elosztatására különösen figyelembe kell vennünk a cserekereskedés körülményeit. Vö. magy. *árura bocsátani* 'aufs Gewicht legen > verkaufen'.
- árnyék** (N. **árnyik**) ~ török *karanlık*, *karannık* 'homály, sötétség'. Az 'árnyék' és 'homály' fogalmak rokonsága nyilvánvaló.
- árok** 'Graben' l. **arat**-.
árpa 'Gerste' ~ török *arpa* id.

Árpád A magyarok állítólagos vezére a Pannóniába való vonulás alkalmával ~ török *alpat* 'herceg, fejedelem, kormány', tehát nem személynév, hanem inkább méltóságnév. | Volgai török *alpaut* 'uralkodó, herceg, uralom, felsőbbtség, arisztokrácia'; < *alp* 'hős' + *ata* 'atyá', tehát tiszteleti cím a régi nomádoknál. Vö. az oszmánliban használt *baba yigit* 'atyahős'-féle kifejezést. Az *alp* még a szeldzsukidák alatt is használatos ilyen értelemben, vö. *Alp-arslan* 'oroszlanhős', *Alptigen* 'a hősnek nevezett'. Ide tartozik **Alpár**, a m. helységnév ~ török *alper*- 'hős férfi' (tkp. cím).

árt 'schaden, schädlich sein' ~ török *arta-* 'elrontani, megsemmisíteni' (l. Le Coq: Übersetzung des Chuastuanit) | ujjur *ardak* 'Schaden' | *arta-* 'tönkremenni, elromlani' | *artat* 'megsemmisíteni'. [Hogy a szó tövének a török *art* 'visszafele' vagy a *kara* 'kár' az alapja, nehéz volna megmondani.]

ártány 'verschnittener Eber ~ török *arıl-* 'herélni' | *arıt-* 'megtisztulni, elgyengülni' | *arıt-tan* 'herélt'. Vö. magy. N. **ort** (székely) 'ausjäten, das Feld von Unkraut reinigen'.

ás 'graben' ~ török *eş-* 'ásni, vakarni, evezni' | *aşın-* 'elkopni, ledörzsölni' | *eşil-* 'kiásatni'. Ide tartoznak még: *ač-* 'kinyitni', *ič* 'belső rész'; vö. *eşik* 'ajtó', *ačik* 'nyílt'.

áskálni, áskálódni ~ török *eşgele-* id.

ásag 'Ofengabel, Störholz' ~ török *aş-, eş-* 'szítani, piszkálni' | *aşag, eşeg* 'eszköz a tűz piszkálására'.

ásingol 'gaffen', l. **ásít**.

ásít 'gähnen' ~ török *esne-* 'ásítani'. Az eredetibb alakot a magyar szó tartotta meg, mint ezt a többi etimonok mutatják: *aş-, ač-* 'kinyitni'. Ide tartozik még: **ásingol** 'gaffen, den Mund öffnend schauen'.

átall, általl 'scheuen, sich schämen' ~ török *otan-, utan-* 'szégyenkezni'.

átok 'Fluch' ~ török *atık* és *atka-*, 'recitálni, valakire rosszat mondani, elvárásolni' jelentésre vö. latin *male-dicere*.

áz- 'nass werden' ~ oszm. *yaş* 'nedves' | *ışla-* 'megnedvesíteni', *ışlak* 'nedves' | *yaşıl* 'zöld' | *yaş* 'idő, kor'. Az utóbbi alakok összetartozásának jelentéstani nehézségei nincsenek, vö. a következő ellentétes kifejezéseket: magy. **kor** 'Alter', török *kuru* 'száraz', *kart* 'öreg', magy. **kór** 'krank'. [L. még a **sárga** szónál.]

ázalék 'Hülsenfrüchte, Gemüse, Zukost' ~ török *aşlik*, *aizlik*, *ayizlik* 'élelem, étel'. Vö. oszm. *azik* 'élelem'.

B

-ba, -be 'hinein, ein'. Ez a rag csodálatosképpen nem a törökben, hanem a tadzsik nyelvben maradt meg, éspedig ezekben a szólásokban: *an-ba*, *in-be* 'abban, ebben'. Hogy ez a *-ba, -be* a török *-da, -de* helyett jött-e használatba, nehéz volna megmondani.

bácsi 'Vetter, Ehrentitel älterer Personen' ~ török *badži* 'idősebb nővér, matróna, idősebb asszonyok megtisztelő címe'.

bagoly 'Eule' ~ *baykuş* 'bagoly' (< *bay kuşi* 'varázsló madár').

baglya, boglya 'Heuschober' ~ török *bog*, *bag* 'csomó' | *bagla-* 'megkötni' | *bogul*, *pugul* 'szénakazal' | csag. *bogun* 'csomó', *bogče* 'csomag'.

bágyad l. **báj**.

báj 'Zauber' | **bágyad** 'ermatten, schwach werden, erblassen', tkp. 'ohnmächtig werden' ~ török *böyü* 'varázs', *bayıl-* 'elájulni', azaz 'elvarázsoltatni', l. **ájul** | *baygin* 'gyenge, kimerült, ájult'.

bajusz 'Schnurbart' ~ török *bayık*, *bıyık* 'bajusz'. Ezzel függ össze a *böyük* 'nagy' szó is; vö. továbbá *bıyıklı* 'idősebb fiatalember'; a bajusz tehát itt az érett kor ismertetőjele.

ballag, bolyog 'schlendern, herumirren, umherschweifen' ~ török *bollan-* 'mindkét oldalra hajladozva fel s alá járni'.

- balta** 'Axt, Hacke, Beil' ~ török *balta* id.
- bálvány** 'Götzen, Götzenbild' ~ keleti török *palvan* (< perzsa *palvan*, irodalmi *pahlivan* 'hős, szent'). A szó a magyarból a szláv nyelvekbe is elkerült.
- bán** 'bereuen, Schmerz empfinden, Leid tun' | **bánt** 'beleidigen' ~ török *vay* 'fájdalom, megbánás, sajnálat' | *vayin-* 'fájdalmat érezni, sajnálni, megbánni'.
- banya** 'Vettel, altes Weib' ~ perzsa *banu* 'matróna'. Hogy függ össze a török *buna-* 'megöregedni', *bunak* 'öreg' s a magy. *vén* 'alt' szavakkal, az még nincs tisztázva.
- barlang** 'Höhle', tkp. 'Hohlweg, Gang, Sehweg' ~ török *barlak*, *barlag* 'Sehweg' (vö. *otlag* 'füves hely, legelő', *kişlag* 'téli szállás', *tuzlag* 'sóbánya').
- barom** 'Vieh, Habe, Gut' ~ török *barım* 'birtok'.
- basz-** 'coire cum foemina' ~ török *bas-* 'nyomni'. [Látszólag ugyanez a fogalmi viszony áll fenn a török *sik* 'penis', *sik-* 'coire cum foemina' és a *sik* 'szűk' szavak között, de csak látszólag, mint ezt a *sik* és *sik* hangtani különbözőése mutatja.]
- bátor** 'kühn, tapfer' ~ török *batır* 'bátor, vitéz'. Általános az a vélemény, hogy a török *batır* a perzsa *bahadur* 'hős, vitéz' tkp. 'jutalmat nyerő' átvétele; ez azonban kétséges, mert a szó a török *bat* 'gyors, ügyes, fürge' szóval is összefüggésbe hozható.
- batu, batyu** 'Bündel, Pack, Gepäck' ~ török *batuk* 'csomag, nehéz súly' | *batu* 'erős, súlyos'.
- becs** 'Wert, Zier' | **becsül** 'schätzen, ehren' ~ török *bedž* 'ékeség, cicoma' | *bedže-* 'ékesíteni, díszíteni'.
- begy** 'Kropf' | **begyes, bögyös** 'bauchig' | **bögyök** 'der angeschwollene, vorstossende runde Körper' ~ török *bögür* 'kidudorodás, domborúság' | oszm. *bögri* 'boltozatos' | *bögre* 'kerek edény'.
- béka** 'Frosch, Kröte' ~ török *baga, baka* 'béka', több béka-forma állatnak a neve; *kaplu-baga* 'teknősbéka'.

béke, N. **bíke** 'Friede, Eintracht, Ruhe' ~ ujjur *bek* 'szövetség, egyesülés' | csagat, *bik* 'szilárd, kötött' | *bikik* 'megerősített, megkötött'. I. **háború**.

béklyó, **békó** 'Fusseisen, Fesssel' ~ csagat. *bik* 'szilárd, kötött' | oszm. *bag* 'kötés', *bagla-*, *bakla-* 'megkötni' | csagat. *bukao*, id. (< *bag-* 'binden').

bél 'Darm': **belé** 'hinein, nach innen' = csagat. *ičeki*, *ički* 'Darm, Eingeweide': *ič* 'innen'.

bélyeg, **bilyeg** 'Kennzeichen, Merkmal, Stempel' ~ török *bilgi* 'ismertetőjel, bélyeg' | *belle-* 'megjegyezni magának'.

beng 'kleine Traube' | **benge** 'Knospe, Auge an den Pflanzen' ~ török *beng* 'bimbó, szemölcs, anyajegy, foltocska, mag-szem'. Ide tartozik a magyar **böngész-** 'nachlesen' tkp. 'aratás után a mezőn maradt kalászokat és szemeket össze-szedni'.

bér 'Lohn' | **béres** 'Mietling, Ackerknecht' | **bérel-** 'mieten' | **bérbe ad-** 'vermieten' ~ török *vire*, *bire* 'szerződés'. Látni való, hogy a *bér* szóban a 'juttalom, fizetés' fogalmán kívül a 'fizetés, szerződés, kötelezettség' fogalma is kifejezésre jut. Mikor a törökök a bevett Eger vár őrségét lemeszárolták, így kiáltottak: *Hey Egrili! Hey Egrili! Jokdur sizlen viremiz* 'ó egriek, egriek, nem kötöttünk veletek szerződést'. Továbbá: *viresiye vir-* 'hitelbe adni' | *berü* 'adó'. Vö. **adó**.

beteg 'krank, siech' ~ csagat. *betig*, *bitig* 'a végét járó, sorva-dó' (< *bet-*, *bit-* 'végződni, elmúlni'). Vö. török *kesel* 'beteg' < *kes-* 'vágni'.

betű 'Buchstabe, Schrift' ~ csagat. *bitik*, *betik* 'betű, írás' | *petek* 'levél'. A *bet-*, *bit-* 'írni' ige úgy látszik, rokon a *bič-* 'vágni, bevágni' igével, mert tudvalevőleg a rovás az írás legrégebbi fajtája. A kulturális fejlődés egy magasabb állapotát tükrözteti vissza a *yaz-* 'írni', mely a rajzírásra vonatko-zik.

bicsak 'Messer' ~ török *bıçak* 'kés' | *bič-* 'vágni' | *bıçki* 'fűrész'.

- bilincs** 'Fessel' ~ oszm. *biledžik* 'Armband' (< *bilek* 'der untere Teil des Arms').
- bilíng** 'Traube' (< **billeg** 'wackeln, schwingen'. Csak a szó képzésmódja rokon a törökkel. Vö. oszm. *salkin* 'szőlő' < *salla-* 'inogni').
- bilok** 'hadbíró' (R. egy 1222-ből származó oklevél szerint) ~ török *bilik* 'tudás' | *biliči* 'tudó, bölcse'.
- bír** 'besitzen' ~ török *bar* 'bír, van neki; birtok' | *barlig* 'birtok'.
- bíz-** 'trauen, vertrauen' ~ csagat. *büt-* 'hinni, bízni' **biz:** **bizony** = *büt-* : *bütün* 'szilárd, erős'. Az oszm. *bütün* 'egész, teljes' szónál némi jelentéseltolódás állott be. Ide tartozik még a magyar **büszke** 'stolz', tkp. 'aki bízik magában'.
- bób** 'Schopf der Vögel' ~ török *bobuk, pöpük, popuk* 'a madár bóbítája'.
- bocsát** 'lassen, gehen lassen', 'loslassen' ~ török *bošat-* 'elengedni, elküldeni, kiüríteni' (< *boš* 'üres').
- bocskor** 'Riemenschuhe' ~ török *but* 'láb' + *kor, kur* 'kötélék, szíj'. Vö. török *učkur* 'nadrágkötő' < *ič* 'belső rész' + *kur* 'kötélék'.
- bóda** 'Handhabe, Griff' ~ török *baldak* 'markolat'.
- bodor** 'kraus, gekräuselt' | **Bodri** 'kraushaaring' (kutyánév) ~ török *bödör-, bodür-* 'kräuseln', *bödörö* (l. Paasonennél) 'kraus, gekräuselt'. Vö. **pödör**.
- bog** 'Knoten' ~ török *bogum, bogun* 'bog'.
- boglár** 'Spange, Agraffe' ~ török *bagla-* 'megkötni, megerősíteni' (< *bog, bag*).
- bogrács** 'ein kleiner Kessel zum Kochen' ~ török *bakradž* 'vasfazék, kisebb fajta üst'.
- bojtár** 'Hirtenjunge, der dem Schafhirten beigegeben wird' ~ török *boydag* 'fiatal, nőtlen' | *boydaš* 'társ'. Nincs kizárva, hogy a szó a perzsa *paydar* 'segítő, barát' szóval rokon.
- bojtorján** 'Klette' ~ oszm. *baldiran* 'bűrök, mérges növény' | *baltirgan* id.

boka 'Knöchel, Fussknöchel' ~ török *bogun* 'boka' | kirg. *baki* id.

bolygat 'beunruhigen, stören, herumtreiben' ~ török *bola-* 'kavarni, felkavarni' | *bolgat-* 'nyugtalanítani, zavarni' | *bolga-* 'szétrombolni'.

bor 'Wein' ~ ujjg. *bor* 'bor'. A szó, mely a Kudatku Bilikben fordul elő, a keleti dialektusokban ismeretlen. | *borlag* 'szőlős- **kert**'.

borjú ~ török *buzagu, bozau* 'borjú' | *buzaula-* 'tehén megel-lik'.

bors 'Pfeffer' ~ török *borç* 'bors'.

borsó 'Erbse' ~ török *burçag* 'borsó'.

borít 'zudecken, stürzen' ~ török *börü-* 'eltakarni, befedni' | *bürk* 'sapka' | *bör-, бүр-, bor-* 'befedni, eltakarni'. Ide tarto-zik a magy. **bőr**, tkp. 'takaró'; vö. csagat, *böründžek* 'fátyol, takaró', kirg. *börüñ-* 'eltakarni magát', magy. **burok** 'Hülle'.

ború 'trübes Wetter', tkp. 'das durch Wolken verhüllte Firmament' | **borús** 'bewölkt, düster' | **borong-** 'sich trüben' | **borongós** 'trüb' ~ török *boran, buran* 'vihar, zivataros idő' < *bor-, bur-* 'eltakarni, sötétnek lenni', tehát nem görög eredetű, mint Szami bej hiszi. | *buran, boran* 'hóvihar' | *boroñ* 'zavaros, nem tiszta'.

borz 'Dachs' ~ török *borsak, bursak* 'borz' | *bars, pars* 'hiúz, párdue, tigris'.

borzad 'schaudern, grausen' konkrét értelemben a félelemtől vagy undortól összerázkódni ~ oszm. *porsu-* 'összezsugo-rodni, megijedni'.

borzas 'straubig, zerzaust' ~ török *porsuk, boruşuk* 'borzas, összeráncolt'.

bosszankod-, bosszonkod- 'sich ärgern' | **bosszú** 'Rache' ~ kazáni *bosan-* 'bosszankodni' | *boşurgat-* 'bosszantani' | csagat. *boş- bus-* 'haragudni'.

- boszorkány** 'Hexe, Drude' ~ török *bosorgan* part. praes. < *bosur-* vö. az előbbi s a következő címszót. A boszorkány szó jelentése ezzel a magyarázattal teljesen megegyezik.
- bosszú** 'Rache, Zorn, Verdruss' ~ török *boşi* 'haragos' | *boşilik* 'harag' | *boşur-* 'bosszantani, megharagítani'.
- bot** 'Stock, Stab' ~ török *butag, budak* 'ág'. A jelentésre vö. **botol** 'abästen, ästen' ~ török *budat-* 'gallyazni' | *bugçi* 'aki a gallyakat levágja'.
- botor** 'tölpelhalt, Tölpel' ~ török *bodur* 'nyomorék, törpe, rossz, hiányos'. A jelentésfejlődés világos.
- botorkál-** 'straucheln, hin und herwandeln' ~ török *botra-* 'szétszórni'.
- bozót** 'Horst, schilfiger Ort' ~ török *boz-ot* 'rossz fű, rossz legelő' < *boz-* 'elrontani' + *ot* 'fű'. | oszm. *bozinti* 'romlott maradék'. Valószínűleg ide tartozik még a magyar **bozontos** 'struppig'.
- bő, bőv** 'weit, reichlich' ~ török *bol* 'weit, reichlich'.
- bőg** 'brüllen, plärren' ~ török *bög-ür-* 'bögni, az állatok bőgése'. Mindkét szó rokon a török *bagir-* 'ordítani, bögni' szóval.
- bögöly** 'Bremse, Rinsdbremse' ~ oszm. *böge, bögelik* 'bögöly, melynek szúrása néha megbolondítja a marhát'. (Szami bej I. 318.)
- bögre** 'ein kleines Kochgeschirr, Topf' ~ török *bögür* 'kikötő', tkp. 'hajlás'. Vö. német *Hafen* 'kikötő', *Hafen* 'főzőedény'.
- bögy, begy** 'Kropf bei Vögeln, Magen' ~ török *pötege* 'begy' | *popok* 'hegy' (Radl. Wb. IV. 1265.)
- bölcs** 'weise, klug' ~ török *biliçi* 'tudó, bölcs' | *biliş* 'tudás, bölcsesség'.
- bölcső, böcső** 'Wiege' ~ török *beşik, beşik*. Nagyon valószínű, hogy a magyar *bölcső* a legrégebbi alakja a szónak. Vö. magy. *bille-* 'schaukeln, hin- und herbe wegen'.
- bölny** 'Auerochs' ~ török *bulan* 'bölny'. A török szó csak a keleti törökségben maradt meg.

böngész- 1. **beng.**

bőr 'Haut, Hülle' ~ török *baru* 'bőr, takaró' | *börük* 'takaró, kalap, állatbőrből készült sapka' | *börke* 'fátyol' | *börü-* 'eltakarni, befedni'. Vö. **bürök**.

bú 'Kummer, Sorge' ~ török *bug-*, *bog-* 'fojtani, megfojtani' | *bik-* 'undorodni, megenni'. Vö. **bús**. A jelentésre vö. német *eng* és *ängstigen*.

búcsú 'Abschied' | **búcsúz-** 'Abschied nehmen' ~ török *buš-* 'elbúcsúzni, házat és udvart elhagyni' | *boš*, *buš* 'üres' | *bošan-* 'elválni' | *boša-* 'kiüríteni, elválasztani'.

Buda, Attila fiatalabb testvérének neve, minden valószínűség szerint becézőnév 'gyermek' jelentéssel. Még ma is szokás a törökségben a fejedelem fiatalabb testvérének vagy a trónörökösnek az *inak* 'kicsi' vagy *bay-beče* 'fiatal fejedelem' címet adni, és hogy Buda is ilyképpen magyarázandó, bizonyítja a keleti török *buta* 'gyermek, fiatal tevé'.

búg 'brüllen' ~ török, *bük-*, *büg-*, *bürüg-* 'búgni'.

buga 'Knoten' ~ török *bügü* 'csomó, kötés'.

buhu 'Nachteule' ~ török *buhu* 'az éjjeli bagoly egy nagyobb fajtája, egy ragadozó madár' (Szami bej).

búj-, búv- 1. **buk.**

buk- 'untertauchen, fallen' ~ csagat. *buk-* 'elbújni, leskelődni'.

Hogy a magyar szónak nem 'bukni' az alapjelentése, hanem 'lemerülni', bizonyítja a vele rokon **búj-, búv-** 'sich verstecken, sich verkriechen' ige. A magyar *buk-* szolgál felvilágosítással a török *buk-* konkrét jelentését illetőleg is.

burján 'Unkraut, Wucherpflanze' ~ török *burya* 'káka, ebből készült gyékény'. Kérdés, hogy a szó perzsa eredetű-e, mint ahogy Szami bej gondolja.

burok 'Hülle, Haut' | **burkol-** 'verhüllen' ~ török, *börk*, *bürk* 'fejfedő, sapka' | *burondžak* 'fátyol'.

bús 'traurig' | **búsul-** 'trauern, traurig sein' ~ török *bošuk* 'szomorú, bús' | *bušan-* 'szomorkodni' | *bušuš* 'szomorúság, szomorkodás' | *buš-* 'felindulni'.

busz 'Schwüle, Dampf' ~ csagat. *bus* 'köd' | oszm. *pus* 'köd'.
[Hogy honnan veszi Zenker a *pus* 'szomorú' jelentését, nem világos előttem.]

buta 'dumm, blöde' ~ török *budala*, 'buta, ostoba' | *buta* 'gyerek, bizonyos állatok kicsije'. Szami bej téved, midőn a *budala* szót az arab لـبـدبől származtatja; a *buta* és *budala* közt való összefüggés nagyon is feltűnő. Vö. *čodžuk adam* 'gyermekember' azaz 'tapasztalatlan, értelmetlen'. Vö. **Buda**.

buz-og 'wallen, sprudeln'; **buz-gó** 'eifrig' ~ török *biš-* 'forrni, főni, hevülni'.

búza 'Weizen' ~ török *būdāy*, *bugday* 'búza'.

buzogány 'Streitkolben, Keule' ~ török *bozdurgan* 'buzogány', tkp. 'szétszóró, megsemmisítő' < *bozdur-* 'szétrombolni, megsemmisíteni'.

bű 'Zauber' ~ oszm. *bügü*, *büyü* 'bűvölés, varázslás'.

bűszke 'stolz' l. **bíz-**.

bűz 'Gestank' | **büdös**, **bűzös** 'Stinkend, einen üblen Geruch habend' [*d~z*: vö. *édes*, *ídes* ~ *ízes*] ~ oszm. *pis* 'piszkos, undorító' | csagat. *pis* 'rossz'.

C

cakó (N.) 'Storch' ~ kirg. *čakala*.

cickány 'Spitzmaus' ~ török *sičkan*, *sičan* 'egér'. [Világos, hogy itt *-kan* végű praes. part.-mal van dolgunk. De hogy mit jelent a tőszótag, azt nem lehet megmondani.]

Cs

Csaba, Attila egy fiának neve; inkább a monda, mint a történet világába tartozik. Összevethető a török *čapao* szóval, melynek jelentése 'harc, becsapás, az ebben részt vevő harcos neve'.

csabak 'eine Art Karpfen' ~ csagat. *čabak*, az Oxus egy hala, mely rendkívül nagy mennyiségben fordul elő, ezért kevésre becsülik.

csábít 'verlocken, verführen', tkp. 'anrufen, zurufen' ~ török *čao*, *čav* 'hívás, híni'. Vö. **csőd**.

csacsi 'Langohr' (tkp. á. é.) | **csacska** 'geschwätzig' ~ csagat. *čas-* és *šaš-* 'tévelyegni' | oszm. *šaškin* 'bolond' | csagat. *šaši* 'kancsal, ügyetlen' | *čačarun* 'szeleburdi, fecsegő'.

csahol, l. **csihol**.

csak 'nur, einmal, allein, blos' ~ oszm. *čak*, *čag* 'csak, csupán'; pl. *čak*, *bukadar* 'csak ennyi', *čak akšamadek* 'csak estig'.

csákány 'Streithammer, Hause, Spitzhacke' ~ török *čakan* 'csatabárd' | *čakgan* 'csákány' < *čak-* 'ütni, vágni, szétvágni'. Vö. oszm. *čakī*, *čaku* 'kés'.

csal 'täuschen, betrügen' ~ török *čal-* 'ütni, vágni, dobni, játszani, zenélni, kopogni, lopni, megcsalni, becsapni' stb., stb. | *čalim* 'csalás, becsapás'. Mint látható, a magyarban a szónak csak az absztrakt jelentése van meg. Ugyanígy jelentésváltozást látunk a **csap-** ~ **becsap** szónál (l. ott). A magy. **csal**-ból közönséges *a* ~ *e* hangváltozással magyarázható a **csel**.

csalán 'Nessel, Brennessel' ~ török *čalagan* 'égető, csípő' | *čalagan oti* 'csalán', tkp. 'égető, csípő fü'.

csalit 'Gesträuch, Gestrüpp' ~ török *čali* 'csalit, bozót'. Szami bej szerint a szó eredetibb alakja *čalik*, és ez tövises növényekre vonatkozik.

csalogány 'Nachtigall' ~ török (csag.) *čalgan* 'zenélő, énekes', a *čal-* 'játszani, zenélni' igéből.

csap 'schlagen, hauen, streichen, ablenken, einschlagen' ~ török *čap-* 'rohanni, ütni, vágni, üzni, kergetni, rácsapni, kirabolni' stb. Különösen érdekes a magy. **be-csapni** 'betrüngen, täuschen', tkp. 'hineintreiben in die Falle' rokonsága a csagat. *čap* 'hazugság' és *čapčī* 'hazug' szavakkal. Vö. továbbá magy. **csapongó** 'herumstreichend' ~ oszm. *čapkün* 'csavargó, kósza'.

- csapás** 'Schlag, Strich, Fährte, Viehweg' | **csapat** 'Haufe ~ török *čapao* 'becsapás valamely idegen országba; csapat, amely ilyen becsapással megpróbálkozik' | *čapiš* 'nyom, út'.
- csat** 'Schnalle' | **csatol-** 'hinzufügen, anschnallen' ~ török *čatık* 'egyesített, összekötött' | *čat-* 'összekötni, egyesíteni'. Ide tartozik a csagat. *čatma* 'sátor', tkp. 'ami össze van rakva'.
- csata** 'Schlacht' ~ csagat. *čata*, *čete* 'becsapás, ellenséges támadás' | *čatiš* 'összecsapás, összetalálkozás' | *čatiš-* 'összetalálkozni'.
- csattan** 'knallen, schنالzen' ~ török *čatla-* 'szétpattanni'. Vö. *patla-* id. < *čat*, *pat* (onomatopoéták).
- csavar** 'drehen, umdrehen' ~ török *čevir-* 'csavarni, megcsavarni'. A török *čevir-*, *čevür-*höz legközelebb áll a magy. **csűr** 'winden, drehen'.
- csecs** 'Frauenbrust' ~ török *čeček* 'szemölcs, csecsbimbó'.
- csecse** (gyermeknyelvi szó) 'schön, nett' ~ török *džidži* 'csinos, csecse, ékes'.
- csécs** 'Ziemer, Rute des Stieres' ~ török *čük* 'penis'.
- csekély** 'gering, wenig' ~ török *čikay* 'csekély, silány, szegényes'. Ide tartozik a *-čik* stb. diminutiv képző.
- csel** 'List, Betrug', l. **csal-**.
- cselekedet-** 'handeln, tun' ~ török *čalik* 'ügyes, serény' | *čalika-* 'sietni' | *čališ-* 'dolgozni, cselekedni, fáradozni, vmivel foglalkozni'.
- csend** 'Stille, Ruhe' ~ török *tinč*, *denč* 'nyugodt, csendes' < *tin-* 'pihenni, megállni, nyugodni'. Hangtani tekintetben érdekes metathesissel van dolgunk.
- cseng** 'klingen, schellen' | **csengettyű** 'Glöckchen, Klingel' ~ török *čang* 'harang'. Ide tartozik a **zeng** 'tönen, klingen' és a **zene**. Vö. török *čang* és *čalyi* 'zene'.
- csepered-** 'heranwachsen, aufschliessen' ~ török *čebren-* 'megmozdulni' | *tepren* 'mozogni'.

- csepü** 'Werg, Kauder' ~ kazáni *čübek* 'Werg, Fetzen'. Vö. **csöp, csep.**
- cserény** 'Hürde, aus, Ruten geflochtene Hütte' ~ török *čeri* 'kunyhó' | *čerge* 'kisebbfajta sátor a nomádoknál'.
- cserge** 'Kotze, Decke' ~ török *čerge* 'a cigányok durva sátra', tkp. 'a pokróc, melyből a sátort készítik'. Mint látni való, a magyar szó megőrizte az eredeti jelentést.
- csibe** 'Küchlein' ~ kazáni *čibüš, čibiš* 'csibe' | oszm. *dživdživ* id. [Más fiatal szányas megnevezésre is használják.]
- csicsó** 'Putz, Zier' ~ török *čiček* 'virág'.
- csiga** 'etwas Kreiselndes, Rolle, Winde und andere um eine Achse sich drehende Körper' | **csigolya** 'Wirbel' ~ török *čigir* 'vízikérék' | *čirik* 'hidraulikus kerék'.
- csiger** 'Nachwein, Tresterwein' ~ török *čakir čagir* 'bor' | *čak-* 'mulatni, bort inni'.
- csihol** 'Feuer anschlagen' ~ török *čagil, čakil* 'tűzkő' | *čak-* 'csiholni' | *čakmak taši* 'tűzkő'.
- csikar** 'erzwingen, erpressen' ~ török *čikar-* 'kivenni, kihúzni, hasznat húzni' stb.
- csikla-** 'kitzeln' ~ török *gidžikla-* 'csiklandozni' | *čiklandir-* 'izgatni', *kulak čiklandir-* 'bántja a fület'.
- csikó** 'Füllen' ~ török *čaka* vö. keleti török *bala-čaka* 'Familie' < *bala* 'Kind' + *čaka* 'das Junge'. Hogy a két szó egyeztetése nem képtelenség, bizonyítja a karakirgizek¹⁶ mai szokása, kik a család és a ló hogylétéről kérdezősködnék. A turkománoknál is találunk ilyen egységes kifejezést: *at-oy* 'ló és ház'.
- csillag** 'Stern' | **csillog** 'schimmern, funkeln' ~ török *džillag* 'ragyogó, sugárzó' | *yal-, yil-* 'fényleni, sugárzani' (Szami bej helyes megjegyzése szerint ma már csak származékait találjuk) | *yildiz* 'csillag' | *yiltir, yaltir* 'ragyogó' | *yaldiz* 'aranyozott' | kirgiz *džolduz* 'csillag' | *džilla-* 'csillogni sugárzani'.

¹⁶ A mai kirgizek elnevezése. Vámbéry korában a kirgiz népnév a kazakokat jelölte.

csín 'Nettigkeit, Artigkeit' | **csinos** 'nett, hübsch' ~ török *çin* 'teljes, tökéletes, igaz' | *čina-*, *činla-* 'valamit megpróbálni, vmire vállalkozni'.

csíp, **csipked** 'kneipen, zwiken' ~ török *çimdikle-* 'csípni, csipkedni, az ujj hegyével megnyomni' | csagat. *çimdi-* 'csípni'.

csipás 'triefig, eiterig' ~ oszm. *çapak*, *çapa* 'triefig, Eiter in den Augen'. A **csipa** összefüggésben van a **csepp**, **csöpp** szóval.

csíra 'Keim, Fruchtkeim' | **csíráz-** 'keimen, hervorsprossen' ~ török *çirag* 'hajtás, csemete'. Szami bej szerint a szó perzsa eredetű. Tekintve azonban nagy elterjedtségét a törökségben s a magyarban való megvoltát, a Szami bej megállapításában erősen kételkedhetünk.

csiriz 'Mehlkleister, Pappé' ~ török *çiriş* 'csiriz, fagyökérből készült ragasztószer'.

csiszol 'reiben, polieren' | **csiszó** 'Reibfeil' | **csiszár** 'Schwertfeger' ~ tör. *çiz-* 'végighúzni, vonalazni' | *çizgi* 'vonás, húzás'.

csizma 'Stiefel' ~ török. *çizme* 'csizma'.

csóka 'Dohle' ~ kazáni *čäüke* 'csóka'.

csokor 'Blumenstrauß', tkp. 'Blumenbund, Blumensamm-lung' ~ török. *çokun* 'összegyűjtött, összekötött'.

csombók 'Knoten' ~ török *çombak* 'található mese', tkp. 'megoldani való csomó', vö. **csomó**.

csomó 'Knoten, Knopf, Büschel, Bündel', tkp. 'das in einem runden Körper vereinigte', vö. **csom-ag** 'Bündel' | **csoma** 'Beule, Pestbeule' | **csombók** 'Knoten' ~ török *çomak* 'gomb, bunkó' | *çumar* 'a juh kerek szarvatlan feje' | *çum*, *džum* 'mind összevéve' | *çömiük-* 'megsűrűsödni', vö. magy. **csemer**, **csömör** 'vérsűrűsödés következtében előálló betegség, melyet kenéssel gyógyítanak' | *çomla-* 'gyűjteni' | *çomčak* 'gyűjtemény'.

csomor 'Wasserschirling' ~ török *çomur* 'répa, egy gumós növény'.

csonka, tonka 'stumpf, verstümmelt' ~ csagat, *čunak* 'olyan állat, melynek valami hibája van; pisze orrú ember' | *čoňka, džoňka* 'pisze'.

csont 'Bein' ~ török *söň-gek* 'csont'.

csoport 'Haufe, Menge, Rotte' ~ csagat. *čoporuš-* 'felhalmozódni' | *čopur* 'sűrű, összegyűjtött'. A *čop-* a *top-* 'együtt' alakváltozata.

csótár 'Schabracke' ~ török *čoltar, čoltari* 'csótár, nyeregtakaró'. [A török szó a *čul* 'takaró' és *dar* 'vinni' összetétele, tehát tkp. 'a szolgál, aki a lótakartót viszi, mikor a lovat megnyergelik'.]

cső, csöv- 'Rohr, Röhre' ~ török *čubuk, čibuk* 'cső, pipaszár', á. é. 'bot'.

csőcselék 'Gesinde, Tross, Mischmasch', tkp. 'jelentéktelen, kis emberek csoportja' (tő: **csőcse-**) ~ török *džüdze, čüdze* 'törpe, kicsi' (*džüdze adam* 'kis ember', *džüdze agač* 'kis fa'). Vö. *čodžuk* 'gyermek'.

csőd 'Konkurs', tkp. 'sok ember összehívása' | **csődít-, csődül-** 'zusammenrotten' ~ csagat. *čaut* 'hivatni' | *čaudar* 'híres'. Vö. **csábít-**.

csődör 'Hengst' ~ török *čaudur* 'nyerítő' < *čao, čav* 'kiáltás'. [Egy chivai turkomán törzs, *Čaudur* ettől a szótól származtatja nevét.]

csög 'Knoten' | **csögös** 'knotig' ~ török *čökö* 'a kínai tisztviselők sapkáján levő gomb' | *čog* 'a kalmükök sapkáján levő gomb'.

csökönyös 'halsstarrig' ~ török *čokim* 'lesüllyedni' *čökön-, čökün-* 'elmélyedni, elsüllyedni, besüppedni' | *čöküč* 'kalapács' | oszm. *čekič* id. A felsorolt elvont és érzéki jelenségek egymáshoz való viszonya világos.

csömör l. **csomó**.

csöpp, csepp 'Tropfen, Bisschen, wenig' (figyelembe veendő, hogy a szónak különösen 'kicsi, apró, kevés' jelentése nyomul előtérbe) ~ török *čöb, čop, čup* 'szilánk, valamely test

egészen kicsi része, szemét' | *čöple-* 'apróra szétdarabolni'.

Vö. **csöpü**.

csörce, csörgő 'Ohrgehänge' ~ török *čerçi* 'ékszerárak'.

csósz 'Feldhüter' ~ oszm. *čauš* 'felügyelő, magasabb tisztviselő, miniszter' [Szami bej és Ahmed Vefik pasa azt hiszik, hogy a szó *Siauš* és *Kiauš* (régii perzsa fejedelemnek neve) mintájára van alkotva; ez azonban nyilván tévedés, mert a *čauš* nem más, mint a török *čaudži* 'herold, felügyelő' alakváltozata.]

csúcs 'Spitze, Gipfel' ~ török *uç, udž* 'vég, csúcs, hegy; valamely tárgy felső vége'. Közbeeső alaknak felvehetjük az oszm. *yüdže* 'magas' szót, mely a *yüksek* 'magas' rokona.

csuk 'schliessen, zumachen' ~ török *tika-* 'betömni, bezárni' | *tigün* 'zsilip'. Vö. **dug-**.

csuka 'Hecht' ~ oszm. *čuka* 'egy halfaj'.

csupa 'bloss, lauter' | **csupasz** 'nacht' ~ török *čiplak, čuplak* 'meztelen' | csagat. *čubul-, čupul-* 'megoldódni (csomóról), levetkezni'.

csurog, csorog 'rinnen, rieseln' ~ török *šorulda-* 'csorogni' | *šaril-* 'folyni, csobogni'. [Mindkét szó hangutánzó.]

csúsz l. **kúsz**.

csuta, csutka 'Fruchtstiel, Strunk' ~ török *čutuk* 'a földből kiemelkedő fagyökér' | *čotur, čutur* 'kötél vége'.

csutora 'hölzerne Feldflasche' ~ török *čutora, čotra* 'fából való palack'.

csügged 'erschlaffen, den Mut sinken lassen'. ~ török *čök-, čög-* 'leesni, lesüllyedni, leszállni' | *čökük* 'leesett, leszállott'. Ide tartozik a magy. **csügg, csüng** 'hängen, schweben', tkp. 'herabfallen, herabsinken'.

csüng 'herabhängen' l. **csügged-**.

csűr 'Scheuer Tenne' ~ török *čür* 'gyűjtés, rakás'. Ide tartozik a magy. **sűrű**, mely régebbi *čürük*-re megy vissza. A magy.

csűr nem annyira magára az épületre vagy a helyre, mint inkább annak rendeltetésére vonatkozik. Leginkább megfe-

lel e tekintetben az arab *mahzan*-nak, mely a mi *magazin* szavunk eredetije.

csürhe 'Ferkel' ~ oszm. *čörpe* 'das junge Wildschwein'. Báber-nél a *čörpe* szó 'apród', azaz 'fiatal, kis ember' jelentésben is előfordul, s ezért a magyar **törpe** szót ide is sorozhatjuk.

D

dada 'Vettel, Amme' ~ török *dadi* 'dada' | *dadaš* 'társ', tkp. 'tejtestvér'.

dag 'Geschwulst' | **dagad** 'schwellen, anschwellen' ~ török *dag* 'hegy, magaslat'.

danol, dalol 'singen' ~ oszm. *tan-, dan-* 'hangot adni'.

dara 'Gries, Grütze' ~ török *dari* 'dara' | csagat. *tari* 'dara, por'.

darab 'Stück, Bruchteil' l. **tör-**

daru 'Kranich' ~ török *turna* 'daru'.

déd 'Grosseltern' ~ török *dede* 'nagyapa, ős, a dervisek megtisztelő címe'.

dél 'Mittag, Süden' ~ török *tüş, tös* 'dél' | mongol *düli* 'közép, fél, dél'.

deli 'stattlich, heldenmütig' ~ török *deli: deli-kanli* 'ifjú', tkp. 'heves vérű'; *deli ırmak* 'sebes folyó'; *deli orman* 'sűrű erdő'. Ide tartozik még a magy. *délibáb* 'Fata morgana', tkp. 'die tolle Puppe', mely találó elnevezése a forró nyári napokon mutatkozó csalóka tüneménynek.

dér, dír 'Reif' ~ török *kır* 'dér'.

derék 'Taille, Stock, Stamm, Mitte, Hauptteil, Stützpunkt' ~ török *direk, tirek*, 'oszlop, támasztópont' | *tire-, tira-* 'támaszkodni'. A török szóban észrevehető 'erő, erőfeszítés, tökéletesség' fogalma a magyar szó 'vorzüglich, prächtig' jelentésében is megvan. A magy. **derék** szláv eredete szóba sem jöhet.

deres 'weissgrau' ~ oszm. *dori* 'rókaszínű, feketésvörös' (lovakról). A magy. **deres** a **dér** származéka.

derű 'Helle, Sonnenschein, klares Wetter' ~ oszm. *dori* 'világos, tiszta' | *turuk* id. | *torla-* 'világossá tenni, megvilágosítani'. Amint a magyarban egymással szemben állnak **derű** 'helles Wetter' és **ború** 'trübes Wetter', éppúgy a törökben *açık* 'nyílt, világos (idő)' és *kapalı*, tkp. 'fedett' azaz 'rossz idő'.

diadalom 'Sieg'. l. **díj**.

díj 'Preis, Lohn' ~ török *dey, dek* (R.) 'érték, becsülés' | *dey-* 'értékesnek lenni' | *deyer* 'érték' | *deyerli* 'értékes'. Valószínűleg ide tartozik az oszm. *deng* 'súly'. A *děj* gyökérszótag felismerhető még a magy. **dévaj** 'tüchtig, kräftig' szóban. Vö. még **diadalom** (mint: *lak-odalom* 'Fest, Hochzeit', *fáj-dalom* 'Schmerz' stb.). A 'győzelem' fogalmának alapja eszerint 'ár, bér, fizetés'.

dió 'Nuss' R.: **gyió** ~ oszm. *dživiz, dževiz* 'dió'.

dirib 'ein kleines Stück' | **diribel** 'in kleine Stücke zerhacken' ~ török. *dirim* 'kis darab'.

dísz 'Zier, Zierrat, Pracht' l. **tűz-** 'aufstecken'.

disznó 'Schwein, Sau' R.: **gyisznó** ~ csuv. *Sisna* 'disznó'.

dob 'Trommel, Pauke' ~ török *top, tob, tom* 'kerek, kör alakú, összegyűjtött, szilárd test' | *topak* 'kerek, gömbölyű' | *topuz* 'buzogány' stb. A *top* alakváltozata *tomb, tömb*, > *dömbel* 'domb', *dömbek* 'dob'. A magyar **dob**-nak is több származéka van, mint pl. **domb** 'Hügel', **dombor** 'Bausch, Rundung'.

dolmány 'ein Kleidungsstück', tkp. 'ein Wickler; ein Gewalt, in welches man sich einhüllt' ~ török *dola-* 'magát beburkolni, körülvenni' | *doloman* 'ruha; ruhadarab, amellyel az ember magát betakarja'.

domb 'Hügel', l. **dob**.

dorgál 'züchtigen, zurechtweisen, auf den richtigen, geraden Weg bringen', ~ oszm. *turgala-, dograla-* 'rendreutasítani, megdorgálni'.

dög 'Aas, Seuche' | **dögle-** 'krepieren, verenden' ~ török *tük*, *tök* 'vég, halál, megszűnés', > *töken-* 'elfogyini', *töket*, *tüket-* 'elfogyasztani'. Érdekes a magyar és német kifejezés fogalmi eredetének a találkozása. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a törökben ugyancsak a 'döglenni' kifejezésére használják a *geber-* 'feldagadni' szót. Tehát: **dög:** **dagad-** 'aufschwellen' = török *geber-* 'megdöglenni': *kabar-* 'feldagadni' és *gebe* 'viselő, terhes'.

dől 'sich legen, fallen, umfallen' | **dönt** (< **dólt**) 'stürzen, umstossen, umlegen' ~ oszm. *dök-*, *dög-*, > *dögül* 'esni, kiesni', pl. *dişim dökülür* 'a fogam kiesik', *saçım döküldi* 'a hajam kihullott'. A mai nyelvben a *dök-*, *dökül-* főleg csak 'előnt, kiönt' értelemben használatos, de az eredeti jelentés 'esni, eltűnni', mint ez a Szami bej szótárában is olvasható. Hogy mennyiben függ össze ez a *dögül-*, *tökül-* 'csökkenni, eltűnni' a tagadó *degil*, *deyil*, *tögül* 'nem' szóval, azt egyelőre nemigen lehet megmondani.

dönget 'schlagen, klopfen' | **döngöl** 'stampfen' ~ tör. *dög-*, *döng-*, *döy-* 'schlagen, klopfen'. A < *kef*-fel írott tőszótag némely dialektusban *döv*-nek hangzik. A magyar szóhoz a turkomán *döng* van legközelebb.

dőre 'albern, einfältig' ~ török *doru* 'gerade, einfach, offen'. A jelentésváltozás ez a fajta más nyelvekben is közönséges. Vö. oszm. *sade* (< perzsa) 'egyszerű, üres' > 'együgyű', pl. *zevallî pek sade dir* 'a szegény nagyon egyszerű', azaz 'együgyű'; továbbá: orosz *durak* 'ostoba' < török *doru* 'egyenes'.

dörzsöl 'reiben' ~ csagat. *dörsül-* 'dörzsölni, reszelni'. (l. Chulassai Abbasi vagy Pav. D. Court. szótárát.)

dug 'stecken, hineinstecken, verstecken' | **dugasz** 'Stöpsel, Pfropf' ~ török *tika-* 'dugni, bedugni, elzární' | *tikaç* 'dugasz' | *tik-* 'bedugni, szorítani'.

dúl 'verwüsten, verheeren, zerstören' ~ török *tul* 'puszta, szétrombolt, szomorú. Vö. *tul xatun* 'özvegyasszony', *tulak* 'puszta hely'.

dús 'sehr reich, übersatt' | **dúslakod-** 'in Überfluss sein' ~ török *tok, dok* 'tele, jóllakott' | *doguş-, douş-* jóllakottnak lenni'.

dűlő 'das Mass eines Ackers, Grenzgebiet zweier Äcker' ~ török *dönüm* 'területmérték, egy hold föld (40 öl széles és ugyanolyan hosszú)'. Mindkét nyelvben a *döl-, dül-, dön-, dün-* igető az alapszó, tehát az eredeti jelentés 'kerekítés, körjárat', azaz 'egy kerek földdarab'. Vö. oszm. *gün dönümü* 'napfordulás'.

dzsida 'Lanze' | **dzsidás** 'Uhlane, der eine Lanze hat' ~ török *džida* 'lándzsa, dzsida'. [A törökből átkerült a szlávba is.]

E

edény 'Gefäss, Geschirr, Schale, Essgefäss' ~ török *ediş* 'edény'. A két szó egyezése nem lehet véletlen, bár etimológiai úton nem bizonyítható. A török *et-, ed-* 'csinálni' volna talán az etimon (eszerint **edény** = 'a csinált'), vagy az *et-* 'enni'? Az előbbi feltevésnek több a valószínűsége.

egész 'ganz, vollständig' ~ török *egiz* 'tökéletes, egész, befejezett, teljes, emelkedett, magas' | *egizrek* 'magasabb, több'. A 'magas' és 'tökéletes' fogalmát más nyelvekben is fejezi ki egy szó; így az arabban *ālī* 'magas' és 'tökéletes'.

egy 'Gott', vö. **egyház** 'Gotteshaus, Kirche' ~ török *ege, eye* 'úr, birtokos'.

együtt 'zusammen, beisammen' jelentésbeli rokonságba állítható a török *birge* 'együtt szóval, mely szintén a *bir* 'egy' szónak származéka.

¹**ejt** 'werfen, fallen lassen' ~ török *at-* 'dobni, elhagyni, ejteni' | *ejt-* 'megrohanni, leteríteni, lelőni' | *at-* 'lőni' | *ejt-* 'végezni, csinálni' | *et-* id.

²**ejt** 'aussprechen, sagen' ~ török *ayt-, ayit-, eyt-* 'mondani, beszélni'. Vö. az előbbi címszót.

elé, elő 'vor, hervor' | **elől** 'vorn' | **előtt** 'vor' ~ török *el, eli, ali* 'elő, elől' | *elide* 'elől, előre' | *eldina, aldina* 'elől, szembe'.

elég, ölég 'genug, hinlänglich' ~ török *el verir* 'elég', tkp. 'kezet ad'. A szó különben mindkét nyelvben kétes eredetű, s csupán az a körülmény érdemel figyelmet, hogy mindkét szó az *el* 'kéz', esetleg **öl** 'Busen' szóval kezdődik. [Mindazáltal megjegyzendő, hogy a törökben 'odanyújtani' eredetileg nem *el ver-*, hanem *ele ver-* volt s így lehetséges, hogy a magy. **elég** szóban a török *el* 'kéz' szó lappang.]

elegy, elegyes 'vermischt, vermengt, bunt' ~ török *aladža, eledže* 'tarka, vegyes' | *aladžaš-* 'tarkálni'.

elle- 'werfen, abstossen, kalben, lammen' ~ oszm. *elle-* 'dobni, elvetni, elkergetni'.

ellen 'gegen, wider, Feind, fremd' ~ török *el* 'idegen, külső'. Pl. *o benim içün el dir* 'ő nekem idegen'. Az **ellenség** eredeti jelentése tehát 'idegen'.

ellenség 'Feind', l. **ellen**.

előre 'vorwärts' < *elő, elé + re* ~ török *ilerü, ilgerü* 'előre'.

em 'saugen, trinken' | **emő** 'Säugling' ~ *em-* 'szopni' | *emük* 'csecsemő' | *emükdaš* 'tejtestvér'.

ember 'Mensch, Mann, Gemahl, erwachsener Mann, tüchtig, tapfer' ~ török *emger, emmer* 'dolgos, fáradozó' < *emge-* 'dolgozni, kínlódni, felfedezni'. A magyar jelentések valószínűvé teszik azt a feltevést, hogy az *ember* nem annyira a 'homo' fogalmát akarja kifejezni, hanem inkább a férfi-nem kiválóságára vonatkozik. Vö. latin *vis* és *vir*:

eme 'das Weibchen' | **emse** 'Mutterschwein' ~ török *em, am, emčik* 'női szeméremrész' | *emček* 'női mell' | *emlük* 'szalmával kitömött borjúbőr, melyet a tehén mellé állítanak, ha borját elveszti'.

emel 'heben, emporbringen' ~ török *emek* 'munka' fáradság, kínlódás' | *emge-* 'kínlódni, fáradozni'. A jelentésváltozás természetes.

Emese a magyarok eredetéről szóló mondában előforduló női név, Álmos vezér anyjának neve ~ török *emcek* 'női mell' | *emcek ana* 'dada' | *amčik* 'női szeméremrész'. L. **eme**.

említ 'erinnern, erwähnen' | **emlék** 'Erinnerung' (töszótag: **em-**) ~ török *aň*, *aňg* 'ész, értelem, gondolat' | *aňla-* 'megérteni, felfogni' | *aňdír-* 'emlékeztetni'. A magy. *említ* tehát valószínűleg *amlít*, *aňlít* alakokra megy vissza.

enged 'nachgeben, sich ausdehnen, auftauen' (jelentésében tehát különösen a következő két fogalom különböztetendő meg: 1. 'széles, kiterjedt'; 2. az elvont 'engedni, megszűnni, fogyni'. (Vö. *enyész-* 'zu Grunde gehen' ~ *enyhe* 'mild, nachgiebig') ~ török *en*, *eňg* 'szélesség, kiterjedés' | *eňgin* 'nyílt tenger' | *eňli* 'széles' | *eňsiz* 'keskeny' | *eňlen-* 'kiterjedni, engedni'. Ide tartozik á. é. a török *eylen-* 'mulatni, kedvére, kényére élni'. L. **kény**.

enyel 'Tand, Schäkerei' | **enyhe** 'mild, gelinde' ~ török *eňlen-*, *eylen-*, *eglen-* 'enyelegni, mulatni'. Sem hangtani, sem jelentéstani nehézségek nem állják útját, hogy az *eňg* töszótagot az *eny*-nyel egyeztessük.

enyém, enyim 'mein' ~ török *menim* 'enyém' < *men* 'én' + *em-*, *-im* (birtokosrag).

enyv 'Leim' ~ török *eňger* 'enyv'.

epe 'Galle' | **epés** 'gallicht, zornig' ~ török *öpke*, *öfke* 'harag'.

A jelentésbeli különbség nagyon könnyen megérthető. (Ugyanígyen fajtájú jelentésváltozást látunk az *agy* szónál.)

Vö. még **epeszt-** 'kränken, bekümmern' ~ török *öpkelet-* 'bosszantani'.

erdő, ördő 'Wald, Forst' (nb.: eredetileg nem 'fákkal benőtt hely', hanem 'fedett, eltakart, titkos hely') ~ török *örtü*, *örtük* 'takaró, rejtekhely'. Vö. csagat. *tugay* 'erdő' < *tuga-*, *tuka-*, *tika-* 'dugni, eldugni' (magy. **dug**). Ugyanígy: csagat. *bork*, *burk* 'erdő', tkp. 'takaró'; oszm. *orman*, *urman* < *ur* 'védelem' + *man* (kollektív képző). Ez a jelentésváltozás igen jellemző a nomád gondolkodására.

erkölcs, erkőcs 'Tugend, Anstand, Sitte' ~ török *er* 'férfi' + *köč, küč* 'erő, hatalom, erősség, képesség'. Eredetileg *erküči*. Vö. latin *vir* és *virtus*, török *er* 'férfi', *erlik* 'férfiasság', *eren* 'hős'.

erő 'Kraft, Stäke' ~ török *erik, erük, irik* 'akarat, hatalom, erő' | *erüklük* 'erős, erőszakos'. A kirgizeknél és turkománoknál előfordul a szó 'szabad, szabadság' jelentésben, pl. *irüksiz* 'rabszolga', tkp. 'akarat nélküli, elnyomott', *irükli padišah* 'önkényes uralkodó'.

es- 'fallen, geraten, stürzen' ~ török *ös-, üš-* 'ledőlni, lebukni, leesni'. Elterjedtebb az *ös*-nek *töš-* 'esni, leesni' alakja. Amint a magyarban az **eső** 'Regen' és **eső esik** 'regnet' az **es-** 'fallen' igével függ össze, éppúgy a törökben *yag-* 'esik az eső' *yagmur* 'eső', mert a *yag-* azonos az *ag-* 'leesni' szóval.

eskü 'Schwur, Eid' (tkp. 'az esküvel összekötött ivás, eskü-ital') ~ török *ičkü* 'ital', vö. *and-ičkü* 'eskü, esküt inni'. Vö. újperzsa *sokend chorden* 'esküt inni', azaz 'esküdni'. Vö. ME. 381.

eszik 'er isst', **enni** 'essen'. A szó mind a magyarban, mind a törökben különféle hangtani változásokat szenvedett, pl. **étel** 'Speise, étkez-' 'speisen' (l. **ét, étek**). Még nagyobb változásokat szenvedett a szó a törökben. ~ török *ye-, yi-* 'enni' | *isir-* 'harapni' | *aš* 'étel' | *aša-* 'enni' | *et* 'az alma és barack húsos része, hús', általában 'étel' | *yem* 'takarmány, étel'. [Ugyanígy van az **iszik** 'er trinkt', *inni* 'trinken' igénél. L. ott.]

É

éber 'wach, munter' | **ébred-** 'erwachen' ~ török *ep, eb* 'ész, értelem, gondosság' | *epsiz* 'bolond, esztelen'. L. **ép** 'ganz'.

édes, ídes 'süss, lieblich'. Az **éd**, helyesebben **id** tőszótag azonos az **íz** 'Geschmack' szóval, mint ez az analóg török szó-

képzésből: *dad, tat, 'iz, tatli* 'édes' nyilvánvaló. Egyébként a török és magyar alakok hangtanilag is megfelelnek egymásnak, ti. a magyar szóban eltűnt a szókezdő *d-, t-*; megvan azonban a *tet-, tetsz-* 'gefallen' szóban. L. ott.

¹ég, íg 'brennen' ~ török *yak-* 'égni, meggyúlni, nagyon felmelegedni' | *yakī* 'tűzrevaló'.

²ég 'Himmel, der obere Luftkreis' < **kék** 'blau' ~ török *kök* 'kék', *gök* 'ég'.

¹éh 'Hunger' | **éhes** 'hungrig' ~ török *adž* 'éhség' | *adži* 'éhes'.

²éh, ih, joh 'das Innere' (a *joh* alak magyarázatául vö. *irgalom* és *jorgalom*) ~ török *idž, ič* 'belső rész'. [A két utóbbi címszónak sem hangtestére, sem jelentésére nézve nincs köze egymáshoz; mindenesetre feltűnő azonban, hogy mindkét nyelvben kölcsönösen azonosan alakultak.]

éjszak 'Norden, Nord'. Az *éjszak* és török megfelelője között csupán fogalmi rokonság mutatható ki: *éjszak* < *éj* 'Nacht' + *szak* 'Richtung, Abschnitt'; éppígy: török *tünyak* 'észak' < *tün* 'éj' + *yaka, yak* 'irány, környék'.

ék, ík 'Keil, ein langer, spitziger, nagelförmiger Körper' ~ török *ik* 'szeg, dugó, csavar' | **íktat, íg-tat** 'einschalten, einlegen' ~ török *ik-* 'vetni, bevetni' *ikmek* 'vetés', *ekmek* 'kenyér' | *ikin, ekin* 'vetés' | *ike, ige* 'reszelő, fűrész' | *igne* 'tű, behatoló hegyes tárgy' (Szami bej).

él, íl 'Schneide' | **éles** 'scharf, was eine Schneide hat' ~ tör. *bil* 'él' | *bile-* 'köszörülni, élesíteni'.

ének, ínek 'Gesang, Lied' | **énekel-** 'singen' ~ török *ün, ön, üng* 'hang, dal; énekelni'. [Tekintettel arra, hogy az ének a magyaroknál és egyéb ural-altajiaknál panaszos, szomorú hangokból áll (vö. *sırva vıgad a magyar*), kérdés, vajon nem függ-e össze a magyar *ének, ínek* a török *ıı* 'panaszhang, ekhó' szóval.]

ép 'ganz, unversehrt' ~ török *ep* 'tökéletes; ügyesség' | *hep* 'mind, összesen, egészen' | *ep-epi* 'nagyon jó' (*eyi* 'jó') | *epte-* 'tökéletesség, alkalmassá tenni, hozzáilleszteni'.

épít 'bauen, erbauen, aufrichten, herstellen' (alapjelentése: 'machen') ~ tör. *yap-* 'építeni, csinálni' | *yapı*-val rokon a magyar **gyepű** 'Umfriedung, Zaum', eredetileg 'fal'.

1ér 'Ader' ~ török *ürek* 'ér, gyökér' | *yer, yir* 'hely', tkp. 'üresség'. Vö. török *tamur, tamar* 'ér', magy. **gyomor** 'Magen'. Mindkét esetben az üresség fogalma jut kifejezésre; ugyanezt az esetet látjuk az *ér* szónál.

2ér 'reichen, langen, ankommen, wert sein, reifen' | **érint** 'berühren' ~ török *er-* 'érni, elérni, megérni, érinteni'. Ide tartozik a magy. **ereszt** 'lassen, gehen lassen' ~ török *eris-tir-* 'odaértetni'.

érdem 'Verdienst, Würde' ~ török *erdem, ertem* 'ügyesség' | *erdemlik* 'érdemes'. Az *érdem* semmi esetre sem mongol szó, mint ezt többször feltették, hanem tiszta török eredetű eleme a magyar nyelvnek. Ilyenféle képzések igen gyakran előfordulnak a török nyelvekben, vö.: *yıldam* 'fűrge' < *yıl* 'sebes, szél' + *dam* (képző); *öktüm* 'előny' < *ök* 'erő' + *tüm; syydam* 'síkos' < *sij-* 'csúszni' + *dam*; *yordam* 'gyors, serény' < *yor-* 'sietni, menni' + *dam*. Ugyanígy: *er-* 'érni vmit' + *dem*.

érez 'fühlen, empfinden, verspüren'. (Az ige konkrét értelemben valamely kívülről vagy belülről jövő benyomásnak a megérzését »hozzánk érését« fejezi ki.) ~ török *irış-, eris-* 'kiterjedni, elterjedni'. Amint az *érez* tkp. az *ér-* 'anlangen' származéka, éppúgy ide tartozik az *ért-* 'begreifen, verstehen' szó is. Vö. oszm. *erdir-* 'hozzáértetni, megmagyarázni'.

-ért, -érett 'für, an der Stelle' (*értem* 'für mich', *érte* 'für ihn'). A locativusi *t* elhagyása után **ér, ír** alakot kapunk. ~ török *yer, yir* 'hely'. Az *ért* tehát tkp. azt jelenti, hogy 'helyében, helyett'. Vö. török *yeride, yiride* id. [L. a **gyanánt** szót, melynél ugyanezt a viszonyt látjuk.]

ért 'begreifen, verstehen' | **értelem** 'Sinn, Bedeutung' ~ tör. *erdir-* 'megértetni' | *aklīm, erdi* 'eszem elérte', azaz 'megértettem'.

ész 'Verstand, Vernunft, Sinn' | **eszes** 'verständig, vernünftig' | **eszmél-** 'sich entsinnen' ~ török *is, es, us* 'ész, értelem' | *eslik* 'értelmes' | *esle-* 'megérteni' | *uslan-* 'felvilágosítani' | *uslu* 'okos'.

ét, étek 'Speise, Gericht' ~ török *etük* 'étel' (a turkománban, Machdumkuli dívánjában), | *et* 'étel, hús'. Az 'étel' és a 'hús' fogalmának azonosságára vö. magy. **hús** 'Fleisch' és török *aş, iş* 'étel'. Vö. **esz-ik**.

év 'Jahr' l. **ív**.

F

fagy 'erfrieren, frieren' ~ török *soguk, sovuk, souk* 'hideg'. A hangtani viszony ugyanaz, mint a **faj** ~ *soy* szónál. [Vö. még: *fakad-* ~ *szakad-*.]

faj 'Geschlecht, Gattung, Abstammung' ~ török *bay* 'nemzetség, faj' | *soy* 'nemzetség, faj, származás'. Vö. **fagy**.

farkas 'Wolf' ~ török *bork, burk, büri* 'farkas'. Amint a magyar **farkas** a **fark** szóból származik, úgy a török *kurt* 'farkas' szó is összefügg a *kuyruk* 'fark' szóval.

fárad 'müde werden, ermüden' ~ török *har-* 'elfáradni'.

fáz- 'frieren' ~ török *buz* 'hideg, jég' | *buzla-* 'fázni'.

fed, föld 'decken, zudecken, verdecken' ~ ujjg. *böt-* 'befedni'.

fej, fő 'Kopf, Haupt, Oberhaupt' ~ török *bey, bi, biy* 'fejedelem, főnök, fő' (Szami bejnél = *baş*). A *bey* ma már mint testrész neve nem fordul elő, de hogy eredeti jelentése az volt, azt bizonyítja 1. a *paşa* és *beşe* 'főnök, fejedelem' szó, melynek a *baş* 'fej' szótól való származása kétségtelen; 2. az a körülmény, hogy a barátságra vonatkozó kifejezések szerkesztésénél éppúgy használták az összetételekben, mint más testrészneveket. Így: *koldaş* 'karbarát', *arkadaş* 'hátbarát', *kardaş* 'gyomorbarát', *imeldaş* 'kebelbarát', *beydaş*, később *bektaş* 'társ, barát'.

fejér 'weiss' ~ török *beyaz* 'fehér'. A magyar szó eredeti alakja tehát nem **fehér**, hanem **fejér**.

fejez 'beenden' | **fejt-** 'auflösen' ~ török *başar-*, *bedžer-* 'bevégezni, végrehajtani'. A 'bevégezés, végrehajtás' kifejezésének tehát mindkét nyelvben a 'fej' (*baş*) szó az alapja.

fék 'Halfter, Zaum, Zügel' ~ török *bik* 'kötelék' | *pek* 'erősen, nagyon' | *bag* 'kötél, kötelék' | *bügü* 'csomó, görcs'.

fél, fele 'halb, Hälfte, ~ török *böl-* 'osztani, szétszétvágni' | *bölük* 'rész, osztály'. Jelentéstani tekintetben vö. oszm. *yarım* 'fél', kaz. *yartı* id. < *yar-* 'hasítani'.

felhő 'Wolke' ~ török *bulut* 'felhő'.

fény 'Glanz, Schein, Vorschein' ~ török *benğ, meğğ* 'látszat, külszín' | *benğiz, meğğiz* 'arc' | *benğze-, meğğze-* 'hasonlítani'.

féreg, fíreg 'Ungeziefer' ~ török *pürge, pire* 'bolha'.

fergeteg 'Sturm, Wirbelwind' ~ török *firtına* 'vihár'.

férj 'Gemahl, Gatte' ~ török *er* 'férfi, férj'. Hangtani tekintetben vö. **fér-** 'Raum haben' ~ török *er-* 'férfi'.

fészek, fezek (fiszek) 'Nest' ~ török *büzük* 'lyuk, mélyedés'. [Vö. **fűz.**]

feszít 'spannen' | **feszés** 'knapp, stramm' ~ török *bez-* 'undorodni' | *bas-* 'nyomni'. Az 'undorodás, utálat' eredeti jelentése 'nyomás, kellemetlen érzés'.

fodor 'Falte, Krause' ~ tör. *potur, pотор* 'fodor'. Ide tartozik még a magy. **pödör-** 'drehen, krümmen', továbbá *bodor, bodur* 'törpe, görbe'.

fog 'packen, fangen, fassen, haften' | **fogad-** 'aufnehmen, annehmen, geloben, sich an etw. festhalten' ~ török *bog-, bug-* 'szorítani, nyomni, elnyomni, erősen tartani' | *bogu* 'hurok, csapda'. [Hogy mennyiben függ össze a **fog** ige a magyar **fog** 'Zahn' szóval – vö. török *tiş* 'fog' és *tiş-, teş-* 'átlyukasztani, szétvágni' – azt csak sejtethetjük, de biztosan meg nem mondhatjuk.]

- fogy** 'abnehmen, zu Ende gehen' ~ török *bit-*, *büt-* 'elfogyni, végződni'.
- fojt, fujt** 'würgen, erwürgen, ersaufen' ~ török *bogdur-*, *boudur-* 'megfojtani'.
- forog** 'sich drehen, im Kreise sich bewegen' ~ török *firil* 'gyorsan körülfordulni' | *firildak* 'csiga, pörgettyű' | *pur-* 'csavarni, fordítani' | *purul-* 'fordulni' | *purulgak* 'csavart, göndör'.
- fosz-la** 'sich fasern, ausschleissen, sich abhäuten' | **fosz-t-** 'schleissen, schälen, abschälen' ~ török *pus* 'héj' | *pusul-* 'meghámozódni, héját levenni'.
- fót, folt** 'Lappen, Flick, Fleck, Maal' ~ oszm. *pot* 'ránc, folt'.
- főz** 'kochen' ~ török *püş-*, *piş-* 'főni'.
- fúj** 'blasen' ~ török *pula-*, *püle-* 'fűjni' | oszm. (Szami bej) *لوي* *pul* 'felfűjt, üveg'. Az oszm. *pula-* 'fűjni' és *pul* 'üveg' viszonyát a magyar **üveg** 'Glas' viszonya a **fúvag** 'das Geblasene' szóhoz, mely utóbbi a szókezdő **f** eltüntetésé után – vö. magy. **férj** 'Mann' ~ török *er* 'férj, férfi' – **üveg-**gé (< **füveg**) fejlődött.
- fúl** 'ersticken, ertrinken' ~ török *bogul-*, *boul-* 'megfűlni' | *pul-* (R.) 'megfűlni'.
- fúr** 'bohren' ~ török *bur-* 'fűrni, átfűrni, átlukasztani'. Ebből van a magy. **fúró** 'Bohrer' ~ török *burgu* 'fúró'; magy. **furulya** 'Flöte' ~ török *buru* 'cső, trombita'.
- fű, fűv-** 'Gras, Kraut, Gewächs' ~ török *böyü* 'növény'. A törökben 'csírázás, kihajtás' a szó alapjelentése, amint Szami bej nagyon helyesen fordítja قملويدامندو وشن *nešv ve numa bulmak*-kal. A magyarban tehát nem 'fű' az eredeti jelentés, hanem általában 'növény'. Vö. német *Gras* 'fű' ~ angol *grow* 'nöni'. Török *böyü* 'nöni'; *böyük* 'nagy' = német *Gras* 'fű': *gross* 'nagy'. Ugyanez a felfogás látszik a tör. *nay* 'nagyon', magy. **nagy** 'gross' és **nó-** 'wachsen' viszonyában.

fürt 'Locke, Haarbüschel' ~ török *pürçük* 'fürt' | *pürçük saç* 'göndör haj'. Vö. *pursuk* 'ráncolt' < *pur-*, *pür-* 'fordulni, meggörbülteni, felemelkedni'.

füst 'Rauch' ~ török *pus* 'Rauch, leichter Nebel'. Szami bej szerint: ساموٹ és سبید.

fűz 'schnüren, zusammenziehen' ~ török *büz-* 'összeszorítani, összenyomni, ráncolni' | *büzük* 'lyuk, összezsugorodott dolog'.

G

gágog 'schnattern, gackern' török ~ *gagala-* 'gackern'.

gagyog 'lallen, babbeln' ~ török *kekele-*, *gegele-*, *gege-* 'dadogni, gagyogni, kis gyerek beszéde'.

gaz 'Unkraut, schlecht', l. **hazug**.

gazdag (R.: **kazdag**) 'reich, wohlhabend' (a szó *d*-je *g*-ből keletkezett, mint ez a törökből látható) ~ török *kazgan-*, *kazan-* 'nyerni, szerezni' | *kazandž* 'nyereség, haszon' | *kazgak* 'aki szerez, gazdag'. Ez utóbbi alak a magyar **gazdag** megfelelője. Lehetséges, hogy itt egy közös *-dak*, *-dek* képzővel van dolgunk, vö. magy. *tömér-dek*, *balga-tag*, török. *firil-dag* stb.

gebe 'Schindmähre, Aas' | **gebed-** 'verenden, krepieren' ~ török *gebe* 'terhes (schwanger)' *geber-* 'meggebedni, megdöglenni'. A *geb-* alapjelentése 'megdagadni, feldagadni', melyből a 'meggebedni' jelentés nagyon jól érthető. Ide tartoznak még a következő magyar szavak: **göb** 'Buckel, Höckel' | **göbe** 'Mutterschwein' | **göböly** 'Mastvieh'.

gége 'Kehle, Luftröhre' ~ török *gengiz*, *gegiz* 'az orrüreg és a gége közt levő cső'; pl. *gengizden söyler* 'az orrából beszélni'.

gerinc 'Rückgrat' ~ török *geri*, *keri* 'hátrafelé, vissza'. Mind a magyar, mind a török szó származékszó, és pedig mindkettőnek a tör. *gıyınrı*, *kınrı*-ben keresendő az eredete.

gím 'Hirsch' ~ török, *giyik, kiyik, geyik* 'szarvas', általában 'vad'. A magy. **gím** valószínűleg ***giyim**-ből származik és eredetileg egyáltalában 'vad'-at jelentett.

gomb l. **gömb**

gomoly, gomolyag 'Knäuel, Ball, Kugelform' ~ török *gomalak, komalag* 'gomoly, csomó' | *komal* 'kerek, kerekiség, golyó'.

gond 'Sorge' | **gondol-** 'sinnen, denken, wähenen' ~ török *kund* 'nehéz, fáradságos'. Jelentéstan tekintetben vö. tör. *agri* 'fájdalom' és *agir* 'nehéz, súlyos'.

göbe 'Mutterschwein, Mastschwein' ~ török *gebe* 'terhes' (schwanger).

Göcsej [helységnev Zala megyében] ~ török *Köçe, Göçe* 'nomád', ma használt alakja: *göcsebe* 'nomád' < *göç-, köç-* 'vándorolni, nomadizálni'.

gödény 'Kropfgans, Pelikan' ~ török *kotan* 'Pelikan'.

gög 'Stolz, Hochmut' | **gögös** hochmütig' ~ török *kevek, gevek* 'felfúj, üres, büszke' (Bábernél) *güw-en-* 'magát elbizni'. A *gev-, kev-, güv-* tőszótagból állott elő egy **gö-vük* alak, s ebből származik a magy. **gög**.

gömb 'Kugel, Knauf' | **gomb** 'Knopf' | **gömbölyű** 'rund' ~ török *göbcek* 'kerék' | *kombur, kambur* 'kidudorodás, púp'.

gömbölyű 'kerek' ~ török *kumbalag, kumalag* 'kerek, kerekiség, sárgolyóbis' | *kombul* 'gomb', vö. magy. **gomb** 'Knopf'.

göndör, köndör 'kraus, lockig' (jelentésénél fogva összefügg az előző címszóval) ~ török *kunder* 'csúcs, csomó' (zászlón vagy lándzsán); vö. **kondor**.

görbe 'krumm, schief, schräg' | **görbül** 'sich krümmen' ~ török *körle-* 'keringeni, görbülni'.

gördül 'rollen' | **görge-** 'sich wälzen, rollen' ~ török *görleme, gürlеме* 'gurulás, dörgés, zúgás'. Ide tartozik a magyar **dörög** és **zörög** 'donnern, pochen, poltern', továbbá a török *dirilti* és *zirilti* 'zúgás, dörömbölés', a ma már nemigen használt *diril-, ziril-* 'dörömbölni' igéből.

göreňy 'Iltis, Stintier' ~ török *girin* 'tarka vagy vörös szőrű nyestfaj'.

görög, dörög 'rollen, rauschen, lärmen, donnern' ~ török *görle-*, *dirle-* 'gördülni, zajt csapni'; > *görültü*, *dirilti* 'zúgás, láрма, zaj'.

gőz 'Dampf, Dunst' ~ török *kiz*, *kizik* 'hőség, melegség'.

gözü 'Spitzmaus' ~ török *köse* 'gözü'.

gug-gol 'hocken, niederhocken' ~ török *kük-en-* 'letelepedni, lakni' | *kükeng* 'lakos, letelepülés'.

gulya 'Herde' ~ török *yuulak* 'gyűlés'.

gúny 'Spott' | **gúnyol-** 'verspotten' ~ török *kovun-*, *koun-*, *kogun-* 'üldözni, megtámadni'.

gügyü 'Garbe, Bündel' ~ török *küdü* 'kéve, gügyü'.

Gy

gyakor, gyakori 'oft, häufig' ~ török *yok*, *yogun* 'sűrű' > *yogur-*, *yokur-* 'megsűríteni'. Jelentéstani tekintetben vö. ném. *Haufe* és *häufig*. Ide tartozik a tör. *yogurt* 'savanyú tej', tkp. 'sűrített tej'.

gyaláz 'schmälen, schimpfen' | **gyala** 'feig, gemein, nichtswürdig', pl. **gyala ember** 'ein gemeiner Mensch' ~ török *yal* 'meztelen, üres' | *yalang* 'hamis, hiú, üres' | *yalgin* 'nyomorult' | *yalguz* 'elhagyott, egyedüli'. A 'meztelen, üres, gyalog, nyomorult, elhagyott' fogalmak a nomád embernek azonosak. Vö. a török szólásformát: *sen anih yaninda yayau kalirsin* 'te ömellelte gyalog (azaz 'szegény') maradsz'.

gyalog 'zu Fusse' ~ török *yayak*, tat. *džiali*, *džauli* 'gyalog'. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a *yal*, *džal*, *yay* tőszótag *dal* 'meztelen, csupasz, üres, kopasz' alakban is megvan. Vö. *dal-kavuk* 'élősdí' (tkp. 'kopasz sipka') | *dal-taban* 'gyáva' (tkp. meztelen talp) | *dal-kilič* 'csupasz kard' stb. Vö. **gyaláz**.

gyalom 'Fischergarn' ~ török *yilim*, *džilim* 'háló'.

gyalu 'Hobel, das zum Glätten gebrauchte Instrument' ~ török *yol-* és *yül-* 'kitépni, szakítani' | *yülki* 'borotva' | *yonga*, tkp. *yolga* 'gyaluforgács'. A *gyal*, *yal*, *yul*, *yül* a 'leszedés, simítás, gyalulás' közös fogalmát fejezik ki.

gyám 'Stütze' ~ török *yam* 'segítő': *yam-at* 'váltott ló' | *yamak* 'segéd, inas' | *yama* 'kiegészítésre vagy javításra használt anyag, folt' | *yama-* 'kijavítani'.

gyanánt 'anstatt, für' ~ török *yanında*, *yanıda* 'helyett, gyanánt', tkp. 'helyén, oldalán'. Ez a szó nem az ótörökből származik, mert ebben az esetben *yanida*-nak kellene hangzania, hanem későbbi, nyugati török befolyásra mutat.

gyánta 'Harz, Colophonium'. Páriz Pápai szerint egy 'töviskóró', melynek gyantáját *dragaganthum*-nak nevezik'. ~ török *yanta*, *yantak* 'szúrós, a ruhára ragadó növény, bogáncs'. Innen a *yandak* tkp. 'rátapadó' név. Az is lehetséges, hogy a növény nevét cserélték fel a rajta termő gyantával.

gyanú 'Verdacht, Argwohn' | **gyanakod-** 'misstrauisch sein' | **gyanít-** 'vermuten, presumieren' ~ török *yangaz* 'aki mindig panaszkodik és elégedetlen; rosszkedvű' | *yangazlık* 'bizalmatlanság, gyanú' | *ang-*, *yang-*, 'sejteni'. Szami bej az elavult *an* 'ész, értelem' főnévből származtatja ezt az igét, s ezt a feltevést megerősíti az *angsz* 'hirtelen' szó, melynek eredeti jelentése 'gondolat nélkül, anélkül, hogy arra gondolt volna'.

gyapjú 'Volle', tkp. 'Hülle, Decke' ~ török *yap-* 'befedni, eltakarni' | *yapak* 'a juh téli gyapja' | *yapuk* 'gyapjú, takaró'.

gyapon- 'sich erifern, sich anschicken, sich sputen' ~ török *yapın-* 'felkészülni, nekitüzesedni, buzgólkodni, hozzáfogni'. A **gyapon-** csak a régi magyar nyelvben fordul elő, s nem egyéb, mint a török *yap-* 'csinálni', *yapın-* 'csinálódni' kölcsönvétele.

gyapor 'Myrrhenkraut' | **gyopár** 'Rohrkraut' ~ török *yopar* 'mosusz', általában 'illatos növény'.

gyarapod- 'zunehmen, wachsen, sich vermehren' ~ török *yara-* 'hasznosnak, alkalmasnak lenni'. Az egyeztetés jelentéstani tekintetben talán kissé merész, de hangtani tekintetben kifogástalan.

gyarat 'krämpeln', tkp. 'feste Körper auseinanderreißen' ~ török *yar-* 'szétvágni, kettévágni' | *yarıl-* 'szétvágódni, megsebesülni' | *yarat-* 'szétszedni, szétvágni, megsebesíteni' | *yara* 'seb, vágás' | *yarık* 'elkülönített, sebesült'. Ide tartozik a török *yargu* 'ítélet, ítéletmondás' (a per szétválasztása) továbbá *yarguçak* 'malom', azaz 'eszköz a mag szétmorzsolására'.

gyarló 'schwach, gebrechlich, armselig' ~ török *yarlık* 'szegény, gyenge' | *yarlı* 'nyomorult, szegény'.

gyárt, gyarat 'verfertigen, ausarbeiten, machen' ~ török *yarat-* 'teremteni, gyártani, készíteni'.

gyász 'Trauer, Betrübnis, Leid' ~ török *yas* 'gyász'. Véletlenség, hogy a török *yas* azonos alakú az arab *ya'as* (török kiejtéssel: *yees*) szóval. Ugyanez a véleménye Szami bejnek is.

gyatra 'elend, nichtswürdig' ~ török *yatra* 'idegen' < *yat* 'idegen' + *ra*. (Vö. *iç-re* 'benn', *taşra* 'künn'.) A jelentésbeli különbség nem állja útját az egyeztetésnek, mert Keleten az 'idegen' és a 'nyomorult' azonos fogalmak. Vö. *garib* 'idegen' és 'szegény'.

gyáva 'feige, unbehilflich' ~ török *yaba, yava* 'haszontalan, gyenge' | *yoba-* 'elgyengülni, elfáradni'.

gyékény 'Binsendecke, Matte, Decke, Binse' ~ török *yeken, yegen* 'gyékény, káka'.

gyenge 'schwach' | **gyengít** 'schwächen' ~ török (kaz.) *yenge* 'új, fiatal' | *yengi* id. | *yengil, yöngül* 'gyenge, könnyű (súlyra)' | *yengilt-* 'megkönnyíteni'.

gyep, gyöp 'Rasen, Wasen', tkp. 'rét, legeltetőhely, ahova az állatot legelni hajtják' ~ török *yem* 'takarmány'. Vö. **legelő**.

gyeplő 'Lenkseil, Leitseil' ~ török *yeplük, yeplik* 'kötélék' < *yep, yip* 'kötél', melyből eredetileg a gyeplőt készítették.

gyepű 'lebendiger Zaun, Hekke, Umzäunung, Umfriedung' ~ török *yapı* 'épület, fal'. A szó eredeti jelentését a török szó tükrözteti vissza. A magyar **gyepű** későbbi kölcsönvétele eredménye.

gyér, gyír 'schütter, weitschichtig', szűkebb értelemben 'messze egymástól' ~ török *yırak* 'sovány, gyér, vékony' | *yıra-* 'soványodni' | *yırandır-* 'gyéríteni, ritkítani'. A *yır* ellentéte *tok* 'kövér, zsíros'. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk a török *seyr-ek* 'gyér, ritka' szót sem.

gyerek, gyermek 'Kind' ~ török *yauruk, yauri, yauru* 'az állatok kicsinye', de az embernél is használatos: *gel yaurım!* 'gyere, gyermekem!' | *yaurıla-* 'megfiadzani'.

gyertya 'Kerze, Licht'. A szó kivételes hangrendi állapota arra enged következtetni, hogy régebben ***gyártya**-nak hangzott, s ebben az esetben ~ török *yarut-* 'világosságot terjesztani, világítani'.

gyík 'Eidechse' ~ török *gıyk* 'vad', általában 'vad állat'; pl. *gıyk oglak* 'vadkecske'.

gyolcs, gyócs 'Leinwand' ~ török *yapuči, yabuči, yauči* 'takaró' < *yap-* 'betakarni, befedni'. Mivel a kfn. nyelvben 'vászon' és 'kendő' azonos fogalmak, s Tirolban ma is a *Tuch* szót használják *Leinwand* helyett, s mivel a 'kendő' és 'takaró' azonosak, jelentéstani tekintetben nem lehet kifogás az egyeztetés ellen.

gyom 'Unkraut' | **gyomlál-** 'jäten' ~ török *yom*, kaz. *džom* 'gyom'. Nem egyéb ez, mint a *yaman* 'rossz, haszontalan szónak a tőszótagja, mely úgy látszik, önállóan is használatban volt.

gyomor 'Magen das Innere eines Körpers', vö. **föld gyomra** 'das Innere (Magen) der Erde' ~ török *tamur, tamır* 'ér, a test belső edényei, az érc ere'.

gyón- 'beichten' < *yavon-* l. **jó**.

gyors 'schnell, eilig, geschwind' ~ török *yüri, yori* 'sietni, futni' | *yoriš, yüriš* 'futás, versenyfutás' | *yordam* 'gyors',

- vö. *ildam* 'gyors' az *il-* 'sietni, futni' igetőből. A magyar **gyors** kétségtelenül török kölcsönszó, éspedig a konkrét török szónak absztrakt mása.
- gyök** 'Wurzel' ~ török *kök, gök, gük* 'gyökér'. A *g~k* váltakozásra vö. csag. *kök* ~ oszm. *gök* 'ég'.
- gyömöz, gyömröz** 'stopfen, stampfen' ~ török *göm-* 'elásni, eldugni, bedugni' | *gömr-, kömr-* 'elásni, eldugni'. Ide tartozik a *gömüş, kömüş* 'ezüst', tkp. 'érc', azaz 'ami el van ásva'. Vö. magy. **ásvány**.
- gyömöszöl** 'stopfen, stampfen, hineindrücken' ~ *yumuş-* 'lassan nyomni'. Ebből származik a török *yumuşak, yumşak* 'puha', tkp. 'szétnyomott, szétzúzott'.
- gyöngy** 'Perle' ~ török *yindzü, indži* 'gyöngy'. Etimológiája szerint 'valami kis dolog' < *in, indž* 'kicsi, csinos'.
- gyönyör** 'Wonne, Vergnügen' ~ török *yöngül, göñül, köñül, göngül, köñgöl* 'kedély, szív, kedv, akarat, öröm'; pl. *göñüllü* 'bátor, elszánt' | *göñülle-* 'nagyon kívánni, óhajtozni'. A török *göñül* 'szív' szó tehát csak absztrakt értelemben veendő, a konkrét szó ti. erre a fogalomra *yürek* és *til*. Ugyanezen a véleményen van Szami bej is, kinek szótárában a *göñül* első jelentése: *insaniñ hissiat merkezi*, azaz 'az emberi érzések középpontja'. A 'szív' tehát az ural-altajiaknál az emberi érzések középpontját jelenti.
- gyötör** 'quälen, martern, plagen' ~ török *yuda-* 'kínozni, emésztetni' | *yudur-, yutur-* 'kínozni' | *kötür-, götür-*: *kötürüm* 'üregség vagy hűdés következtében beállott gyengeség, mozdulatlanlank lenni betegségtől vagy fájdalomtól'. A **gyöt-** és *göt-, köt-*tel függ össze a tör. *yot* 'kór'.
- gyóz** 'siegen, im Stande sein, bestreiten' ~ török *yeg, yey* 'jó, derék, kiváló' > *yegüz-, yeyüz-* 'kiválónak lenni, felülmúlni, legyőzni'. Ide tartozik még az oszm. *yauz* 'heves, hatalmas, erős'.
- gyúl** 'sich entzünden' | **gyújt-** 'anzünden' ~ török *guy-, güy-* 'égni, gyulladni' | *güydür-* 'meggyújtani' | *güyül-* 'meggyulladni'.

gyúr 'kneten' ~ török *yogur-*, *your-* 'gyúrni, dagasztani, összekeverni'. Ide tartozik a magyar **gyűr-** 'knittern'.

gyúl 'sich versammeln, zusammenkommen' | **gyűjt-** 'sammeln, zusammenbringen' ~ török *yığıl-*, *yüyil-*, *yüil-* 'gyűlni, összegyűlni' | *yüilliş* 'gyűlés' ~ magy. **gyűlés**.

gyűlöl 'hassen, anfeinden' ~ török *yaula-*, *yuula-* 'ellenségképp viselkedni, hadakozni' < *yau*, *yuu* 'ellenség, ellenséggeskedés'.

gyümölcs, **gyümölcs** 'Obst, Frucht' ~ török *yimiş*, *yemiş* 'gyümölcs; alapjelentése szerint 'étel'.

gyűrű 'Ring, Fingerring' ~ török *yüzük* 'gyűrű'. A magy. **gyűr-**, **jür-** alak a régibb, mint ezt a tör. *yürük* 'kóborló', tkp. 'körüljáró' bizonyítja. A *z~r* változást mutató szavaknál a magy. **gyűrű** (~ tör. *yüzük*), **tenger** (~ tör. *teygiz*), **iker** (~ tör. *ekiz*) bizonyára a régibb és eredetibb alakok.

gyűszű 'Fingerhut, Nähring' ~ török *yüzük* 'gyűszű'.

H

hab 'Schaum, Welle', tkp. 'felduzzadt' (nagy terjedelmű, de csekély súlyú testről) ~ török *kab*, *kaba* 'duzzadt, dagadt' (á. é. 'goromba, műveletlen') | *kabak* 'üres' (Radl. II. 436.)

habar 'rühren, sprudeln, querlen' | **habaré** 'das Aufgerührte' ~ török *kabar-* 'felpuffasztani (Szami bej szerint: egy testet megnagyobbítani, anélkül hogy súlyát növelnék), felduzzadni, feldagadni, felemelkedni' | *kabart-* 'felfújni, felkavarni' | *kabarik* 'kavarék, habaré'. Vö. **háború** 'Krieg'.

háború 'Krieg, Unfriede' | **háborog-** 'unruhig sein, gähnen'. Jelentésénél és hangalakjánál fogva a *hab* szó családjába tartozik, tehát a 'háború' fogalma a 'fellázadás, felkelés' fogalmával függ össze. ~ török *kabartı* 'feldagadás, felemelkedés, lázadás, nyugtalanság'. A magyar szó minden

- tekintetben pontos megfelelője a török *kabaruk* 'dúlt állapot' szónak.
- had** 'Krieg, Armee'. Eredeti jelentése: 'törzs, nemzetség, család', ezért gyakran többesben: *hadakat toborozni* 'Stämme, d. h. Armee rekrutieren'. A *had* alatt általában a sereg egy tagja, része vagy sora értendő. ~ török *kat* 'sor, oldal, szárny, réteg, csatasor' | *katar-*, *katarla-* 'sorba állítani'.
- hág** 'steigen, schreiten' ~ török *ag-* 'felszállni, a magasba emelkedni' | *agaru* 'felfelé' (vö. *içerü* 'be', *düşaru* 'ki').
- hagy** 'lassen, zulassen, zurücklassen, aufhören, liegen lassen' ~ török *koy-*, *ko-* 'tenni, helyezni, hagyni, engedni'.
- haj** 'Haar' ~ török *küy* 'Haar' | **hajadon** 'Mäd dessen Kopfbedeckung nur aus den Haaren besteht'. (A nomádoknál ugyanis a leány sem főkötőt, sem semmi egyebet nem visel a fején.) > ?
- haja + don** (~ csagat. *ton*, *don* 'cicoma, ruha, terítő').
- háj** 'Schmer, Fett' ~ török *yag*, *yā* 'zsír'.
- hajnal** 'Morgenröte, Morgenhelle' ~ török *koy-aş* 'nap' < **koy* 'fény, világosság' (vö. még *küy-* 'égni'). A magyar szó tehát eredetileg egy török adverbiumra megy vissza: *koyın*, *koyan* 'világosan, fényesen' s amint a **regg** szóból lett a **reggel**, ugyanúgy alakult az eredeti *koyan*-ból *koynal*, *haynal*. Ugyanez a gondolatmenet van meg a török *gün agraş* 'hajnalpír' kifejezésben, melynek eredeti jelentése: 'napszürkület, nap-világosodás'. Vö. még magy **hugy** a világosság, ragyogás fogalma van.
- hajó** 'Schiff' ~ török *kayuk* 'hajó, csónak' < *kay-* 'csúszni'.
- hajol, hajla-** 'sich biegen, sich neigen' ~ török *kayi-*, *kayıl-* 'hajolni'. Ide tartozik a **hajt** 'umbiegen, umwenden' ~ török *kayt-* 'megfordítani'.
- hajt** 'treiben, jagen' | **hajdu** 'Haiduk, Trabant' (nom. Agentis < **hajt-**) ~ török *ayda-*, *ayta-* 'üzni, kergetni' | *hayda-* id.
- hal** 'sterben' ~ török *öl-* 'sterben'.
- hall** 'hören' ~ török **kul-* 'hallani' > *kulak* 'fül', tkp. 'a halló testrész'. A török nyelv többnyire rendeltetésük szerint

nevezi el a testrészeket. Így: *atak* 'láb' < *ata-* 'lépni'; *el, al* 'kéz' ~ *al-* 'venni'; *auz, aüz* 'száj' < *ay, ač-* 'kinyitni'; *tiš* 'fog' ~ *tiš-* 'átlyukasztani' stb. – A **kul-* igéhez tartozik még a *kul* 'szolga' szó, vö. ném. *hören* és *hörig*.

hál 'übernachten, über Nacht bleiben' ~ török *kal-* 'maradni, visszamaradni, megállni, lakni'. Vö. **halaszt-** 'aufschieben, jem. zurückhalten' ~ tör. *kal-dür-* 'visszatartani'.

halk 'leise, still, sacht' ~ török *alík, aluk* 'csendes, szomorú, rosszkedvű'.

háló 'Netz, Garn' ~ török *ag, ā, av* 'háló' | *avla-, āla-* 'hálóval fogni, vadászni' ~ *ālav, aulav* 'vadász; az eszköz, mellyel vadásznak, azaz a vadat fogják'. A **háló** tehát nom. agentis az *avla-, aula-* 'vadászni' igéből. Vö. még oszm. *avlag, avlao* 'vadászóhely'.

halom 'Hügel, Haufe, Menge' | **halmoz-** 'anhäufen, aufhäufen' ~ török *alay* 'rakás, magaslat, fennsík' *kalım* 'a házassági ajándék összege, rakás' | *kala-* (Bábernél) 'felhalmozni' | *kala-* (kaz.) 'felhalmozni, egymásra tenni' | *kalım* (kaz.) 'felhalmozás'. [A német *Holm* és magy. **halom** hasonlósága véletlen.]

hályog 'Schuppen, Staar', tkp. 'Hülle, Decke' ~ török *kayak* 'takaró' | *koyak* 'páncél' | *kalig* > *kalgan* 'pajzs' | *kalga* 'faajtó'.

hám 'Pferdegeschirr, Tragseil'. (Jelentéstani tekintetben vö. **gyeplő**.) ~ török *kam-* 'kötni' | *kamčī* 'ostor' (fonálból) *kamal* 'ostrom, bekerítés'.

hambár 'Kornboden' ~ török *ambar, anbar* 'hombár'. Arab-perzsa eredetű szó; van *hambar* alakja is.

hamis 'falsch, unecht' ~ török *kamaš, kamiš-* 'kápráztatni, megcsalni' (tkp. 'varázs által megkötni'). Vö. magy. **báj** ~ török *böyü* 'varázs' ~ török *bag* 'kötelék'. Az ismeretes szó-lás: *gőz kamaštır-* 'a szemet vagy látást megkötni'.

hamu 'Asche' l. **homok**.

handabanda 'das unsichere Hinundhergreifen, unstet, unsicher' ~ török *anda-bunda* 'itt és ott, változó, nyugtalan'. A *h* szókezdőre vö. magy. **hambár** ~ török *ambar*; török *öl* és *höl* 'nedves', *öküz* és *höküz* 'ökör'.

hang 'Laut, Schall, Stimme' ~ török *ong, öñ* 'hang' | *öñgle-* 'hangosan kiáltani' | *öñgli* 'híres'.

hangya 'Ameise' ~ török *karindža, karindža id*.

hány? 'wie viel?' ~ török *kandža* 'hány? mennyi?' < *kay* 'mely? milyen?' + *andža* (adverb.). A *kay* a törökben számos összetételben megtalálható: *kayda?* 'hol?', *kandin?* 'honnan?', *kaysi* 'mely?' stb. Ugyanez látható a magyar **hogy?** 'wie?', **hol?** 'wo?' és **hány?** 'wie viel?' szavakban.

hány 'sich erbrechen, werfen' ~ török *kay-* 'hányni'. Míg a magy. **hány-** és a tör. *kay-* a 'brechen' és 'werfen' fogalmakra vonatkoznak, van a magyarnak egy speciális szava: **okád-** 'erbrechen', mely csak a török *okla-* 'dobni' szóval hozható kapcsolatba.

hanyag 'nachlässig' l. **hanyatt**.

hanyatt 'rücklings' (**hany-** + loc. **-att**) ~ török *koy-un* 'hanyatt'. A török *koyun* tkp. adverbális alak, s első része (*koy*) pontosan megfelel a magy. **hany-**-nak, mely a magyarban még egyéb szavakban is fellelhető. Így: **hanyag** 'nachlässig, zurückgeblieben' | **hanyatla-** 'vernachlässigen, zurückbleiben'. A törökben még csak a *yüzi koyun* 'arccal lefelé' kifejezésben fordul elő.

harag 'Zorn, Grimm, Wut' ~ török *karak* 'rablás, kifosztás' | *kargaş* 'veszekedés, perpatvar' | *kargiş* 'átok' | *kargaşa* 'civakodás' | *karga-* 'kegyetlenkedni'.

harang 'Glocke' ~ török *konçoru* (R.) 'harang'.

harc 'Streit, Kampf' ~ török *kargaş* 'ütközet, veszekedés' | *kariş-* 'veszekedni, harcolni'.

hárít 'entfernen, wegnehmen, beiseite schaffen' | **hárul-** 'von selbst wegfallen, sich von selbst entfernen' ~ török *arit-* 'tisztítani, eltávolítani' | *aril-* 'tisztulni'.

harkály, harkáj 'Specht, Baumhacker' ~ török *kar, kal, kar-kara* 'darufaj nagy fejdísszel, melynek tollát régebben az ércsisakon díszül viselték'.

hárs 'Linde' ~ török *arča* 'hárs'. (Báber.)

has 'Bauch, tkp. nem az illető testrészt, hanem annak alakját, formáját jelöli, s eredetére azonos a magy. **kas** 'Korb, Wagenkorb' szóval. Vö. ném. *Bauch* és *Bausch*. ~ török *kaş* 'megaslat, domb, daganat' | *kaşan-* 'felemelkedni, feldagadni, ellenkezni, megbokrosodni'. A tör. *karin* 'has' szintén az 'üres' fogalmát rejti magában, éppúgy, mint a magy. **gyomor** 'Magen', mely a tör. *tamur* 'ér, üresség' szóval van közeli rokonságban.

hasít 'spalten, zerklieben' | **hasad-** 'sich spalten' ~ török *kaş* 'vakarni, szétvakarni' | *aç-* 'kinyitni' | kirg. *aş-* id.

hason 'gleichartig, ebenartig, ähnlich' ~ török *aş* 'társ, barát'. Adverbiumraggal (-on, -un): *aşun* 'hasonló, páros'.

haszon 'Nutzen, Vorteil' | **használ** 'nützen' ~ török *kazan-* 'nyerni' | *kazanč* 'nyereség' | *asig* 'haszon' | *ası* id. | *asılan-* 'hasznot húzni'.

¹**hat** 'sechs' ~ török *altı* 'hat'.

²**hat** 'hineindringen, durchdringen, vorwärtskommen', tkp. 'bewegen, errechen, treffen' ~ török *kat-na-* 'fel s alá járni, mozogni, utazni, előrejönni' | *katnaşik* 'út, átjárás'. Az igető csak a legősibb ural-altaji nyelvben, a magyarban maradt meg tisztán.

³-**hat:** a lehetőséget, képességet kifejező igék képzője | **hatalom** 'Macht, Gewalt' ~ török *kat* 'erős, heves' | *kating* 'kemény, erős, nagyon' | *katil-* 'erőssé, hatalmossá lenni' | *katilik* 'erő, hatalom'.

hát 'Rücken, Buckel' | **hátra** 'zurück' ~ török *kat* 'hát' (ujg.) | *katra* 'hátra, vissza'; vö. *içre* 'benn', *iç* 'belső rész'; *taşra* 'kinn', *taş, tış* 'külső rész'. Ugyanilyen alak a török *kirü, kerü* 'vissza', eredetileg *kinrü* < *kin* 'hátsó rész'.

hattyú 'Schwan' ~ török *kogu, kugu* 'hattyú'.

hazug 'falsch, irrtümlich' ~ török *az-* 'az utat elveszteni, tévedni' | *azik* 'téves, hamis; tévedés' | *azik-* 'eltévedni'. Az *az-* és *haz-*zal függ össze' és *yaz-* 'hibázni', továbbá az oszm. *az-* 'elromlani, rosszá lenni'. Ebbe a családba tartozik még a magy. **gaz** 'Unkraut; schlecht, nichtswürdig'.

hegedű (R.): **hegedő** 'Geige, Violin' ~ török *öt-, öd-* 'énekelni, hangzani' < partic. *ödegen*, tkp. 'éneklő, hangzó'.

hegy 'Berg, Spitze' ~ török *udž, üdž, üč* 'hegy, csúcs'. A török *dag* 'hegy' a 'felduzzadás' fogalmát fejezi ki, vö. magy. **dagad** 'anschwellen'.

héj, híj 'Schale, Rinde, Fruchthaut' ~ török *kij* 'szél, part, határ'. A magy. **héj** és tör. *kij* jelentésbeli viszonya tükröződik a ném. Rand 'szél' és Rinde 'héj' szavakban.

héja 'Falke, Habicht' ~ török *key* 'vadász- vagy ragadozómadár' | *kayin* 'keselyű'.

hely 'Ort, Platz, Raum, die Stelle' | **helyébe** 'anstatt, an seiner Stelle' ~ török *el, il* 'haza, nép'; pl. *Rumeli* 'a göröörök hazája'; *Hodža ili* 'a *hodža* hazája'; *Tekke eli* 'a *tekke* földje' stb. A 'haza' és 'nép' azonossága jobban érthető, ha tudjuk, hogy a nomádok a folytonos kóborlás közben letelepedésüknek egy-egy helyét nép- vagy törzsneveükröl nevezik el. Megemlíthető továbbá, hogy valamint a tör. *el, il* nemcsak 'haza' és 'nép', hanem 'béke', nyugalom' értelemben is ismeretes, éppúgy a magyarban: **helyes** 'richtig, niedlich, gut', azaz 'akinek hazája van; helyi'.

helye 'müssig, faul', metatézis útján < **enyhe** (l. ott).

here 'Drohne, Brutbiene' ~ török *ari, eri* 'méh'. A magy. **méh** szó későbbi eredetű; nem egyéb, mint átvétele a kfn. *bie* 'méh' szónak.

herél 'kastrieren, verschneiden' ~ török *aril-* 'gyengülni, tisztulni'. Vö. még mongol *ere* 'herélt', *ere morin* 'herélt ló'.

hét, hetü 'sieben' | **hetven** 'siebzig' ~ török *yeti* '7' | *yetben* (alt.) '70'.

hév, hé, hő 'Hitze, Wärme' ~ török *kuy-*, *güy-*, *küy-* 'égni' | *kay*,
a *kayna-* 'főni, forrni' ige tőszótagja. Önállóan a *kay*
'hőség, meleg' jelentésben nem fordul elő. Még több világot
vetnek a rokonságra a következő szavak: oszm. *key*, *köy* 'a
seb tüzelése', alt. *küy-* 'égni', *köö*, *küö* 'égés'.

hí, hív 'rufen, nennen, berufen' ~ török *küy*, *küygi* 'hívás, kiál-
tás' | *küygi-* 'hívni, kiáltani' | *kigirdžim* 'méröld', azaz
'amennyire a hang a hívás elhatol' (vö. *čakirim* < *čagir-*
'hívni') ~ magy. **kéj, kégy** 'Meile, Stadium'. A távolságnak
e féle elnevezése természetesen csak a nomád életből
magyarázható. Magától értetődik, hogy a magy. **kégy** szót a
nyelvhasználat már rég nem ismeri.

hi, hí (R.: **hívon, hévon** 'umsonst, leer') 'Mangel' > **hián**
'minus' | **hiány** 'Mangel' | **hiába** 'umsonst' | **hiú** 'eitel, leer'
~ török *küy-* 'nem kímélni, megcsorbítani, feláldozni, meg-
semmisíteni' | *küyil-* 'hiányossá, gyengévé lenni' | *küyim*
'kimerülés, elgyengülés'.

híg 'flüssig, dünn' ~ török *ik-* 'folyni, csurogni' | *ikik*
'folyékony, híg'.

hím 'gestrickter Zierat, Bild, Vorbild, Muster' ~ török *gim*, *kib*,
gib 'kép, minta', mely ebben a formában ma már nem hasz-
nálatos, de eléggé ismert a *gibi*, *gimi* '-képpen, hasonló'
szóban.

hin-, hisz 'glauben' ~ török *in-*, *an-*, *in-an-* 'hinni' | *inan* 'hit' |
inančli 'hívő'.

hír 'Ruf' (vö. **hí-, hív-** 'rufen') ~ oszm. *χir* 'hívás' ; *χirsiz*
'tolvaj'; *χirli-mi* *χirsiz-mi?* ismert-e vagy ismeretlen?
Szami bej az arab-török *χayrsiz* 'jóság nélküli' szó elferdí-
tésének tartja; elfelejti azonban az oszmánliban általánosan
ismert *χirila-* 'hívni, kiáltani' szót, melynek *χir* töve az alt.
küy, *küyir*-ra emlékeztet.

hitvány 'schlecht, gering' ~ török *kuduvan* (kirg.) 'gonosz,
káros' < *kudur-* 'megbolondulni'.

hiúz 'Luchs' ~ török *üs* 'hiúz'.

hó, hav- 'Schnee' ~ török *kar* 'hó' | *kay* 'havas eső' > *kayış* 'havas eső', vö. *kış* 'tél'. Vö. ném. *Wind* és *Winter*.

hód 'Biber' ~ török *konduz* 'hód'.

hogy? 'wie?' | **hogyan?** 'wie so?' | **hová?** 'wohin?' ~ török *kay?*, *hay?* 'mely?' | *kayan?* 'hová?' | *kaydag?* 'hogyan?'

hola (R.) 'gewisse Farbe eines Pferdes' ~ török *kola*, *kula* 'barna, fakó'. (Munkácsi B. egyeztetése.)

hólyag 'Blase' ~ török *kovuk* 'üres' | *kovul-* 'üregessé lenni' | *kovulak* 'üres hólyag' | *kovluk* 'üreg'.

homály 'Dunkel, Dunkelheit, l. **komoly**.

homlok 'Stirn, Vorderteil' ~ török *ön* 'elől, elülső rész' | *önlük* 'homlok'. Vö. oszm. *aln* 'homlok' ~ *al* 'elől', perzsa *pišane* 'homlok', ~ *piš* 'elől'. Amint a **homlok** és az *önlük* az arc kiemelkedő részét fejezik ki, éppúgy a *borun* 'orr', vö. *borun* 'hegyfok'.

homok 'Sand' ~ török *komuk*, *kum* 'homok' | *kumluk* 'homokos hely'. Kissé talán merész egyeztetés, de idetartozónak gondolom a **hamu** (HB: **chomuv**) 'Asche' szót. Az ismeretes török nyelvek a perzsa *kul* szóval fejezik ki a hamut. E szó perzsa eredetét azonban nem tarthatjuk kétségtelennek, vö. vogul *χulim* 'hamu', mely régebbi tör. *kul*-ra enged következtetni.

homorú 'concav, hohl' ~ török *kobur-* 'kivájni' | *koburuk* 'üres'. L. **koporsó**.

hon 'Heimat, Vaterland' ~ török *kon* 'lakás, tartózkodás' (Abulgázi). A *kon-* egyébként közismert mint igető 'letelepedni' (< *kokoy-* 'helyezni'), ebből: *konak* 'lakás', *konuk* 'vendég'. L. **idegen**.

hón (tévesen: 'Achsel, Achselhöhle') 'Arm' ~ török *kol* 'kar'. Vö. *hóna alá venni* 'unter den Arm'. A **hón** mai használatának megfelel a tör. *koltuk*, vö.: *koltuk altına almak* 'hóna alá venni', azaz megvédelmezni.

hóri 'hoch' (**hórihorgas** 'hochbeinig') ~ török *ori, uri*, 'magas, emelkedett, hosszú' | *urun* 'magaslat, csúcs'.

horkol 'schnarchen' ~ török *korgıra-* 'horkolni' (Radl. Wb. II. 573.).

horog 'Hacken' | **horgon** 'Anker' | **horgász-** 'angeln' ~ török *argak, irgi-, argi-* 'horgászni'.

hossz 'Länge' | **hosszú** 'lang' ~ török *usun* (ujg.) 'hosszú' | *uzun* id. | *os-, us-* 'nöni, hosszú lenni' | *ösüm* (kirk.) 'növény'. Ide tartozik a magy. **húz-** 'ziehen' azaz 'verlängern', tör. *uzak* 'messze', kaz. *uzak* 'hosszú'.

-hoz (-hez, -höz) 'zu, nach' ~ tör. *öz* '-hoz' | *kaş* '-hoz, mellett'.

hökken 'stutzen' ~ török *örken-* 'a félelemtől visszahúzódni' | *örkek* 'félénk'.

hős 'Held, heroisch, tapfer' ~ török *koč* 'bátor, hős': *koč adam* 'bátor, vitéz ember' | *kodžak* 'vitéz' | *kodža* 'féj'.

húd, húgy 'Urin', tkp. 'Guss, Ergiessung' ~ török *kuy-* 'önteni'.

hugy (R.) 'Stern' ~ csagat. *kuy, kuyaş* 'nap'. Ide tartozik még a magy. **hód** (újabb alakja: **hold**) 'Mond', tkp. 'világító test' < *kuy-, koy-* 'fényleni, világítani'.

húr 'Saite', tkp. 'Band, Strick' ~ török *kur* 'kötél, kötelék' (*uč-kor, ič-kur* 'nadrágkötő', *diz-kur* 'térdkötő') | *kur* (kaz.) 'öv' | *kurla-* 'övet kötni' | *kurşak* < *kuşak* 'öv'. Összefügg ezekkel a magy. **hurok** 'Schlinge', kirk. *kuruk* id., *uruk* id.

hurok 'Schlinge', l. **húr**.

hús 'Fleisch' ~ török *aş, iş, uş* 'étel, fogás'. E szó rendkívül fontos momentumot foglal magában az ősi magyar és török-tatár kultúrára vonatkozólag. Amint ma Közép-Ázsiában csak a húsból és rizsből álló főételt nevezik *aş-nak*, azaz 'étel'-nek, éppen úgy volt ez a régi időben a húsról vonatkozólag, melyben az 'étel, táplálék' fogalma van. A régi magyarok egész bizonyosan húsevők voltak. Vö. **ét, étek**.

húz 'ziehen, anziehen'. Eredeti jelentése nem a 'trahere', mint inkább a 'meghosszabbítás, kiterjesztés, kiszélesítés' fogalmával függ össze. ~ török *uza-* 'meghosszabbodni, húzódni, kiterjedni, időben elhúzódni, tartani' | *uzat-* 'meghosszabbítani'.

hű, hűv 'treu, ergeben' ~ török *güv-, güven-* 'bízni, hinni'. A *güv* a törökben csak mint igető fordul elő, s a *kük, kök* 'szilárd' szón alapszik.

hús, hűvös 'kühl, kalt' ~ török *üş > üşün-* 'fázni' | *üşü-* 'fagyni' | *üşüt-* 'lehűteni'.

hüvely, hüvej 'Scheide, Hülse, Hülle' (tkp. a test 'külső', tehát idegen része ~ török *güwem, güven* 'takaró, páncél; a ló vastakarója' | *güvek* 'hüvely, polyva' | *uvey* 'idegen, mostoha'. Bár jelentéstani nehézségek tagadhatatlanul merülnek fel, mindazáltal a magy. **hüvely**-t mással, mint a tör. *üvey*-jel egyeztetnünk nem lehet.

I

ideg 'Nerv, Spannader, Saite am Bogen' ~ török *yedek* 'kötél, melyen a postalovakat vezetik; kötél, mellyel a hajót vontatják; postaló' | *yed-* 'húzni, kötélén húzni'.

idegen, üdegen 'fremd, der Fremde' ~ török *ütegen, ütken* 'elmenő (< *öt-, üt-* 'elmenni'), aki a szállás vagy sátor előtt elmegy és nem áll meg'. Ellentéte a *konak* 'vendég' < *kon-* 'leszállani, letelepedni, lakást venni'. Vö. *ötek* 'idegen', tkp. 'elmenő'. (Radl. I. 1264.)

idő, üdő 'Zeit' | **időz-** 'weilen' ~ török *üd* 'idő' | *üdsüz* 'éretlen, korai' | *üdele-* 'időzni, időt tölteni'.

-ig 'bis' ~ török *deg, dek* '-ig' (pl. *kapideg* 'kapuig') | *deg-* 'érinteni, határolni'.

igaz 'wahr, gerecht, richtig'. Jelentésére nézve nem annyira a 'veritas', mint inkább a 'tökéletesség, egész, helyesség'

fogalmával függ össze. Vö. **igazod-** 'sich zurechtfinden' ~ tör. *oguz* 'tökéletes, őszinte, való, igaz' | *oguzluk*, *ouzluk* 'tisztesség' | *ok* 'igaz, egész, sok' | *oɣgar-* 'eligazítani'. A magyar szó, mint a legtöbb esetben, itt is mind alakjában, mind jelentésében a legősibb és legtökéletesebb.

ige 'Wort' ~ török *üge* 'szó' | *igür-* 'parancsolni, ítélni' | *üdže* 'szó' | *üdžeš-* 'vitatkozni'. Ide tartozik a magy. **igéz-** 'zaubern, bezaubern', kp. 'varázsigét mondani', továbbá **ígér-** 'versprechen, zusagen' ~ tör. *übert-* 'megmagyarázni, megértetni'.

igen 'sehr, stark, wohl, allerdings, fürwahr' ~ török *üget* 'jól, helyesen' > oszm. *evet*, *evvet* 'igen'. A magyarban az *ig-*, *üg-* tőszó adverbialis alakja maradt meg. Vö. **igaz**, mely szerint az *ig-*, *üg-* az *ok*, *og* 'igaz' szóval van rokonságban.

ígér 'versprechen', l. **ige**.

igéz 'zaubern', l. **ige**.

iker 'Zwilling' ~ török *ikiz* 'iker' | *iki* 'kettő'.

igyekez- 'streben, sich bemühen', l. **ügy**.

íj 'Bogen, Pfeilbogen' ~ török *yay*, *yai* 'íj'. A szó alapjelentése 'hajtani', a tör. *ey-* s a magy. **haj-** **haj-lít** ('biegen') igékben található. Vö. *biegen* és Bogen.

ijed 'erschrecken, in Schrecken geraten' ~ török *yıldır-* 'megijeszteni'.

illa 'Zufluchtsort' | **illa-** 'entwischen' | **illó** 'flüchtig' ~ tör. *ilga-* 'futni, szaladni' | *yil-* 'sietni, szaladni' | *yildam*, *ildam* 'gyors, fürge'.

illat 'Geruch, Duft' ~ török *ıyla-* 'illatozni' | *iy* 'illat' | *iy-bar* 'mosusz' (tkp. 'aminek illata van').

ill-ik 'passen, geziemen, sich schicken' ~ török *il-* > *il-len-* 'illeszkedni, alkalmazkodni'. Konkrét jelentésben: *illeš-* 'egyesülni, szövetkezni' | *ilik* 'illó, beleillő'.

illet 'berühren, betasten' ~ török *illen-* 'érinteni, illetni' | *ilış* 'hozzányúlni' | *illişik* 'bántó, veszekedő'.

ilyen, olyan 'solch, solch einer' ~ török *öyle, eyle* 'így, úgy, ilyen, olyan'.

ím, immár 'sieh sa! Sieh! Schon, nun endlich' ~ török *imdi* 'most' | *indi* 'most, már'.

ín 'Sehne, Flechse, Nerv' ~ török *in* 'csatorna, árok, üreg, mélyedés, verem', pl. *ayî ini* 'medvebarlang'. Valamint a *tamar* 'ér' szó általában 'helyet, csatornát' jelent (l. **gyomor**), úgy van ez az **in** szónál is. | *inauli* 'állatok fogására való verem' | *inat*- 'kivájni, kiherélni'.

inas 'Diener, Page, kleiner Mann, Untertan' (eredeti jelentése: 'fiatal, kicsiny') ~ török *ini* 'kicsi, apró, fiatalabb testvér' | *inag* (csagat.) 'fiatal herceg, trónörökös'. Jelentéstani tekintetben vö. ném. *Knecht* és angol *knight*; továbbá: ném. *Knabe* és *Knappe*, oszm. *uşak* 'szolga', *uşalt*- 'felaprózni'.

ince-binc 'klein, geringfügig' ~ török *indže* 'vékony, kicsi, szikár, okos, finom' | *indžik* 'hibás'.

incsel-, inceleg- 'intrigieren, nachstellen'. R.: 'scherzen, stic-keln, necken, reizen, ärgern, kränken; trachten, arbeiten, beachten' ~ török *indže* 'vékony, gyöngéd, finom; ravasz, okos, eszes' | *indželen-* 'finomkodni, ravaszkodni, előkelősködni'. Vö. ném. *klug* kfn. 'finom, gyöngéd'. Tirolban ma is: *ein kluges Tuch* 'finom vászon'.

indít 'in Bewegung setzen, abschicken' | **indul-** 'sich bewegen, aufbrechen, sich aufmachen' ~ török *kîm* 'mozgás' | *kîmlau* 'mozdulni'. A szókezdő gutturális elhagyása után előállott tőszótag eredetileg minden valószínűség szerint **im**-nek hangozhatott. (Vö. **ront-** < **romt-**, **szánt-** < **számt-**, **bont-** < **bomt-**.) Ide tartozik még a magy. **inog-** 'sich bewegen', továbbá **ingerel-** 'reizen, aneifern', tkp. 'anstossen, bewegen zu etwas'.

ing, üng, ümög 'Hemd' ~ török *küynek, kümlek, gümlek*, 'ing, tkp. 'ruha, öltözet' < *kîy, küy, giy* 'felhúzni, felöltetni'. Ugyanígy jelentésszükülést látunk a **ködmön** 'Pelzjacke' vö. tör. *ketmen* 'ruha' szónál.

ingyen 'umsonst, umentgeltlich' ~ török *indž* 'csekély, jelentéktelen'. A magyar szó adverbialis alak. A jelentésbeli fejlődés világos.

inkább (R.: **jonkább**) 'vielmehr, besser, richtiger'. l. **jog**. Az **inkább** és **jonkább** hangtani viszonyára vö. **irgalom** és **jorgalom**, **irha** és *yargak*.

in-og 'sich bewegen' ~ török *im-in-* 'inogni, mozogni' | *imüt-* 'mozgatni'. Vö. **indít-** 'bewegen'.

in-ség 'Not' ~ török *in*, vö. török *ini* 'kicsiny', *inag* 'fiatal herceg', *indže* 'gyenge', magy. **inas**, **ingyen**, **inci**. ~? tör. *in-* 'leszállni, lejönni'.

int 'winken, mahnen' ~ török *inde-*, *ind-* 'inteni' | *indeö* 'intés'.

íny 'Zahnfleisch, Gaumen' ~ török *inçek* 'íny'.

iparkod- 'sich bestreben, eifrig sein' ~ török *yipra-*, *yepre-* 'buzgólkodni, iparkodni, sietni, szaladni'.

1ír 'Salbe' ~ török *yaz-* 'kiterjeszteni, rákenni'. A hangtani viszonyra vö. **ír-** 'schreiben'. Érdekes, hogy a 'simítást, kenést, festést, írást' kifejező szavak ugyanazon gyökérből származnak.

2ír 'schreiben' ~ török *yaz-* 'írni' | csagat. *yar-* 'írni' > *yarlig* 'írás, parancs'; *yarlig bitmek* 'valamit megírni'. Másik szó az írásra a *bit-*, mely a *bič-* 'vágni, bevágni' igével rokon, tehát a rovásírás emlékét őrizte meg.

irány 'Richtung, Ziel, Mass', (valószínűleg rokon az **ir-**, vö. **iramlik** 'laufen, rennen' szóval) ~ török *yür-* 'menní' | *yüri* 'menés, irány, futás'. Az *irány* és *út* fogalmát egy és ugyanazon szó fejezi ki.

irgalom (R. **jorgalom**) 'Barmherzigkeit' | **irgalmaz-** 'barmherzig sein' ~ török *yarliga-* 'részvétet érezni, megbocsátani'.

irha 'Sämischleder, Alaunleder' ~ török *yarga*, *yargak* 'irha; sima, szőrtelen suba'. Hangtani tekintetben vö. **irgalom** R.: **jorgalom**.

- irigy** 'neidisch' | **irigység** 'Neid' | **irigyel-** 'beneiden' ~ török *yerik, yirik* 'barátságtalan, ellenséges' | *yir-* 'nem tetszeni; visszataszítónak, undorítónak lenni; ócsárolni'. Ide tartozik a magy. **irtóz-** 'schaudern, grausen', török *iren-, yiren-, yeren-* 'undorodni'.
- író** 'Buttermilch' ~ török *airan* 'író'. Mind a magyar, mind a török szó participium, s tulajdonképpeni jelentése 'az elkülönített', azaz 'a tejnek a kész vajtól elkülönített része'.
- irtóz-** 'schaudern, sich ekeln' ~ török *yirit-* 'undort keltetni' | *yirin-, yir-* 'undorodni, irtózni'.
- ismer, esmer** 'kennen, erkennen' ~ oszm. *ismar-* 'ajánlani, rábízni', azaz 'az észnek vagy figyelemnek átadni' < *es, is* 'ész, értelem'.
- isz-ik** 'er trinkt' ~ török *iç* 'inni' | *isrü-* 'sokat inni' | *isrüik* 'részeg'. Vö. *továbbá ital* 'Trank'.
- iszonyú** 'schauderhaft' | **iszonyod-** 'sich entsetzen, Abscheu haben' ~ török *usan-* 'undorodni' | *usul* (kaz.) 'iszonyodás'.
- ítél, étél** 'urteilen, Urteil sagen' ~ török *eyt, eit* 'mondani, kimondani, kihirdetni'. [Az 'ítélés' fogalmára a török a *yargi* szót használja < *yar-* 'elhatározni, kettévágni'.]
- ív** 'Bogen, Spitzbogen' ~ l. **íj** 'Bogen'.
- ív, év** 'Jahr' ~ török *il, yil* 'év' | *ail-* 'keringeni'; latin *annus* 'év', *anulus* 'gyűrű'.
- ívik** 'mehlig werden, überreifen' ~ török *ibi-, ivi-* 'megpuhulni, szétmenni, felolvadni'.
- íz** 'Geschmack'. l. **édes** 'süss'.
- izgat** 'reizen, aneifern, anfeuern' ~ török *kizgat-, kazgat-* 'izgatni, felizgatni'.
- ízibe** 'geschwind, auf der Stelle', tkp. 'nyomában' < **iz** 'Spur' ~ török *iz* 'nyom, valamely tárgy lenyomata'. (A mai magyarban az *iz* 'nyom' jelentésben nem ismeretes, de megvan az **űz-** 'verfolgen, auf die Spur gehen, vertreiben szóban.) Vö. **nyomban** 'auf der Stelle' és **nyom** 'Spur'.

izzó 'sehr heiss, glühend' | **izzad-** 'schwitzen' ~ török *issī, issig, izzik* 'forró, meleg, izzó' | *össin-* 'forróvá lenni'.

J

jár 'gehen, wandeln' ~ török *yor-* (alt.) 'menni, járni' | *yorik* 'menés, járás' | *yorī-* 'menni, járni' *yürü* 'menni, járni, lépni'. Az ige gyakorító alakja: magy. **járkál-** ~ török *yor-gala-* 'léptetni'.

játék 'Spiel' | **játsza-** 'spielen' ~ török *yatuk* = 'zenei összhang' | *yatugan* 'cimbalom, bizonyos hangszer' | *yatugand-zi* 'zenész; aki cimbalmon játszik'.

jegy, jögy 'Zeichen, Mal, Kennzeichen' ~ török *yöñ, yüng*, 'faj, nem, mód', pl. *ne yüngden?* 'milyen módon?' | *yang* 'mód, jel' | *yangza-* 'kézzel jelt adni' | *yangzak* 'kép, képmás'.

jel 'Zeichen, Signal, Wink' ~ török *yol* 'út, mód' | csagat. *yelo* 'jel, zászló, jelvény'.

jó, jao 'gut, wohl, tauglich' | **jó-gyít-** 'gut machen, heilen' ~ török *yak-* 'jónak lenni, tetszeni, ízleni, illeni' | *yakši, yaxši* 'szép, jó' | *yakış-* 'illeni' | *yav* 'jólét'. A magyarban **jó, jav-** a tőszótag, vö. **javas** 'orvos; aki jóvá tesz, azaz gyógyít, kuruzsló' | **jós** 'Wahrsager' | **javasol-** 'raten' | **javít-** 'verbessern'.

jobbágy 'Untertan'. Eredeti jelentése elhomályosodott. ~ török *yaubagi*, helyesebben *yaubegi* 'hadnagy, hadvezető'. Vö. angol *knight*, ném. *Knecht*.

jog 'Recht' | **jogos** 'berechtigt' | **jonkább (inkább)** 'richtiger' ~ török *oñg, og* 'jobb kéz, jobb oldal' | *oñgga* 'jobbra' | *oñg-* 'sikerülni' | *oñgar-* 'javítani'.

jő, jöv- 'kommen, anlagen' ~ török *yav-* 'jönni, közeledni' | *yön-, džön-* 'elindulni, menni'.

juh 'Schaf' | **juhász** 'Schäfer' ~ török *čo, ču* 'juh' | *čoban, čuban* 'juhász'. A török *čo, ču* nem fordul elő önállóan, csu-

pán a *ban* 'védeni, őrizni' perzsa szóval együtt, tehát *čoban* 'juhőröző, juhász'. Ezt a szót általában perzsa eredetűnek tartják, holott, mint a magyarból látható, török-tatár eredetű, mint sok más perzsának tartott szó. A 'juh' szava a perzsában: *gusfend*.

jut 'gelangen, kommen, anlangen' ~ török *yit-*, *yet-* 'megérkezni, odaérni, odajutni'.

K

kába 'blöd, stumpfsinnig' ~ török *kaba* 'durva, műveletlen' | *kabak* 'ostoba, kába'.

kacsing-, kacsint 'blinzeln, liebäugeln; das Auge halb schließen, halb offen halten', azaz 'futólag rápillantani' ~ török *kač-* 'futni, menekülni' | *kačīn-* 'visszamaradni, elbújni', pl. *gőz kačīnti* 'kacsintás'.

kacagány 'das Rückenfell'. Tigris- vagy párducbőrből készített átvető bőr, melyet a régi magyarok használtak; a kirgizek ma is használják, de tigris- vagy párducbőr helyett fényes csikóbőrből. ~ török *kodžagan* 'a körülfogó, az átvető ruha' < *kodža-* 'körülfogni'. A participiumképző *-gan* tanúsága szerint keleti török kölcsönzés. Ugyanilyen viszonyok vannak a **dolmány** szónál (l. ott). Szintén participiumok: **buzogány** ~ török *bosurgan*, **üdegen** ~ török *ütken* stb.

kaján 'neidisch, hämisch' ~ török *kīyan* 'kíméletlen, könyörtelen' < *kīy-* 'nem kímélni, megsemmisíteni' | *kayan* 'heves'.

kajcs, kajcsos 'krumm, eingebogen' ~ török *keč* 'görbe', eredetileg: *kaič* < *kai-*, *kay-* 'hajlítani'.

kajla 'krumm, abwärts, gebogen' | **kajlad-** 'krumm werden' ~ török, *kayī-* 'hajlítani' | *kaygī* 'görbe, kajla'.

kajmó, kajmacs 'Hacken, Krummzapfen' ~ török *kai-*, *kay-* 'hajlítani'.

káka 'Binse, Binsengras, Binsenmatte' ~ török *kogî, koga* 'káka'.

kalán, kanál 'Löffel' ~ török *kalagan* 'kanál'.

kalandoz- 'herumschwärmen, herumstreichen' ~ török *kalangda-* 'ingadozni, ide-oda mozogni'. Nem lehetetlen, hogy a magyar **kalandor** szó a török-perzsa *kalenter* 'vándordervis' (szó szerinti jelentése *nagyobb*, azaz előkelő, az óperzsa *kelan-* = nagy és *ter*; a középfokú melléknév ragja) átvétele, éppen ezért a fenti etimológiát nem tekintetjük feltétlenül bizonyosnak.

kalauz 'Wegweiser' ~ török *kilauz, kilaguz*, eredetileg *kolaguz* 'vezető'.

kalokány 'Wasserrfeder' ~ török *kalagay* 'sempervivum', hosszú, hegyes növény Közép-Ázsiában.

kalpag 'Pelzmütze, Hut' ~ török *kalpag* 'kalpag'. Bővebben l. ME. 307. Nincs kizárva, hogy *kalpag kekebag* = 'fököző' szóból eredt.

kan 'Männchen' | **vadkan** 'Eber', tkp. 'wildes Männchen' ~ török *kaan, han* a fejedelem címe | *kaban* 'vadkan'. A disznót, helyesebben a vaddisznót a törökök mindig a hatalom, nagyság, erő szimbólumának tekintették. Vö. mai oszm.: *domuz adam* 'nagyon erős ember', tkp. 'disznó-ember'. Vö. ném. *Eberhart* 'stark wie ein Eber'.

kankalék 'Schwippel, Brunnenschwengel' ~ török *kaŋkal, kaŋkalik* 'a kötél többszörösen összecsavart csomós vége, melyet ellensúlyul használnak'. Eredete szerint a *kaŋg* 'kerék, a tolvajok nyakán levő fakarika' szóhoz tartozik. A **kankalék** alapjelentése tehát 'összehajtott kerek test'. Vö. még *kaŋkal-* 'göndörödni, összegöngyölödni'.

kantár 'Zaum, Halfter' ~ török *kantar, kaŋgtar* 'rövid kantár'. Igei jelentésben: 'felkantározni'. Eredeti alakja valószínűleg *kamtar* < *kam-* 'kötni'.

kanyar-ít 'bogenförmig drehen oder schwingen' | **kanyaru** 'bogig, gekrümmt ~ török *kaŋg* 'kerék, kerekség' | *kaŋgala-*

- 'körülcsavarni' | *kaṅgara-* 'fordulni, megfordulni' | *baš kaṅgarar* 'a feje fordul', azaz 'szédül'.
- kap** 'bekommen, erhalten' ~ török *kap-* 'erőszakkal elérni, elkapni'. Továbbá: magy. **kapkod-** 'herumgreifen' ~ török *kapış-*, *kapka-* 'kapkodni'.
- kápa** 'Sattelkopf' ~ török *kafa*, csagat. *kapa* 'fej'.
- kapar** 'scharren, herausnehmen' (vö. *kaparj kurta, neked is lesz*). ~ török *kopar-* 'kitépní, kivenni, elkülöníteni' < *kop-* 'felállni, felemelkedni'.
- Kaplon, Kaplyon** hely- és családnev ~ török *kaplan* 'tigris'.
- kapocs, kapsok** 'Schliesse, Klammer, Hacken, Ochse' ~ török *kopča* 'kapocs'. A **kapocs** szót tévesen magyarázzák szláv eredetűnek. Alapszava: *kap-* 'zárni, csukni'.
- kapu** 'Tor, Pforte' ~ török *kapu*, *kapı* 'ajtó, kapu', a **kap** címszónál levő *kap-* igéből.
- kapzsi, kapsi** 'habsüchtig, habgierig' ~ török *kapşık* 'rabló, zsvány' | *kapış* 'rablás, erőszakos eltulajdonítás'.
- kar** 'Arm' ~ török *kari* 'kar, kéz, az állatok elülső lába' | *kari-la-* 'karral mérni'.
- karakán** 'Mutwille, einer, der unnützigem Schaden anrichtet' ~ török *karakgan* 'kártevő' < *karak-* 'rabolni, megkárosítani' + *gan, kan* (a praes. partic. képzője).
- karám** 'Rohrhütte, Obdach für Schafe' ~ török *koru* 'udvar, védelem' | *korumluk* 'védőhely'.
- karcot** 'ritzen, krallen' ~ török *karçı-* 'karcolni, megsebesíteni' | *korčala-* 'karcolni, vakarni'.
- Karcsa** helynevekben, pl.: **Amadé-Karcsa, Domazér-Karcsa, Etre-Karcsa** stb. Eredetileg tanyát, majorságot jelentett. ~ török *karuča, koruča* 'kis udvar, kisebb erősség'. Ide tartozik a **Karcag, Karcsag** helységnév is.
- kard** 'Schwert'; a törökből vett perzsa szó, mely a tadzsik nyelvben ma is kardot jelent. A mai perzsában a *gard*-nak kés a jelentése.

karó 'Pfahl, Pfoste' ~ török *kazuk, kazu, kazik* 'karó' | *karuk, karu* 'karó, cölöp'.

káromkod- 'fluchen, schelten' ~ török *kargan-* 'káromkodni' | *karga-* 'átkozni' | *kargış* 'átok'. A tőszó vagy a *kara* 'fekete; szerencsétlenség' névszó, vagy pedig a *kara-* 'nézni' ige ('átkozás' és 'gonosz tekintet' azonos fogalmak.) Hogy az itt fejtegetett alakokhoz milyen viszonyban van a magy. **kár** 'Schade, Verlust, Unglück' szó, nem könnyű megmondani. A szónak a szláv *kvar* 'kár'-ból való származása azonban nagyon kétséges; inkább idevonhatjuk a keleti tör. *karag* 'rablás, vesztesség, kár' (*karakçı* 'rabló') szót.

karvaly, karvaj 'Sperber, Falke' ~ török *kargay* 'holló'.

kasul 'durch, quer'; adverbialis alak, mint pl. **kereszt-ül** 'kreuz' ~ török *karşı, kaşı* 'át, szemben'.

kavar 'rühren, umrühren' | **kavarog-** 'sich wirbeln' | **kever-** 'mischen' ~ török *kavra-, kaura-* 'körülfogni, begöngyölni, bekeríteni' | *kabar-* 'kavarogni'.

kazán 'Kessel' ~ török *kazan* 'kazán', tkp. 'mélyedés' < *kaz-* 'ásni'.

kebel 'Busen, Brust', tkp. 'az emberi test középső részének magas, felfújt része', rokon a **kevély** 'stolz, aufgeblasen' szóval ~ török *kaval, kevel* 'belül üres, felfújt test' | *gevek, kevek* 'üres, felfújt' | *kebez, kevez* 'büszke'.

kecel 'der junge Hund', tkp. fiatal, még szőrtelen állat' ~ török *keçel* 'kopasz'. A magyar és a török alak úgy viszonylanak egymáshoz, mint a magy. **kölyök** 'junger Hund' és a tör. *kelek* 'szőrtelen, sima' (növényekre).

kecske 'Ziege, Geiss' ~ török *keçi, kečki* 'kecske'.

kefe 'Bürste' | **kefél-** 'bürsten' | **kéve** 'Garbe' | **kepe** 'Garbenreihe' ~ török *kefe* 'kefe' | *kefele-* 'kefélni' | *kep, kip* 'kötés; szilárd' | *köbe* 'kötés'.

kege 'Kreis, Zirkel' ~ török *kegi, kagay* 'fordulópont'.

kegy 'Gnade, Wohlwolten' ~ török *kaygī* 'gond, könyörület, védelem, részvét' | *kaygīr-*, *kaygur-* 'megsajnálni, megkegyelmezni, gondoskodni, elhelyezni'.

kégy, kej 'Meile', l. **hí, hív.**

kěj 'Lust, Anmut, freier Wille'; l. **kény.** Ide tartoznak a következő szavak: **kecs** 'Grazie, Reiz' | **kéjván-, kíván-** 'wünschen, verlangen', tkp. 'lüsteln, nach etw. Lust haben'.

kék 'blau' ~ török *kük, kök* 'kék, zöld'.

kel 'aufheben, sich erheben, schreiten' ~ török *kil-*, *gel-* 'jönni, megérkezni, feljönni, illeni' | *kalk-* 'felkelni, felállni' | *kalki-* 'felemelkedni'.

kelengye 'Brautschatz, Brautausstattung' ~ török *kelin* 'menyasszony'. Ezt az egyeztetést azonban nem lehet kétségen felül bizonyítani. Talán *kelindze* 'menyasszonyképpen'? Amint az utolsó szótag mutatja, az sem lehetetlen, hogy a szó délszláv közvetítéssel került a magyarba.

kell, köll, kő (N.) 'müssen, sollen, mögen' ~ török *kerek* 'kell, szükséges'. Fontosabb, mint gondolnánk, a **kő** alak, vö. keleti tör. *kü, ku*, pl. *kil-kü* 'jönnie kell', *bar-ku, bar-gu* 'mennie kell'.

kém, kím 'Spion' | **kémlel** 'spionieren' ~ török *kiyim* 'eldugott, titkos' | *kimür-* 'eldugni, elrejteni' | *kimür-* 'takaró, rejték'. Ide tartozik a *kiy-iz, kiz-, giz-, gizle-* 'eldugni, elrejteni' ide < *kiy-, giy-* 'felölteni, ruhát felvenni', tkp. 'eltakarni'.

kén, kín 'Schwefel', helyesebben **kénkő, kínkő** ~ török *küyn* 'égő' < *küy-* 'égni'; **kénkő** tehát tulajdonképpen 'égő követ' jelent, ami a nép felfogásának teljesen megfelel.

kend, keed 'er, ihr' (3. szem.). Általában a **kegyelmed** rövidítésének tartják. Valószínűbb a török *kendi* 'ő, ő maga' szóval való egyeztetése.

kende: a fejedelem címe a régi magyaroknál. ~ török *künde, kende* 'tiszteletreméltó, tekintélyes' | *künd* 'nehéz, komoly'.

kender 'Hanf' ~ török *kendir* 'kender'.

kengyel, kengyel-vas 'Steig-bügel, Steigbügeleisen' ~ török *kaŋgay, keŋgey* 'korcsolyaforma hócipő', mely tudvalevőleg a kengyel eredeti alakja.

-kény, -kony (R.); diminutivumok képzésére szolgál, pl. **várkony** 'kleine Festung', **örkony** 'kleine Eache' (mindkét szó ismeretes mint helységnév) ~ török *kine, gine, guna*; diminutivumképző, pl. *azgine* 'nagyon kevés' < *az* 'kevés', *astagine* 'nagyon lassan' < *asta (aheste)* 'lassan'.

kény 'Gemächlichkeit, Willkür, Lust, Freude' | **kénytelen** 'ohne Lust, gezwungen', vö. **kénye-kedve** 'volle Lust' ~ török *keŋg, geŋg* 'tágas, kényelmes' | *keŋik* 'kényelmes, tágas, széles' | *geŋ-iş* 'széles, kényelmes' | *keŋgit-* 'kényelmessé tenni, kiszélesíteni'. A *j~ny* váltakozást mutató alakok közül idetartozik a magy. **kéj** 'Lust, freier Wille', **kies**, helyesebben **kijes** 'anmutig, schön', továbbá a **keskeny** 'schmal, ohne Breite', eredetileg: **kis-kény** 'kleine Breite'. Vö. tör. *en* 'szélesség', *enli* 'széles', *ensiz* 'keskeny', azaz 'szélesség nélkül'.

kép 'Bild, Gemälde' ~ török *kep* 'kép, forma' | *keber* 'festmény'.

kér, kír 'bitten' | **kérd-** 'fragen' ~ török *kir-, gir-* 'behatolni'; jelentéstani tekintetben vö. arab *daḫilak* 'kérlek', tkp. 'bemegyek hozzád', továbbá a latin *instare* 'kérni', tkp. 'beállani'. Ez az összevetés mindenesetre kétséges.

kerecsen 'Jägerfalke' ~ török *kereče* 'fecskehez hasonló madár'.

kéreg 'Rinde, Kruste, Borke', ~ török *kirag* 'széle vminek' | *kirii* 'part, szél'.

keres 'suchen, nachsehen, nachsuchen' ~ török *karaş-* 'körül nézni, nézelődni, körülpillantani' < *kara-* 'nézni, látni'. Ugyanilyen viszonyban van a török *kara-* 'nézni' a török *ara-* 'keresni' szóval.

kérő-dik 'wiederkauen'. Nyelvemlékekben: **kérő-t rágok** 'ich kaue wieder' | **kérődés** 'Wiederkauung' ~ török *gerü, kerü*

- 'vissza, újra', pl. *geri geliyor* 'visszajön', *kerü bitti* 'újra írt'.
Ide tartozik a török *kegür-, kegrü-* 'bőfőgni, felbőfőgni' ige.
- kés** 'Messer' ~ török *kes-* 'vágni' | *keser* 'kés' | *kesken* 'éles'.
kés- 'zögern, verspäten' | *késő* 'spät' ~ török *keç, geç* 'késő' | *keçük-* 'késő lenni'. A 'késő' fogalmával rokon az 'elmúlt' fogalma. Vö. **kísér-**.
- keskeny** 'schmal', l. **kény**.
- kész, kiesz** 'fertig, bereit' | **késztet-, kiesztet-** 'antreiben, aufmuntern'. ~ török *kışta-* 'készíteni, ösztönözni, siettetni' | *kış-* 'megszorítani'.
- kevély, kevéj** 'stolz', tkp. 'felfuvalkodott, felfúj't ~ török *kevek* 'felfúj't, üres' | *keven-* 'büszkélkedni, üresnek lenni'; vö. **kebel** 'Busen'.
- kevés** 'wenig, gering' | **kevéske** 'sehr wenig' ~ török *kemiş-* 'kevesbíteni, kisebbíteni' | *kemiçke* 'nagyon kevés' | *kemişlik* 'a kevés' | *kemü-* 'kevesbíteni'. Látszólag a perzsa *kem* 'kevés' szóra volnának ezek az alakok visszavezetendők; nagyon valószínűtlen azonban, hogy a szó már oly régen behatolhatott volna az ujbúrba és a magyarba, sőt ami meglepő, a kazak és kirgiz nomádok nyelvében is elterjedt volna. A legnagyobb valószínűség szerint a perzsa szó átvétel a törökségből.
- kiabál** 'rufen, schreien, lärmern', tkp. **kijabál, kejabál**, valamint **kiált**, helyesebben **kiját, keját**; l. **kiált-** és **hí-** 'rufen'.
kiált 'schreien, ausrufen, rufen' (l. az előbbi címszót) < *key-, kiy,* 'kiáltás' Vö. **hí-** 'rufen'.
- kicsiny** 'klein, kleinlich' ~ török *kiçi* 'kicsiny' | *kiçkine* 'nagyon kicsi'.
- kies, helyesebben kijes, kéjes**; l. **kény**.
- kígyó** 'Schlange' ~ török *kıyan* 'csúszó, sikló' < *kay-, kıy-* 'csúszni, siklani'.
- kímél, kimíl** 'schonen, verschonen, zurückhalten'; az utóbbi rejti magában az alapjelentést. ~ török *kümü-, kömül-* 'eldugni, elásni, eltakarni'.

kín 'Pein, Qual' | **kínoz-** 'peinigen' ~ török *kin* 'szenvedés, fájdalom' | *kina-* 'kínozni'.

kísér, késér 'begleiten, folgen' ~ török *keçir-, keçür-, geçir-* causativum < *geç-, keç-* 'elmenni' | *keçid* 'átjáró'.

kíván, kejván 'wünschen, verlangen, sich nach etwas sehnen';
l. **kéj**.

kobak 'Kürbisflasche' ~ török *kabak* 'tök'.

kóbor 'herumirrend, Vagabund' | **kóvályog** 'herumirren' ~ török *kov-* 'üzni, kergetni' | *kovalag* 'kóválygó'.

kóborog 'herumirren, vagabundieren' ~ török *kotor-, kutur-* 'kóborogni, csavarogni, megbolondulni'. Jelentéstani tekintetben vö. **koldus**.

¹**koboz** 'Laute, Leier' ~ török *koboz, kobuz* 'gitárféle hangszer, hegedű'.

²**koboz** 'wegnehmen, konfiszieren' ~ török *kobar-, kopar-* 'letépni'.

kócsag, kotyag 'Federbusch, Aigrette' ~ török *kolag, kotag* 'bóbita, forgó; bizonyos állatok farka, melyet forgónak használnak'.

kocsán 'Blumenstiel, Samensengel' ~ török *kočan* 'kocsán'.

kocsi 'Wagen, Kutsche' ~ török *koč* 'kocsi' | *koči* 'palankin, hordószek'; vö. *košidži* 'futó, járómű'?, ellentétben a **sze-kér** 'Lastwagen' (l. ott) szóval. Vö. **Kocsord**: magyar falunév < *kočordu* 'szekérszállás'; a szó bizonyára nagyon régi.

koldus, kódus 'Bettler'. A második alak eredetibb: (vö. **kódorog-**) ~ török *kodoš* 'koldus, dervis, csavargó' | *koldur* 'csavargó, rabló' | *koldur-, koldor-* 'kódorogni'. Hogy a *kutur-* 'megveszni' ige ide tartoznék, nehéz feltenni, habár a *divane, duvane* 'dervis, koldus, örült' és a perzsa *duvaniden* 'sietni, kóborolni' analógiája nagyon csábító. Keleten tudvalevőleg a dervist, a csavargót és az örültet egyformán becsülik.

komló 'Hopfen' ~ török *kumlak, kumdak* 'komló' | *komlak* 'ital, melybe többek közt komlót is tesznek'.

- komoly** 'ernst' | **komor** 'düster, mürrisch' < ***kom-** ~ török *koŋg* 'sötét, szürke' | *koŋor* 'földszín, fakó'. Ide tartozik még: magy. **homály** 'Dunkel és a tör. *kobo* 'sápadt'.
- konc** 'Röhrenbein, Markbein' ~ török *konč* 'csizma- és harisnyaszár, lábikra' | *končsuz* 'lábikra nélkül'. Lehetséges, hogy a magy. **konc** újabb átvétel a törökből, de az sem lehetetlen, hogy mindkettő a szláv *konec* 'vég' szó átvétele.
- kondor** 'kraus, gekräuselt', tkp. 'gebogen' ~ török *kanbur*, *konbur*, 'púpos, púp, hajlott, görbe'; vö. **göndör**.
- kong, kond** 'schallen, wohlklingen' ~ török *koŋgrau* 'harang' | *koŋgurda-* 'kongatni, csengetni, harangozni' | *koŋgoru* 'harang'. Ide tartozik még a magy. **hang** 'Laut, Schall, Wiederhall', továbbá (a szókezdő mássalhangzó elvesztésével) a tör. *ön, öŋg* 'hang' szó.
- konkoly** 'Raden, Kornraden' ~ török *koŋg*, *koŋgor* 'barna, sötétbarna'. [A magyar szó főleg a konkoly színére vonatkozik.]
- konok** 'halsstarrig, hartnäckig' ~ török *konuk* 'komoly, nyugodt, (<kon- 'letelepedni'), szomorú, komor'.
- konty** 'Schopf, Busch' ~ török *kunt*, *kont* 'sűrű, szilárd kerek' pl. *kont bina* 'szilárd épület', *kundak* 'szilárd kerek tárgy; kövér gyerek; puskatus'.
- konya** 'gebogen' (**konya fülű** 'mit herabhängenden d. h. gebogenen Ohren' ~ török *kayıl- kayin-* 'meghajolni'. A magy. **konya** egy török *kaynak*-nak volna pontos megfelelője.
- kop-** 'abwetzen' | **koppant-** 'abputzen' ~ török *kop-* 'letépni, kevesbedni'.
- kopács** 'grüne Schale, Hülse' ~ török *kab* 'héj, kopács' | *kabuk*, *kapuk* 'héj, hüvely, tok'.
- kopár** 'kahl, unfruchtbar' ~ török *kubar-*, *kovar-* 'meztelennek vagy nyomorultnak lenni, elpusztulni' | *kuba* 'nyomorult, szárnalmas'. Ide tartozik még a magy. **kopasz** 'kahl, haarlos'.
- kopó** 'Jagdhund' ~ török *kopoy* 'vadászkutya, kopó' (lehetséges, hogy a magyarból került a törökbe) | oszm. *köpek* 'kutya'.

kapar, kopor 'scharren, zusammenbringen' ~ török *kopar-* 'kitépni, elvenni'.

koporsó 'Sarg' ~ török *koporçok* 'szekrény, láda, doboz' | *kopordžuk* 'kis szelence' < *kobur, kopur* 'láda'. Hogy a szó kicsinyített alakja vette fel a 'koporsó' értelmet, ez azt bizonyítja, hogy a temetés a halott hamvainak az eltevése volt.

kor 'Alter, Zeit' ~ török *kor, kur* 'idő, kor' | *korun, keč-korun* 'késő, késő időben, késő korban' | *kurdaš* 'kortárs'.

kór 'krank, siech, Krankheit' ~ török *kor* 'közönséges, gyenge' | *kovur-, kour-* 'megfakulni, elszáradni' | *koron* 'nyomor' | *koromol* 'romlás' | *kor* 'kár' | *kora-* 'meghalni'.

korcs 'ausgeartet, sehr gross, übergross' ~ török *korčak* 'nagyra nőtt, túl nagy' | *korčala-* 'túlérettnek, túl nagynak lenni'.

kórgan: a magyar Alföldön található dombok, ~ török *kurgan* 'erődítés, védelem, földhányás az előkelő turkománok sírján'.

kormány 'Regierung, Steuerruder' ~ török *koruman* 'a sereg védelmére kiküldött őrség' < *koru-* 'védeni' + *-man* '-mány', vö. *ulak* 'lovas', *ulaman, alaman* 'lovasszapat'; *kara* 'nép', *karaman* 'néptömeg' | *korun-* 'őrizkedni, védekezni' | *koruk, koru* 'udvar, vadaskert, park' | *kurum* 'épület, építmény'. [A 'kormányzás' alapjelentése eszerint 'védelem nyújtás, védelmezés'.]

kóró 'der dürre Stengel einer Pflanze' ~ török *kuru* 'száraz, kiszáradt'.

korom 'Russ' ~ török *korom, kurum* 'korom'.

korpa 'Kleine' ~ török *kürbe* 'korpa'. (Radl. II. 1464.)

korty 'Schluck' | **kortyog-** 'schlucken, schlürfen' ~ török *kolt* 'korty, harapás',; *su koltı* 'egy korty víz' | *girt:* a torok hangja gyors nyelésnél vagy szűrcsölésnél | *girtla-* 'szűrcsölni, nyelni'.

kos 'Widder, Schafbock' ~ török *koč* 'kos' | *kočkar* id.

koslat 'brünstig, häufig werden' | **koslár** 'brünstig' ~ török *koş* 'pár, egyesült' | *koşla-* 'párosítani' | *koşlat-* 'párosodni'.

kosz 'Schorf, Grind' ~ török *kos* 'égés, izzó szén' | *köz* 'égés, izzás'. Ide tartozik a magy. **kozma** 'Brandgeruch in den Speisen'.

kóvály-og 'herumirren, herumstreifen' ~ török *kovala-* 'üldözni, utánamenni' | *kovalak* 'fecsegő', tkp. 'aki a nyelvével kószál'.

kozma 'Brandgeruch, Brand', l. **kosz**.

köd 'Nebel, dichte Luft' ~ török *küt* 'szilárd, sűrű' | jakut *küdän* 'ritka köd'. A török *tuman* 'köd' szó is a *tum, tom* 'szilárd, sűrű' tőből van képezve. A köd tehát tkp. 'sűrű levegő'.

ködmön 'Pelzjacke, Bauernkleid' ~ török *ket-* 'felöltetni, ruhát felvenni' | *ketmen* 'ruha, öltözet'.

kökény 'Wegdorn, Schlehe' ~ török *küküm* 'szilva' | *kükem* 'kökény'.

kököröcsin 'Anemone, Windblume' ~ török *kökerçin, güverdin* 'galamb'; *kök* 'kék', *kökerçin* 'kék virág, tavaszi kankalin, kék szín'.

kölcsön, kőcsön 'Anlehen, Darlehen, geliehen, entlehnt'. A végső szótag tanúsága szerint valami adverbiummal van dolgunk, tehát **kőcs** + **ön**, tkp. 'nem örökre, csupán ideiglenesen, átmenőleg (adni)' ~ török *köç-* 'átmenni, keresztül menni, elmenni'. A mongol *külüsün*-nel való egyeztetés tehát felesleges. Vö.: 1. *ötiinč, ödündž* 'kölcsön' < *öt-* 'elmenni, átmenni, keresztül menni', 2. **kőcsön** adni 'leihen', tkp. 'geliehen geben'.

köldök 'Nabel' ~ török *kündik* 'köldök'.

költ 'wecken, aufwecken, aufstehen lassen' ~ török *kel-* 'jönni' | caus.: *keltür-* és *kelt-* | *kalk-* 'felállani' | *kaldır-* 'felemelni, felállítani'.

kölyök 'das Junge von Tieren, besonders von Hunden und Katzen', tkp. 'még szőrtelen, csupasz állat' ~ török *kelek*

- 'éretlen, meztelen, tökéletlen'; *kelek yemiş* 'éretlen, gyümölcs'; *kelek it* 'kopasz, szőrtelen kutya'.
- kölyű** 'Stampfe, Mörser' | **kölönc** 'Klotz' ~ török *külünk* 'kolonc' | *küle* 'mozsár'.
- köntös** 'Rock, Kleid, Gewand' ~ török *kontoş* 'a tatár fejedelem prémmel szegett ruhája'.
- könyök** 'Ellbogen, Knie einer Röhre' ~ török *kınak* 'ujj-íz, ízület, csukló' | *kınık* 'szügy, hajlás'.
- könyörög** 'flehen, bitten' ~ török *kıngır-* 'görbe, hajlott' | *kıngırar-* 'meghajolni'. 'Könyörögni' és meggömbülni rokon fogalmak.
- köpenyeg** 'Mantel' ~ török *kepenek* 'köpönyeg, takaró' | *kepen* 'köpönyeg' < *kep, köp, köb* 'takaró'.
- köpü** 'Butterfass, Bienenkorb' | **köpülő** 'Rührfass' ~ török *köp, küp* 'vödör; szűk szájú edény'. A magy. **köpül-** 'buttern, Butter schlagen' a tör. *köpük-* 'hab' és *köpür-* 'habot vetni' szavakhoz áll legközelebb.
- köpül** 'buttern', l. **köpü**.
- kör** 'Kreis, Ring' | **kerék** 'Rad' | **karika** 'Rundung' | **kering-** 'sich im Kreise drehen' ~ török *kor, kur* 'öv, kör' | *körle-* 'keringeni, körben mozogni' | *kurultay* 'gyűlés, parlament, tanácskozás', tkp. 'kör, gyűrű' | *külle, kürle* 'golyó' | *küreş, köreş* 'birkózás', vö. ném. *Ring* és *ringen*.
- körís** 'Esche' ~ csuvas *kavriş* 'körís'.
- körmed** 'hart werden, eine Kruste bekommen' ~ török *kır, kırag, kırıı, kırığ* 'széle vminek' | *kırıng* id.
- körö** 'gebrechlich, morsch' ~ török *kırık* 'törött, törékeny' | *gevrek* 'korhadt, porhatag' < *kır-*, magy. **tör-** 'brechen'.
- köröm** 'Nagel, Krallen' | **körmöl-** 'krallen' ~ török *tırnak, tırmak* 'köröm' | *tırmala-* 'kúszni, kapaszkodni'.
- körte, körtve** 'Birne' ~ török *kertme* 'körte'.
- kösöntyű** 'Frauens Schmuck, Armspange, Halskette' ~ török *koşanti* 'kész ruha, ékesség'. A *-ti, -di* ragra vonatkozólag vö. *koşanti giyindi* 'kész, teljes öltözet', azaz 'ami a felöve-

- zéshez és felöltözéshez szükséges’. | *kořanti* ’ajándék, melyet a menyasszony küld a vőlegény házába’. A **köszöntő** általában több darabból vagy részből összetett egészlet jelent, s a *koř-* ’összeállítani’ igével függ össze.
- köszön** ’danken, grüssen’ ~ török *küsen-* ’vágyakozni’ | *küsendž* ’kívánság’ | *kese-, köse-* ’dicsérni, üdvözölni’ (ujg.).
- köszörül** ’schleifen, schärfen, wetzen’ ~ török *čusur-, čösür-* ’köszörülni, élesíteni’.
- köt** ’binden, knüpfen, anfügen, anschliessen’ ~ török *küt, köt* ’sűrű, szilárd’ | *kötle-* ’megerősíteni’ | *küt* ’szilárd, sűrű’ | *kötürü* ’felosztatlan’ | *kütik* ’kötött, szilárd’.
- költöz-, kötöz-** ’wandern, ziehen’ ~ török *köt* (kaz.) ’költözni’, pl. *köte-köte kildi* ’költözve jött’ | *köč-* ’vándorolni, költözni’; **kötöz: költöz = köcsön : kölcsön.**
- kövé** ’fett, dick’ ~ török *kök, kög* ’kövér’ | *gövde* ’test’, tkp. ’a test kövér, szilárd része, fej, karok és lábak nélkül’, mint Szami bej helyesen értelmezi.
- köz** ’gemein, gemeinsan’ | **közös** ’gemeinschaftlich’ ~ török *kořu, koř* ’pár, egyesített’.
- kulacs** ’hölzerne Flasche’ ~ török *kulas* ’faedény, fából kivájt csolnak’.
- kupa** ’Humpen, Trinkschale’ ~ török *kopa, kupa* ’kupa, ivóedény, veder’ (> oszm. *kuva*).
- kupak** ’Deckel, Pfeifendeckel’ ~ török *kapak* ’fedő’ < *kapa-* ’befedni, eltakarni’.
- kúsz-, csúsz-** ’gleiten, klettern, rutschen, kriechen’ ~ török *kis-, kiz-* ’csúszni’ | *kizak* ’szán’, tkp. ’csúszó járómű’.
- kút** ’Brunnen, Born’ | **kutyor** ’Grube’ ~ török *kuduk* ’kút’. Alapjelentése szerint: ’mélység, valami üres dolog, vö. török *kutu* ’ládika, fiók’ | ujg. *koti* ’lent’ | *kuy* ’mélység’ | *kuytu* ’nagyon mély’ | jak. *kotol* ’mélyedés’. Ide tartozik a magy. **kutat-** ’forschen’, tkp. ’mélyre menni, elmélyedni’.
- kutat** ’forschen’, l. **kút.**

kutya 'Hund' ~ török *küçük, kücik* 'kutyakölyök'. Nem szabad összetéveszteni a *küçük, kiçik* 'kis' szóval, melynek egészen más az eredete. Azt hiszem, nem tévedek, ha a **kutya**, *kuçak, küçük* alapszavával a *kut-*, *küt-* 'örizni' igét látom, tekintve, hogy a kutyát mindig őrképpen használták.

kül-, külső 'aussen, äusserlich' ~ török *çöl, çül* 'pusztaság, sivatag' | *çölö* 'messzeség, szabadság'. A *çöl* alatt a nomád tkp. a lakóhelyén kívül eső világot érti; vö. *çölge bar* 'menj az idegenbe', azaz 'a külső, kívül levő világba'.

küld 'schicken, senden' ~ török *künd-er-, günd-er-* 'küldeni, tkp. 'odajövetni' caus., < *kül, kil* 'jönni'. A magyar alak tehát régibb és eredetibb.

kürt 'Horn, Blasehorn' | **kürtő** 'Rauchfang' ~ török *kürük* 'fűjtató, szűk kémény, fúvóshangszer' | *kürükle-* 'fűjni, tüzet szítani' | *kürke* 'trombita'.

küzd 'kämpfen, ringen' | **küszköd-, küzköd-** 'kämpfen, ringen' ~ török *küsta-* 'kényszeríteni, szorongatni' | *kiskan-* 'buzgólkodni, küszködni' | *kisik* 'buzgó' | *kistak* 'heves'.

L

láb 'Fuss'. A magyarban eredetileg nem a német *Bein* vagy az angol *leg* fogalmát fejezi ki, hanem a lábnak alsó, széles, sima részét a talpat, ezért az *l-j* váltakozás figyelembevételével ~ török *yab, yap* 'sima, sík'. Vö. még **láb** 'Fuss': **lép** 'schreiten' = *atak* 'láb': *ata* 'lépni'. Továbbá: török *tab, tapi* 'láb' (a gyermeknyelvben).

-lag: adverbiumképző, pl. **látszólag** 'scheinbar' | **-lak, -lék:** főnévképző, pl. **adalék** 'Zugabe', **toldalék** 'Anhang' ~ török *-lak, -lek:* melléknévképző, pl. *patlak* 'szétpattanó', *iş-lek* 'járható'.

lágý 'weich, gelind' ~ török *lay* 'sár, agyag; laza talaj', ellentétben a kemény talajjal.

lak- 'essen, schmausen, schmecken' ; **jóllakik** 'er lässt sich es gut schmecken, er isst sich satt' ~ török *yak-* 'ízlelni, kapni, jónak lenni, tetszeni'. A magy. **lak-** alapgondolata tehát 'ünnepi evés, lakoma'.

lak- 'wohnen' | **lakás** 'Wohnung' ~ török *lak* 'lakás' | *yay-lak* 'nyári lakás' | *kiš-lak* 'téli lakás' | *yau-lak* 'az ellenség lakóhelye' | *kum-lak* 'homokos hely' | *avlak* 'vadászterület'.

Lajta: folyónév Magyarország nyugati határán. Pauler szerint 'sár' (A magy. nemz. tört. az Árpád-házi kir. alatt, I. 13) ~? török *lai, lay* 'sár' (csagat.), tehát *layta* 'sáros, sárba'.

láng 'Flamme' ~ török *yanğ-*, *yağ-* 'égni' | *yanğın* 'tűzvész'.

langyos 'lau' ~ török *ilindžak* 'langyos' | *ilin-* 'lehűteni' | *ilindir-* 'kihűteni'. A szókezdő *ī* nem egyéb, mint *l* és *r* hangoknál gyakran előforduló segédhangzó. Vö. *iliman*, (< *liman* 'kikötő') *urudž* 'bőjt' < *rudže* stb.

lap 'Blatt, Baumblatt, Fläche' | **lapos** 'eben, flach' | **lapít-** 'ausdehnen' ~ török *kap-urak, yap-rak* 'levél, falevél' | *yap-alak* 'sima, sík'.

láp 'Moor, Sumpfwiese' | **lápa** 'Pfütze, Lache' ~ török *lapa* 'mocsár' | *lapa* 'kása, vizes étel'.

lappang 'versteckt oder verhüllt sein' ~ török *yapın-* 'elbújni, lappangani' < *yap-* 'befedni, eltakarni'. Ide tartozik a **lepel** 'Dekke, Hülle', **lepedő** 'Leintuch'.

lapu 'Klette', tkp. 'ragadó növény' ~ török *yapuş-* 'hozzátapadni, ráragadni'.

lassú 'leise, langsam' | **les** 'Hinterhalt; lauern, auflauern' ~ török *yaš:* *yašur-* 'elrejtteni' | *yašun-* 'titkon eldugni' | *yašurun* 'titokban elrejtve' | *yašmak* 'fátyol', tkp. 'elrejtő'.

lé, lev 'Brühe, Suppe, Saft des Obstes' ~ török *lai* 'nyál, sár'.

leány, lyány (N., Ehrenf. C.) 'Mädchen, Junfer' ~ török *yenğe, yanğa* 'sógornő, néni'.

legelő 'Weide, Weideplatz' | **legel-** 'weiden, grasen' ~ török *yegülük* 'legelőhely, takarmány', vö. *yegü* 'étel, táplálék' < *yi-, ye-* 'enni'.

legény 'Brusche, Junggesell, tapfer, stark' ~ török *yegen* 'vő, unokaöccs' stb. | *yigit* 'legény, hős'.
lep 'überraschen, überfallen' ~ török *lap* 'hirtelen, egyszerre' | *lap kildim* 'hirtelen jöttem'.
lepedő 'Leintuch, Decke'. L. **lappang**.
ló, lov- 'Pferd' ~ török *lau, ulau* 'ló, előfogat' (kírg.). A szókezdőre vonatkozólag vö. **langyos**.
lóg 'herabhängen, schaukeln' ~ török *lov, lo* 'lefüggő, lecsüngő'.
lop 'stehlen', tkp. 'verschwinden lassen' ~ török *lp-, lup-, lopor-* 'mohón elnyelni, gyorsan felfalni'.
lusta 'träge, faul, nachlässig' ~ török *luš* 'lusta, gyenge' | *luš adam* 'lusta ember'.

M

madár 'Vogel' ~ török *madar* 'egy kánnyafaj', l. a **magas** szót.
mag 'Korn, Beere', tkp. 'kis, csomószerű test' ~ török *muk* 'bogyó' | *kara-muk* 'fekete bogyó, a vadszilva egy fajtája; vadszőlő' | *kizil-muk* 'vörös bogyó'.
maga 'er selbst, allein' | **mag** 'Kern, Samen' ~ török (alt.) *maka* 'ő maga, egyedül', pl. *maka sukari tok bolpus* 'csupán cukorral nem lehet jóllakni'; *maka kadıttar* 'az asszonyok maguk, egyedül az asszonyok'. A fenti összevetésben megnyilvánuló jelentésfejlődés pompásan látszik a török *öz* szó történetén. Ennek eredeti jelentése 'mag, belső rész, velő', s ebből fejlődött ki a 'maga' jelentés, sőt egyes dialektusokban tovább is ment, az eredeti nyomatékosságot is elvesztette, s csak mint 3. szem. névmás használatos.
magas 'hoch, erhaben' ~ török *mak* 'hír, dicsőség' | *makta-* 'dicsekedni, magasztalni, dicsőíteni' azaz 'emelni'. Vö. kírg. *adi magi čikti* 'névre és hírré emelkedett' | *magu-džar* 'magas síkság', egy hely neve a kírgiz pusztaságon. Csupán

mint ötletet megjegyzem, hogy a **madár** esetleg valaha **magár**-nak hangozhatott, s így a fent kifejtett **mag** gyökérrel lehetne összefüggésbe hozni; jelentése tehát: 'magasan mozgó, repülő lény' lenne.

magyar: a magyar nép neve. ~ török *mayar* 'úr, parancsoló'. Innen vette eredetét az orosz *bayar* 'fejedelem, bojár'. A turkománoknál még ma is dívik *mayar-im* 'uram'-féle megszólítás L. Moser, hol az illető szó többször előfordul. A Pannóniában talált törzsrokonoknál szabályosan *gy*-re változott a *j*, de hogy az eredeti hang *j* volt, kétségtávol bizonyítják az arab írók, kik ezt a nevet a Volga-vidéki törököktől hallották, és mindig *madžarnak* írják. Ez az adat pedig nem tüntet fel semmi mást, mint a *j*-nek Volga-vidéki szokásos *dž* megfelelőjét. Hogy miért kapták a magyarok az 'úr, parancsoló' nevet, azt csak sejteni lehet.

manó 'böser Geist, Teufel' ~ perzsa *manu* Wilderhall, der einem verborgenen Geist zugeschrieben wird'.

már-t 'tauchen, tunken' ~ török *man-* 'bemártani'.

más 'andere, ander' | **másik** 'der Andere' | **másít-** 'verändern' ~ török *baş* 'kezdet' | *başda* 'újra' | *başka* 'más' | *başkalaş-* 'megváltoztatni, megváltozni' | *başak* 'idegen, másik'.

mécs 'Docht' ~ török *piç* 'mécs'.

mell 'Brust' ~ török (alt.) *mail* 'mell' | *imel* 'mell': *imeldaş* 'melltárs', azaz 'kebelbarát'.

mellett 'neben, bei, anbei' ~ török *belle* 'együtt' | *belleli* 'mellette' | *belen* 'együtt'. A *bel* alak többnyire az azerbajdzsániban használatos, a keleti törökben *bil*.

men- 'gehen' | **menés** 'Gang, das Gehen' ~ török *manğ, menğ* 'menni' | *manğış, menğış* 'menés'.

mén, min 'Hengst' | **ménes** 'Gestüt', tkp.'az a hely, ahol a ménnek vannak' ~ török *min* szállani, felszállani'. A magy. **mén**-ben a 'hágás' fogalma jut erősebben kifejezésre; vö. magy. **hág-** 'aufsteigen' és 'besteigen' (az utóbbit ménekre, bikákra és egyéb hím állatokra).

menny 'Himmel' | **mennyei** 'himmlisch' ~ török (ujg.) *menġü* 'örök, mennyei' | *mönkü* 'örök, isteni'. Taising Mahajana jelzője a turfáni buddhista ujjur emlékekben. Hogy összefügg-e a **menny** szó a **men-** 'aufsteigen' igével, mindenestre kérdéses.

mer 'wagen' | **merész** 'tapfer' ~? török *mergen*, *merken* 'okos, bátor, vadász', amely eszerint praes. part. lenne; vö. továbbá *mergaul* 'bátor, vitéz'.

met-, **metsz**, **metél** 'schneiden, zerschneiden, abschneiden' ~ török *mede*, *mide* 'kis darab, szelet' | *midele-* 'szétvágni, szétdarabolni'.

mez 'Kleid, Hülle' ~ török *bez* 'vászon, mez, takaró', Szami bej szerint eredetileg arab szó, amely azonban az egész török nyelvterületen, még az altáji tatároknál is gyakran előfordul.

mi 'wir' | **mienk** 'unser' ~ török *miz* 'mi' | *mizing* 'miénk'.

mint, **ment** 'als wie, gleichwie, sowie' | **mint** 'Form, Muster' ~ török *mundai*, *muntai* 'mint, hasonlóan' < *mu* 'ez' + *dai* 'képpen' | *mingze-*, *menġze-* 'hasonlítani' | *menġiz* 'arc, hasonlóság'.

mocsok 'Schmutz' ~ török *boşuk* 'bűz' | *boşuk-* 'bűzleni'. Jelentéstani tekintetben vö. magy. **bűz** 'gestank' török *pis* 'piszkos'.

mogor 'düster, finster, mürisch' ~ török *monġ* 'bú, panasz, szomorúság' | *monġra-* 'panaszkodni, szomorkodni' | *mogol* (Abulgazi) 'bú, gond'.

mond 'sagen, erzählen' ~ török (kara-kirg.) *man-as* 'elbeszélés, monda, legenda' < *man-* 'beszélni, mondani', mely ebben a formában még a finnugor nyelvterületen is csupán a cseremiszből maradt.

monyoró 'oval, eiförmig' ~ török *yomoró* 'ovális, golyó alakú' (Radl., Wb. III. 463) | *yumruk* 'ököl', tkp. 'kerekség'; vö. magy. **ököl** 'Faust'.

mög 'der Raum hinter einem Dinge' | **möge** 'hinter' ~ török *mög, mök* 'elrejtett, eldugott' | *mögedek* 'ernyő, fedő, kocsi teteje' (Közép-Ázsiában), azaz 'rejtekhely'.

N

nagy 'gross, stark, vornehm' török *nay, nai* 'igen, erős' (alt.) | *nan* 'nagy' (Radl Wb. III. 629.).

nap 'Sonne' | **napos** 'hell, sonnig' ~ török *ap* 'nap' (perzsa): *aptab* 'napfény', vö. *mahtab* 'holdvilág' < *mah* 'hold'; vö. továbbá *nab, nap* 'világos, tiszta'. Az *ap* mint önálló szó 'nap' jelentésben csak az óperzsában fordul elő.

nász 'Hochzeit', l. **nő** 'Weib'.

négy, nígy 'vier' ~ török ولاي *nilau* 'negyedik', Chulassai Abbasinál. Hogy ez a határozottan finnugor számnév hogy kerül török területre, igazán csodálatraméltó, s csupán az érdekes volta kedvéért teszem a fenti összevetést.

nő 'wachsen' | **növel-, nevel-** 'erzeihen, aufziehen' ~ török *nay*, magy. **nagy** (l. ott). 'Nőni' és nagygyá lenni' azonos fogalmak, vö. tör. *ön, öñ* 'előre', *öñgen* 'magas' és *ön-nőni*.

nő 'Weib' | **-né:** nőnevek képzője ~ török *nayi* 'barát, társ, segéd' | *naylaš-* 'barátságot kötni'. Ide tartozik a magy. **nász** 'Hochzeit', a tör. *nene* 'anya, nagynéni', a magy. **néne** 'ältere Schwester'. A magy. **nő** és a tör. *nay* viszonya tükröződik a török *katun* 'asszony, nő' és *katas* 'társ, segéd' viszonyában. A nő alapjelentése a törökben 'élettárs'. Ide tartozik még a **nőstény** szó, eredeti jelentése szerint 'nős lény', a *nős* és a tör. *tin, ten* 'lélegzet, lélek, lény' összetétel. Ugyanazon szerkezetű szó az **aggastyán:** *agg, aggas* + *tin, tun, tyán*. A török *tin, ten, tan* mint igető szerepel a *tinmek* 'lélegzetet venni' igében.

Ny

nyáj 'Herde' ~ török *yay-* 'elterjeszteni, kiterjeszteni, szétterjedni'; *töyeler yayıkmi, sürükmi?* 'szét vannak szórva a tevék, vagy együtt vannak?' *yayık* jelenti a legelőn, a mezőn szétszórta barmot, a *sürük* ugyanezt, mikor együtt van; *sürük* 'nyáj' < *sür-* 'összeterelni' | *yay-* 'a nyáj szétszórva legel'.

nyáj-as 'höflich, freundlich, wohlwollend' ~ török *yay, yey* 'nagyon jól, jobb, jobban' | *yao* 'szelíd, enyhe' > *yavaş* 'lassú, nyugodt, szelíd'. Az 'udvariasság' és a 'lassúság', ezzel szemben 'sietség' és 'neveletlenség' a nomádoknál azonos fogalmak.

nyak 'Hals' ~ török *yaka* 'gallér' | *yakala-* 'megragadni, nyakon csípni'. A török *yaka* ezenkívül szélesebb értelemben 'felső rész, szél, határ' jelentésben is használatos.

nyál 'Schleim, Speichel' | **nyal-** 'lecken' | **nyálaz-** 'mit Speichel benetzeni' ~ török *yala-* 'nyalni' | *yaltak* 'hízogató'. Ide tartozik még a magy. **nyelv** 'Zunge' < **nyal** 'lecken'. A nyelv tehát egyik jellemző tevékenységéről kapta nevét, éppúgy, mint a többi testrészek.

nyaláb 'Bündel, Büschel' | **nyalából-** 'einpacken, zusammenbinden' ~ török *yalav* 'kötés, öv' | *yalavla-* 'hozzáakötni'.

nyár 'Sommer' | **nyaral-** 'übersommern' ~ török *yay, yaz* 'nyár' | *yayla-* 'nyaralni'. Mint *yayık* és *sürük* a szétszórta és összeterelt nyájra vonatkozik, éppúgy a *yay, yaz* 'nyár', tkp. a kiterjesztett, szabad, széles lakást jelenti, ellentétben a *kış* 'tél' és *koş-* 'összejönni, társulni' szavakkal.

nyel, nyél 'Stiel, Schaft' ~ török *yel* 'valamely tárgynak vas-tag, megfogható része; gyökér'. Ide tartozik a régi török *yl-diz* 'gyökér', ti. 'a test alsó része'.

nyer 'gewinnen, siegen, besiegen' ~ török *yey-* 'győzni, legyőzni' | *yeygü* 'győzelem'.

nyereg 'Sattel' ~ török *eger, yeger* 'nyereg'. Bővebben l. ME. 323.

nyes 'beschneiden, behauen' ~ török *yeş-* 'gyalulni, vakarni' | *yeški* 'forgács'.

nyikorog 'fort und fort weinen, knirren' ~ török *yaikur-*, *yaygır-* 'panaszkodni, jajveszékelní, sírni'.

nyíl 'Pfeil' ~ török *yığ-ıl-, yik-ıl-* 'dobatni, löni'; vö. török *ok* 'nyíl', *okla-* 'dobni'.

nyíl- 'sich öffnen' | **nyit-** 'öffnen, aufmachen' ~ török *yayıl-, yayıl-* 'kibővülni, kiterjedni' < *yay* 'kiterjesztetni'.

nyír 'scheren, beschneiden, abschneiden' ~ török *yır-* 'ausgraben' | *yirt-* 'széttépni'.

nyom 'drücken, pressen, drängen' ~ török *yom-*, *yum-* 'bezárni, lezárni'; | *göz yum-* 'a szemet lezárni' | *yomuk* 'zárt'. Jelentéstani tekintetben vö. török *iz* 'nyom' és *iz-, ez-* 'nyomni'. Ide tartozik a tör. *yumruk* 'ököl', tkp. 'csukott kéz', ellentéte: *aya* 'nyitott kéz'; vö. **ököl** 'Faust'.

nyomor 'Elend' < **nyom-** 'drücken' ~ török *yomrul-* 'elpusztulni, elveszni' | *yimrü* 'rom' | *yümri-* 'elpusztítani'.

nyug 'Ruhe' | **nyugod-** 'ruhen, untergehen' (von der Sonne) ~ török *yik-* 'ledobni' | *yikil-* 'leesni'; vö. még *yuku* 'álom' | *yukla-* 'aludni'.

nyújt 'ausdehnen, ausstrecken, verlängern' | **nyúl-** 'sich dehnen' ~ török *yayit-* 'ausbreiten, ausdehnen' | *yayıl-* 'sich dehnen'.

nyurga 'schmächtig, mager' ~ török *yorgun* 'fáradt'.

nyuszt 'Marder', ~ török *yus* 'a tigrishez vagy párduchoz hasonló kis állat' (Szami bej).

nyúz- 'schinden, häuten' ~ török *yüz-* 'nyúzni, megnyúzni, tkp. 'a felső részét leszedni'; vö. *yüz-* 'úszni', tkp. 'a felszínen maradni'.

¹**nyűg** 'Fessel, Fusseisen'; **nyűgbe vetni** 'in Fessel schlagen' ~ török *yügen, yüken* 'gyeplő'.

²**nyűg** 'Last, Beschwerde' ~ török *yük* 'teher'.

O

ó, av- 'alt, veraltet', tkp. 'használt, elhasznált'; ellentéte: 'új', ~ török *ob-, op-*: *obur, obruk* 'ócska, használt' | *oburlan-* 'megöregedni' | *obran-* id.

ocsú 'Afterkorn, Aftergereide' | **ocsó** 'Spreu' ~ török *učuk, učav* 'könnyű mag, mely a szélben repül' < *uč-* 'repülni' | *uč* 'polyva, ocsó'.

oda 'hin, dahin' ~ török *orda* 'ott, oda' < *o* + *yerde* 'azon a helyen'. A magy. alak tehát rövidítése a töröknek.

oldal, ódal 'Seite, Flanke' ~ török *odan* 'oldal, szárny, határ' | *odanda-, odanla-* 'határt vonni'.

odu 'Hohle' | **odor** 'bauschung, hohler Ort' | **odvas** 'hohl, löcherig' ~ török *odav* 'kunyhó, odú' | *otav* 'szoba, lakás' | *oda* 'szoba' | *odum* 'ház' | *oy-* 'kivájni, kiásni' | *oy* 'sátor' | *oyuk, otuk* 'lyuk' | *odag* 'sátor' | *öy, ev* 'ház'.

ok 'Ursache, Grund, Veranlassung' | **okul-** 'vernünftig werden' | **okos** 'vernünftig, klug' | **oktat-** 'lehren' ~ török *ok, uk* (ujg.) 'ész' | *okuš* 'okos, értelmes' | *ok-, oki-* 'megérteni' | *okut-* 'tanítani, oktatni'. Ide tartozik még a tör. *oku-* 'olvasni'; vö. **olvas-**.

okád- 'speien, sich erbrechen' tkp. 'eldobni, kidobni' ~ török *ok* 'nyíl, dobás' | *okla-* 'hajítani, dobni'.

ól 'Stall, Kaue' ~ török *agıl, aıl, aul* 'istálló, udvar, majorság, sátorcsoport'.

olcsó, ócsó 'wohlfeil' | **ócs-ka** 'abgetragen, alt' | **ócsár** 'schmähend' | **ocsmány** 'garstig, niedrig' ~ török *udžuz* 'olcsó' | *öč-* 'elrontani, gyengíteni' | *üč-* 'eltűnni' | *očok* 'útálatos, ocsmány'.

¹**olló** 'Schiere' (< **orló**) ~ török *orla-, ora-* 'vágni' | *orak, orlak* 'kés, sarló'.

²**olló** 'das Junge' (der Schafe, Ziegen und Hirsche) ~ török *oylak, ôlak* 'gödölye' | *oglan, olan* 'ifjú'.

olyan, ojan 'solcher, dergleichen' ~ török *alay* 'így, ilyen, úgy, olyan' | *öyle* 'úgy' | *uyula-* 'utánozni'.

onnan 'von dort'; ellentéte: **innen** 'von hier' ~ török *ondan*, *onnan* 'onnan' < *ol+dan* 'arról, azaz 'arról a helyről'; vö. **arra** és **oda**.

or 'Dieb, Diebstahl' | **oroz-** 'stehlen' ~ török *oori*, *ogri* 'tolvaj; titokban' | *orila-* 'lopni' | *uurla-* id. | *orin*, *ugrin* 'titkos'.

óriás 'Riese' ~ török *ori* 'fel, magasra, magas'. Azt hiszem, az **óriás** olyanféle összetétel, mint az *Abiaš* 'a samán vallás legfőbb istensége' < *abi* 'atya' + *aš*.

Ormánság: vidéknek és dialektusnak neve Magyarországon ~ török *orman* 'erdő'. A török szóból *-ság* magyar képzővel képezett főnév tehát eredetileg 'erdős vidéket' jelentett, aminthogy régebben az is volt ez a vidék; vö. még **Ormándlak:** egy falu neve azon a vidéken.

orom, ormó 'Giebel' ~ török *urun* 'díszhely, magas ülés, csúcs' | *ori* 'fel, magas' | *orvi* (jak.) 'orom' | *or-*, *úr-* 'kelevény, emelkedés'.

oroszlány 'Löwe' ~ török *arslan* 'oroszlán'.

orr 'Nase' | **orrozat** 'Vorderteil' ~ török *borun* 'orr, valamely test kiugró része, hegyfok; előbb'; vö. skand. *näs* 'orr' és 'hegyfok'.

orsó 'Spindel, Spule' ~ török *určuk* 'orsó', tkp. 'forgó, pergő'.

ország 'Land, Reich' R.: **uruszág** < **úr** 'Herr'; vö. csagat. *χanlik* 'ország' < *χan* 'fejedelem, úr'.

oszol 'sich trennen, sich teilen' | **oszt-** 'verteilen' ~ török *özü-* 'oszlani, szétválni' | *öz-* 'szétválasztani, letörni' | *özdür-* 'elvenni'.

óta 'seit, von' ~ török *öte* 'múlt, óta, ami régen volt vagy történt' | *öt-* 'elmenni, elmúlni'.

ótal-maz, oltal-maz 'schützen, beschützen' ~ török *kutat-* 'megmenteni, megszabadítani, védelmezni'. A *k* elesése után előállott **ot-* töszótagba anorganikus *l* került be,

mint ezt több szónál is láthatjuk (**olcsó** < **ócsó**); vö. még csagat. *oča* 'menedékhely, védelem' | *očala-* 'óvni, védelmezni'.

öv 'bewahren, beschützen, schützen' | **óvakod-** 'sich hüten, sich schützen' ~ török *op-*, *ob-* 'eldugni, elrejtteni, eltítkolni' | *oput-* 'vkit vagy vmit bezárni, elrejtteni' | *opun-* 'elrejtőzni, óvakodni'.

Ö

ő 'er' ~ török *o*, *ol* 'ő'.

öcs 'der jüngere Bruder; jüngere Schwester', egyáltalában nem annyira pontos megjelölés, mint inkább becéző szó. ~ török *eče* 'anya, nagymama, öreg asszony' | *ači*, *adži* 'nagymama' | *adži* 'idősebb testvér'. Az *ač*, *eč* még különféle rokonsági fokok kifejezésére szolgál. Vö. *ini* 'kicsiny', *inag* 'öcs'.

ögyeleg 'herumschlendern, ziel- und zwecklos hinund hergehen' ~ török *oyala-* 'játszozni, az időt játékkal eltölteni'.

öklel 'stossen, stechen, schlagen' ~ török *ükle-* 'ütni, vágni, csapni' | *üklüg*, *üklüge* 'pofon'. Ide tartozik még a magy. *ökrend-* 'rülpsen, aufstossen' ~ török *ikren-*, *igren-* 'undorodni'.

ököl 'Faust' ~ török *ököl-* 'felhalmozni, összehordani'; vö. török *yum-* 'nyomni' és *yumruk* 'ököl'.

ökör 'Ochs, Rind' ~ török *öküz* 'ökör' | (chivai) *höküüz* id.

ökrend l. **öklel**.

1öl 'Klafter, Höhenmass' ~ török *el* 'kéz'; vö. török *kari* 'kar', *karış* 'arasz'; *kol* 'kar', *kolač* 'rőf, hosszúságmérték'.

2öl 'Schoss' | **ölel** 'umarmen, umfassen, umfassen' ~ török *elle-* 'fogni, megfogni' < *el* 'kéz'; vö. tör. *kočagla-* 'megölelni' < *kočak* 'mell, kebel, öl'. Ugyanez a viszony a magy. **öl** 'Klafter' és a tör. *kulač* 'rőf, egy hosszúságmérték' < *kol*, *kul* 'kar, kéz' között.

- 3öl** 'töten, umbringen' ~ török *öl-* 'meghalni' | *öldür-* 'megölni', tkp. 'meghalatni'.
- öldök: szemöldök** 'Augenbräue' ~ török *öltük* 'felső haj' < *öl* 'fent' + *tük* 'haj'; vö. **üstök**.
- ölt, őt** 'Stiche machen, einfädeln, hinausstrecken (die Zunge)' | **öltés, őtés** 'Stich, Naht' ~ török *öt-* 'áthatolni, átfúrni, át-húzni' | *ötkür* 'éles, átható'.
- ölyv, ölyü** 'Bussard' ~ török *ögü, öyü* 'egy bagolyfaj'.
- őr** R.: **eür, evür** 'Wache, Warte' | **öriz** 'hüten, bewachen' ~ török *evür-, evir-* (ujg.) 'keringeni, körüljárni, megfordítani' | oszm. *evir-* 'megfordítani' | *evril-* 'körülfordulni'; vö. **kerülő** 'Hüter, Bewacher' < **kerül** 'umkreisen, herumgehen', amiből azt következtetjük, hogy a nomád népeknél az őr nem egy helyen állt, hanem a tábort körüljárta.
- ördög** 'Teufel' ~ török *örtük* 'elrejtett, eldugott' | *erteng* 'föld alatti szellem' (a sámánvallásúaknál); vö. magy. **ördögös** 'dämonisch'.
- öreg** 'gross', mellékjelentése 'alt'; **öreg Duna** 'die grosse Donau' ~ török *irek, irik* 'nagy, durva, kövér'. Az **öreg** szóval függ össze az ősrégi török **örök** 'ewig', amely tkp. a 'hosszú sok' (ti. idő) fogalmát fejezi ki, vö. **örököd-** 'wachsen, sich vermehren'. Ide tartozik az ótörök *örke, ürke* 'hosszú idő', *örük* 'állandó'. (Müller: Uigurica, p. 26.)
- örjül** 'wahnsinnig werden' | **örült** 'wahnsinnig' ~ török *örök* 'szilaj, bolond; a holt szelleme'.
- örle-** 'mahlen', tkp. 'herumdrehen' s ebből: 'zerreiben' ~ török *oyür-, öür-* 'forgatni, szétmorzsolni, őrölni' (az *og-, ov-* 'szétdörzsölni' causativuma; ugyanebből származik az *ovum, um, un* 'liszt', tkp. 'a szétdörzsölt' szó).
- örök** 'beständig', l. **öreg**.
- öröm** 'Freude' | **örül-** 'sich freuen' ~ török *ürün-* 'örülni' | *üründir-* 'megörvendeztetni'. (Radl. I. 1834.)
- örvény** 'Wirbel, Wasserstrudel' ~ török *irvan* 'fürgesség, gyors mozgás'.

- ős** 'Ahn, Stammvater' (R.: **ise, ese**) ~ ótörök *eçü* 'ös' | török *es-ki, ös-ki* 'régi' | *adži, edži* 'nagyanya'. Bizonyára ide tartozik az **ősz** 'grau' szó is; vö. **agg** 'alt, grau' ~ török *ak* 'fehér' | *aga, aka* 'az öreg'. Ugyanígy jelentésváltozást látunk a német *Graf* szónál, vö. *grau*, továbbá török *aksakal* 'előljáró', tkp. 'ősz szakál', perzsa *Riś sefid* 'ősz szakál'.
- ösvény** 'Pfad, Fussteig' ~ török *eşken* 'kitaposott' < *aş-*, *eş-* 'áthaladni, menni' | *eşken yol* 'ösvény', tkp. 'kitaposott út'.
- ősz** 'Herbst' ~ török *göz* 'ősz'.
- össze, özve** 'zusammen, ganz völlig' ~ török *özgü* 'hozzátartozó, együtt' < *öz* 'maga, tulajdon, saját' | *östü-* 'hozzáfűzni' | *özgen, öşken* 'felhalmozott'. Ide tartozik a csagatáj *özge* 'más, a többi', amennyiben a visszamaradó rész az elkülönítettel szemben újra egésznek fogható fel.
- öt-le** 'durchdringen, hineindringen' ~ török *öt-* 'áthatolni, behatolni, befolyásolni' | *ötle-, ötkele-* 'lassanként behatolni, áthatolni'. Ide tartozik még a török *öt-kür* 'éles', tkp. 'áthatoló'.
- ötlet** 'Gedanke, Einfall' ~ török *otla-, oyla-* 'gondolni, gondolkozni'. Az *öt*, *ot*-nak alakváltozata az *oy* 'gondolat, ész'; vö. ótörök *ötçe* 'ész szerint'. (Chuastuanit) *ötčä-biligčä* 'ész és tudás szerint'.
- ötvös** 'Goldarbeiter' a régi **ötteni** 'giessen' igéből; vö. török *kuyumdži* 'ötvös, aranyműves' < *kuy-* 'önteni'.
- öv** 'Gürtel, Binde, Schärpe' ~ török *yip, yöb, yüp* 'kötél, kötelék' | *ip* id.
- özön** 'Flut, Strömung' ~ török *özgün* 'özön, áradás' < *öz-, üz-, ös-* 'nőni, áthaladni' | kirg. *özön* 'folyó, folyam'. Különösen tekintetbe veendő a **víz-özön** 'Sintflut' kifejezés.
- özvegy** 'Wittwe' ~ török *öz* 'maga' + *bey* 'fő', vö. tör. *tul-kari* 'özvegy', tkp. 'elhagyott, egyedül maradt nő'.

P

pajtás 'Kamerad, Geselle' ~ török *bey-daš, beg-daš* 'társ', tulajdonnévképpen is használatos. A *daš* 'társ' szóval az egyes testrészek nevéből képezett 'barát, társ' jelentésű szavakhoz tartozik; vö. *kol-daš, göñül-daš, arka-daš, karn-daš, imel-daš* stb.

pallos 'Schlachtschwert'. Úgy látszik, oszmánli jövevényszó < *pala* 'lapos, széles kard'; Szami bej szerint albán jövevényszó.

pamuk 'Baumwolle' ~ török *pamuk, pambuk* id.

para, parányi 'Atom, klein' ~ török (< perzsa) *para, parča* 'aprópénz; darab; kevés'.

párduc 'Panter' ~ török *pars* 'párduc'.

párta 'Jungfernkranz, Kopzierde ungarischer Mädchen, eine Art Haube' ~ török (< perzsa) *perde* 'fátyol', mely a törökben *perta, parta* alakban is járatos.

pata 'Huf der Pferde' ~ török *pača* 'a juh, kecske, marha és egyéb állatok lába'. Szami bej szerint perzsa eredetű, ez azonban nincs bebizonyítva.

pattan 'knallen, knastern' | **pattog** 'knallen, knastern' | *patirdü* 'zaj'.

pazarol, pázárol 'vergeuden, verschwenden' ~ török *pazarla-, bazarla-* 'vásárolni, pénzt költeni'.

péllda, píllda 'Beispiel, Symbol' ~ török *pildi* 'jel, példa' < *pil-* 'tudni, észrevenni, ismerni' (alt.) | *pildi* 'jel, jegy' (Radl. Wb. IV.1342). A magyar **péllda** szónak a német *Bilde, Pilde* szóhoz való hasonlósága bizonyára véletlen, mert az altáji törökök a távoli Szibériában valószínűleg nagyon keveset érintkeztek németekkel, hogy ezt a szót tőlük kölcsönvehessék.

peszmege, peszmet 'Zwieback' ~ török *peksimet* 'kétszersült'.

pezseg, pözsög 'sieden, kochen' ~ török *piš-* 'főni'.

pici, picike 'klein, winzig' ~ török *piči, pičiike* 'kicsi, pici' (L. Č.).

pille 'Schmetterling, Nachtfalter' ~ török *pille* 'selyemlepke'.
(L. Č.)

piszok 'Schmutz, Unreinlichkeit' | **piszkol** 'beschmutzen' |
piszkos 'schmutzig' ~ török *pis* 'piszkos, tisztátalan' | *pislik*
'piszok' | *pisle-* 'bepiszkolni'.

pocsék 'wertlos, nichtig'; **pocsékká tenni** 'zugrunde richten'
~ török *poč* 'értéktelen, jelentéktelen, buta, együgyű'.
Perzsa eredetűnek tartják, ez azonban tévedés, mert a *poč*
nem egyéb, mint a *buč*, *bučuk* 'fél, kicsi' alakváltozata; vö.
oszm. *budžur* 'kicsi, kevés'.

porcika 'klein, Krümchen' ~ török *polčok* 'darab, rész'. (Radl.
Wb. IV. p. 1282.)

pót-ol 'ergänzen, hinzugeben' ~ török *püt-* 'bevégezni, elké-
szíteni' | *püdüin* 'egész, teljes'.

pödör, peder 'drehen, winden, kräuseln' ~ török *bedrü-*,
bödrü- 'görbe, hajlott'.

pötty, petty 'Tüpfel, Punkt' ~ török *put, pöt* 'csomó, össze-
zsugorodott, összebonyolódott'.

púp 'Buckel, Höcker' l. **bób**.

pücsök 'Grille' ~ török *pöcek, bödžek* 'bogár'.

R

rak 'legen, niederlegen' ~ török *brak-* 'elhagyni, letenni, helyez-
ni'. Ez a sajtóságos szó, amelyben a szókezdő *br-* szinte hang-
tani lehetetlenség, csak az oszmánliban fordul elő. A *b* egyéb-
ként sohasem vokalizált, hogy hogyan csatlakozott az *r*-hez,
nem tudni. Lehet, hogy mint segédhang került a török hangtan
szabályaival ellenkező *r* szókezdő elé.(?)

regg 'Morgen' ~ török *erk, erek* 'korán', többnyire adverbális
alakban: *erk-en* 'korán, kora reggel'.

remény 'Hoffnung' ~ török *irim* 'omen, jó vagy rossz előjel' |
rīm 'jóslás, varázslás' (Radl. Wb. III. 719). Az *irim* szó *i*-je

a törökben *r* és *l* szókezdő előtt gyakran használt segédhangzó, mint *iraki* < *raki* 'pálinka', *ilimun* < *limun* 'citrom'.

rokon 'Anverwandt', egy *rok*, *ruk* tőszó adverbialis alakja. ~ török *urug*, *uruk* 'rokon' | *uruku* id. | *rug*, *ru*, *uru* 'nem, család, törzs'.

S

saját 'eigen, eigentümlich' ~ török *şay* 'hatalom, vagyon' | *şayak* 'vagyonos'.

sajnál 'bedauern, bemitleiden' ~ török *saya-*, *sayga-*, *sayına-* 'figyelembe venni, méltatni'.

sakál 'Schakal, Schneewolf' ~ török *çakal* 'sakál'.

sallang 'Franse, Riemenfranse' ~ török *sallandž*, *sallandžik* 'mindaz, amit ékesség vagy játékszerképpen felakasztanak; hinta' < *sallan-* 'ide-oda mozogni'.

sánta 'lahm, krummbeinig' | **sántikál**- 'hinken' ~ török *santīra-* 'részeg módjára dülöngőzni' (Radl. Wb. IV. 949).

sark 'Haspe, Angel an den Türpfosten, Pol' ~ török *çark*, *çarka* 'kerék, malomkerék, csiga' < perzsa چرخ. Hogy milyen viszonyban van ezzel a magyar **sarok**, nem világos, mert ez 'Ecke, Winkel' jelentésben is használatos. Nehéz feltenni, hogy a magyarban e fogalmak kifejezésére perzsa kölcsönszó szolgálna.

sarló 'Sichel', régebbi alakja: **csalló** ~ török *çal-*, *şal-* 'vágni, hasítani' | *çalı* 'kasza'.

sár 'Kot' ~ török *çamur* 'sár' | *džar* 'a gabonában levő pizsok'.

sárcsa, **szárcsa** 'Blässling, das schwarze Blasshuhn' ~ török *sariče* 'kisebbfajta ragadozó madár' | oszm. *serče*, *sirče* 'veréb'.

sárga 'gelb' ~ török *sarig* 'sárga'; eredeti jelentése szerint: 'elhervadt, elszáradt', vö. magy. **szár-ad** 'trocknen', török *sargai-* 'megsárgulni'.

sárkány 'Drache' ~ török *čarg* (< perzsa) 'sárkány' | *čargan* plur.

sárma 'Sternlauch, Ackerzwiebel' ~ török *sarmasak* 'hagyma, fokhagyma'.

saru 'Schuh, Bundschuh' ~ török *čaruk, čarig* 'saru'. Eredeti jelentése szerint talán azt az anyagot jelentette, amivel a lábat begöngyölték, vö. *sar-* 'göngyölni'.

sás 'Riedgras' ~ török *saz* 'nád'.

sáska 'Heuschrecke, Grashüpfer' ~ török *čaurtka, čekirge* 'sáska'.

sassad 'ermatten, verkümmern' ~ török *čarča-, šarča-* 'elfáradni, kidőlni'.

satnya 'verkümmert, verkommen, verkrüppelt' ~ török *šatan* (kirk.) 'mindkét lábára sánta'.

sátor 'Zelt' ~ török *čadīr, čatīr* 'sátor'. A nomád törököknél van a 'sátor' kifejezésére egy másik szó: *čatma*, tkp. 'összetalálkozni'.

savanyú 'sauer', l. **só** 'Salz'.

savó 'Molke' ~ török *savun, saun* 'savó, kumis'z'. Ide tartozik a tör. *savum, savun* 'lakodalom, ünnepély a nomádoknál'. (Az ilyen ti. a nomádoknál rendszeren kumis'z átadásával történik.) A *savun* egyébként a *sag-* 'fejti' ige származéka.

sám 'Modell, Leisten, Richtholz' | **sámfa** 'Stiefelholz' ~ török *čama, šama* 'mérték, arány'.

sé, sio 'Bach' ~ török *čay* 'patak' | kirk. *šey* id.

seb 'Wunde, Eile' | **sebes** 'verwundet, eilig' ~ török *čapī* 'csapás, vágás, ütés' < *čap-* 'ütni, vágni'. Ebbe a szócsaládba tartozik a *čap-* 'galoppozni, vágatni' | *čapīš* 'vágatás' | *čapao* 'sebes lovaglás, betörés, becsapás'. A török *čapī* 'ütés' és *čapao* 'sebes lovaglás' tehát úgy viszonylanak egymáshoz, mint a magy. **seb** 'Wunde' a **sebes** 'eilig, schnell' szóhoz.

sebes 'eilig, hurtig, geschwind' ~ török *šap-* 'vágatni, galoppozni' | *šabul* 'vágatás'.

segít 'helfen' | **segéd** 'Gehilfe, Helfer' ~ török *džeki! džeki!* 'segítség! segítség!' (L. Č.) | *ček-* 'húzni', ezenkívül nyerni, meghódítani, megerősíteni' stb., stb. Figyelemre méltó a kínai-tatár *šaga* 'a bíró segédje' szó (Radl. Wb. IV. 937), továbbá az ótörök *čög-* 'segíteni' ebben a mondatban: *taŋgri čög bizge* 'isten, segíts rajtunk'.

sejt, sejd 'ahnen, gewahren' ~ török *sez-* 'érezni, megérezni'. [A *d~z* váltakozásra vonatkozólag vö. magy. **íd-es, íz-es**, török *edkü, ezkü* 'jó', *adak, azak* 'láb'] | *sayda-*, *sayga-* 'tekintetbe venni, gyanítani, sejteni'.

sekély 'Wate, Düne, der seichte Grund, Untiefe' ~ török *sığ* 'sekély'.

seper, söpör 'kehren, fegen' | **seprő** 'Besen' ~ török *söpür-* 'seperni' | *söbürge* 'seprő' | *söprünti* 'szemét'.

seprő 'Hefe, Satz' ~ török *šeprik* 'seprő'.

sereg 'Heer, Armee' ~ török *čerig, čeri* 'sereg'.

serény 'flink, emsig' ~ török *šeren* 'fürges, gyors, serény' (Š. S.) | *serin* 'szilárd' | *serin* 'friss'.

serke 'Kopfnuss, Niss' ~ török *sirke, bit sirkei* 'serke'.

serken 'aufwachen' | **serked** 'aufquellen, aufspossen' | **serkent** 'aufmuntern, aufwecken' ~ török *serkek* 'éber' | *serken-* 'hirtelen felébredni' | *čerken-* 'gyors mozdulatot csinálni'.

serte 'Borste' ~ török *sirt* 'serte' (Radl. Wb. IV. 1075) *sert, širt* (csuvas) 'durva, éles, kemény'.

sík 'flach, eben, glatt' ~ török *čik, čike* (alt.) 'egyenes, sík', pl. *čike ayt* 'beszélj egyenesen'. Ugyanez a töszótag található a következő szavakban: magy. **sikár, sikál** 'glätten, reiben', **síkos** 'schlüpfrig, glatt', oszm. *šiy-dam* 'síkos, sima', *čik* 'vonal, egyenes'.

siker 'Erfolg, Gedeihen' ~ török *čikar* 'eredmény, haszon', pl. *kendi čikariŋa bakar* 'csak a maga hasznát lesi', *bunuy čikari ne dir* 'mi haszna van ennek?'

sikít- 'heulen, schreien' ~ török *sigüt-, siktä-* 'sírni, ordítani, jajveszékelni'.

sikolt 'aufschreien, stark schreien' ~ török *çik* 'kiáltás, ordítás' | *şikirt-* 'felordítani'.

silány 'gering, geringfügig' ~ török *şil* 'gyarló, silány' | *şiltak* 'valótlan állítás' | *şilkin* 'buta, szemtelen'.

sima 'glatt, poliert' ~ török *sima* 'glatt' | *şiba* id.

síp 'Pfeife, Pipe', l. **szipka**.

¹**sír** 'grab, Grabstätte' ~ török *çir*; *çigir* 'gödör, barázda, vonal, bevágás' | *çigir aç-* 'barázdát húzni'. A török jelentések bizonyossága szerint ide tartozik a magy. **sér-** 'verletzen' szó is.

²**sír** 'weinen, jammern' ~ török *çig* 'sírás, kiabálás' | *ciir-*, *çigir-* 'kiáltani, ordítani, felkiáltani'. Jelentéstani tekintetben vö. angol *cry* 'sírni' és *cry* 'kiabálni'. A 'sírás' és 'kiabálás' fogalmának azonossága több nyelvben bebizonyítható; vö. magy, **sív**, **sí** 'üvölteni, ordítani', mely a **sír**-szóval egyeredetű.

só, sav 'Salz' (tévesen perzsa eredetűnek magyarázzák) ~ török *şor* 'sós'. A 'só' fogalmának kifejezésére a perzsában a *nemek* szó szolgál, és hogy a *şor* valóban török eredetű, bizonyítja a tör. *şorlak* 'sós fürdő', kirg. *sor* 'salétrom', mongol *şor* 'sós'. A *şor*; **sav**-val függ össze a magy.

savanyú 'sauer'. Ugyanez a viszony mutatkozik máshol is a török nyelvterületen, ti. az elavult *tur* (ma: *tuz*) 'só' szónál; vö. *turşu* 'savanyú, turşi 'saláta; savanyú, *turşi-* 'savanyodni'; *Torda* 'sóváros' (erdélyi városnév). A régi szomszédság következtében sok török szó került a perzsa nyelvbe, melyeket a szótárírók tévesen perzsa eredetűnek tartanak.

sodor 'drehen, wälzen, stossen' ~ török *südre-* 'lökni, hengergetni'.

sok 'viel' ~ török *çok*, *şok* (kirg.) 'sok; nagyon' | *çok-*, *çuk-* 'gyűjteni, egyesíteni' | *çogal-* 'növelni'.

sólyom 'Falke' ~ török *çailak*, *şalak*, *şailan* 'sólyom'. (A legutóbbi alak a kirgizben használatos) | *çoli*, *çaoli* 'sólyom'. (L. Č.)

sor 'Reihe, Zeile, Linie' ~ török *sıra* 'sor'. Helyesen gondolja Szami bej, hogy a török szónak a görög σειρ-val való egyeztetése csupán véletlen, mert hiszen megtalálható a csagatájban és a kirgizben is. Még inkább kitűnik a szó eredeti volta, ha a magy. **szer** 'Reihe, Ordnung' szóval összehasonlítjuk. A **sor** és **szer** azonos voltát a régi magyar nyelvmemlékek világosan bizonyítják.

sovány 'mager, hager, unfruchtbar' ~ török *džovan, yovan* 'sovány, zsírtalan'; *džovan et* 'sovány hús' | *čoman* 'gyenge, rest'. Ide tartozik még a magy. **sovár** 'schmachtend, sehnsüchtig'; csagatáj *čoga* 'gyenge'.

sömörög 'runzelig werden, sich zusammenziehen, sich verdichten' ~ török *čömr-* 'megsűrűsödni' | *čömrük* 'sűrű'.

söpör, seper 'fegen, kehren' | **söprű, seprű** 'Besen' ~ török *söprü-* 'seperni' | *söprüge* 'seprő'. A *söb-, söv-, süv-, siv-* 'ken, simít, simogat' családjába tartozik.

sör, ser 'Bier' ~ török *sıra* 'sör' (alt.) | *sírala-* 'vendégeket meghívni sörözésre'.

sőre 'Hornvieh, Mastvieh' ~ török *siir, sigir* 'marha, barom'.

sőreg 'Schörgel' ~ török *čaragai* (alt.) 'egy lazacfaj' | kaz. *čoragai* 'csuka'. A német *Schörgel* kétségtávol kölcsönzés a magyarból.

sövény 'Zaun', tkp. 'das Geflechte' < **szöv** (R.: **söv**) 'flechten, weben' ~ török *čibin, čübin* 'hálószerű szövet, melyet szünyogok ellen használnak védőtakarónak', tkp. 'szövétt'; vö. **szöv-**.

sudar 'Wipfel, Schwippe' ~ török *čutur* 'sudar'.

suly-, sulyt- 'schlagen, hauen, treffen' ~ török *sug-, sog-* 'ütnei, levágni' | *sugil-* pass.

súrol 'reiben, wischen' ~ török *sür-* 'dörzsölni, súrolni' | *süiril-* pass.

süket, siket 'taub' ~ török *šük* 'hallgatag, hangtalan'.

sül 'Stacheltier, Igel' | **süldisznó** 'Schweinigel' ~ török *süleb* 'Hundsigel' | *sülük* 'pióca', továbbá *ešek sülügü* 'szamárpóca'.

süly, sül 'Warze, feigenförmiger Auswuchs' ~ török *süyäl, süäl* 'szemölcs, bibircsók' (Radl. Wb. IV. 802).

süllyed 'sinking, einsinken, untergehen' ~ török *sogul-, soul-* 'süllyedni, elsüllyedni', ebből: *soguldža* 'féreg', azaz 'ami mélyen behatol'.

sürög 'sich regen, sich um etwas umtun' ~ török *sürükle-* 'sürögni, mozogni'.

sűrű 'dicht, kompakt, fest' török *čirik* 'összehúzott, ráncos' | *čiri-* 'megsűrűsödni, megráncosodni' | *čökürü* 'sűrű' < *čökür-*, *čügür-* 'leülni (folyadékról), megsűrűsödni'. Ide tartozik még a tör. *čürük* 'rothadt, poshadt, tkp. 'ami megsűrűsödött'.

süt 'backen, braten', l. **szít**.

süveg (N.: **sijek**) 'Hut, Mütze' ~ török *şög-kele* 'asszonykalap' (a kirgizeknél).

Sz

szab 'schneiden, zuschneiden, richten' | **szabály** 'Regel, Richtung, Zuschnitt' ~ török *sab-, sap* 'szántani' | *saban* 'eke' | *sap-* '(vmely útra) térni'. Tulajdonképpen mind a magyar, mind a török szó a *čap-*, **csap** 'üttni, vágni' igével függ össze, s a fenti alakok csak másodlagos fejlemények. | *saba* 'rész' | *saba-* 'erősen verni',

szágul-, száguld 'schnell reiten, eilends umherziehen, in ein Gebiet einfallen' ~ török *sagul-, saul-* 'elmenekülni, valamely helyről sietve eltávozni' | *saul! sagul!* 'tovább innen!'

szajkó 'Papagei, Plauscher, Plapperer' ~ török *sayıkla-* 'badarságokat beszélni' | *saygak, sayak* 'fecsegő; aki badarságokat beszél' | *sakizla-* 'badarságokat beszélni' | *sakizgan* 'fecsegő papagáj'.

szak 'Abschnitt, Teil' | **szakad** 'reissen, zerreißen, geteilt werden' | **szakít** 'reissen, zereissen' ~ török *sak-* 'szürni, vágni'

| *čak* 'szakadék, repedés; az egésznek egy része, időszak', pl. *tün čagī* 'éj, éji idő', vö. magy. **éjszaka** 'Nacht, Nachtabschnitt' | *yaka* 'oldal, part, szél, vég, határ' | *yak, džak* 'oldal, rész, fejezet, párt'. Magy. *éj-szak* 'Nacht, Nachtabschnitt, Nord', tör. *tünyak* 'észak', tkp. 'éj-rész'. [A *čak* szót a szótárírók perzsa eredetűnek magyarázzák, ez azonban tévedés, mert a *čak* a perzsában török jövevényszó.]

szaka 'Doppelkinn, Kinngehänge der Hühner' ~ török *sakak* 'toka'.

szakács 'Koch' ~ török *sakuči* 'pohárnok, az ételek és italok felügyelője', azaz 'felszentelő'; ez még ma is megtisztelő hivatal a nomádoknál, mert csak az idősebbek és egyéb tekintélyes személyek végezhetik a levágott állat szétosztását; vö. **táltos**.

szakáll 'Bart' ~ török *sakal* 'szakáll'.

¹**szál** 'ein dünn und lang gedehnter Körper: Faden, Faser, Halm, Haar, Kerze etc.' | **szálas** 'faserig' | **szálka** 'Splitter, Gräte' ~ török *sal* 'fatörzs, oszlop' | *salik* 'jel, cölöp' | *tal* 'ág, egyes fa'. A magy. **szál**-nak változata a **szár**, mely szintén hosszú, cső alakú testekre vonatkozik.

²**szál** 'Floss, Flösse' ~ török *sal* 'tutaj'. Nem lehetetlen, hogy ez a szó újabb, tehát oszmánli eredetű, mert a magyarban egy másik szó is van ugyanerre: a **tutaj** (l. ott).

szállá- 'steigen, fliegen, sich niederlassen oder setzen, sich begeben, einkehren, absteigen' etc., ~ török *salla-* 'hintázni, ringatni' | *sal-* 'dobni, helyezni, üzni, kiterjesztetni, elengedni, szállani, felszállani, feldobni'. Az ige jelentése a törökben sokkal jobban kiszélesedett, mint a magyarban.

szállás 'Quartier, Niederlassung, Unterkunft' ~ török *salaš* 'félster, kunyhó'. Közöségesen magyar jövevényszónak magyarázzák, de ez nagyon valószínűtlen, mert a szó egész Közép-Ázsiában el van terjedve, egész a kínai törökségig; tkp. nomen verbale < **szál**+*-aš*, *eš* = **-ás, -és**.

szállingóz- 'flattern, einzeln fliegen' ~ török *sallin-* 'hintázni, ide s oda járni, ringatózni' | *sallindzak* 'hintá'.

szalma (N.: *szóma*) 'Stroh' ~ török *saman* 'szalma'. A szó az egész török nyelvterületen egész Közép-Ázsiáig el van terjedve, lehetetlen tehát, hogy a szláv *slama* 'szalma' átvétele lenne. Azt hiszem, ellenkezőleg van a dolog, különben nem nevezték volna a törökök a tejutat *saman-ogrisi* 'szalma-tolvaj'-nak, mely a perzsa *kahkešan* törökösítése.

szám 'Zahl' | **számlál** 'zählen rechnen' ~ török *san* 'szám' | *sanla-* 'számolni, védeni, tisztelni'.

¹**szán** 'bedauern, bestimmen, sich entschliessen; in Betracht ziehen, überlegen, d. h. berechnen': vö. **szám**, *san* ~ török *sana-* 'kímélni, számba venni, figyelembe venni' | *san-* 'említeni, gondolni, tisztelni' (vö. magy. **szándék** 'Sinn, Gedanke') | *sana*, *sanag* 'gondolat, részvét' | *sagin-* 'gondolni, gondoskodni, sajnálni, aggódalmaskodni'.

²**szán** 'Schlitten' | **szánkáz-** 'Schlittenfahren' ~ török *sanak* 'szán' | kirg. *šan* id., *šanal-* 'szánkázni'.

szana: szanaszét 'zerstreut, hin und her' ~ török *son-* 'nyújtani, kinyújtani, odaadni', tkp. 'széjjelnyújtani' vö. **szertesztét**. Mindkét szó a tör. *ser-* és *son-* 'nyújtani' igéből magyarázandó.

szapora 'schnell, eilig, behend' ~ török *sabuk*, *sapuk* 'sietve': *abuk-sabuk söyler* 'nagyon gyorsan beszél' | *čabuk* 'gyors' | *čapukran* 'gyorsabb'. A 'gyors mozgás' alapfogalmából kiindulva a magy. **szapora** második jelentése: 'fruchtbar, ausgiebig, vermehrt' könnyen megérthető, mert a növények mozgása (vö. német *wachsen* és *vermehren*) növekedésével függ össze.

száraz 'trocken' ~ török *sarig-*, *sargay-* 'sárgulni, megérni, megszáradni' | *sarar-* 'megsárgulni, megszáradni' | *sarī* 'száraz'. A **száraz** a magy. **sárga** 'gelb', török *sarig* id. szavakkal függ össze, s eredetileg a naptól megszáritott növények színére vonatkozik. A **száraz** és **sárga** közti

viszonynak mása a török *yaş* 'nedves' és *yaşıl* 'zöld'-ben található.

szárcsa 'Blässlings' ~ török *sarıca* 'bizonyos vadászmadár' (L. Č.) | *sarıce* 'sápadt'.

származ- 'abstammen, abzweigen' ~ török *tarmak* 'ág, származás'. A **szár-** igető a **szál**, *tal*, *dal* 'ág' szóval azonos. A hangmegfelelésre vonatkozólag vö. **szül-** 'gebären' ~ *tül-*; **szál** ~ *tal* (l. fent); **szel-** 'schneiden' ~ *del*.

szaru-fa 'Guerbalken, Sparren' ~ török *soruk*, *sirig* (oszm.) 'gerenda, hosszú pózna'.

szatócs 'Kaufmann, Verkäufer' ~ török *satiçi*, *satugçi*. Valószínűleg újabb eredetű, különben a közép-ázsiai *satugçi*-ből kellene származnia.

szátyár 'unzüchtig, unflätig': **szószátyár** 'Faselhans, Wortkrämer' ~ török *saosaçar* < *sao* 'szó' + *saçar* 'szóró'.

szatyng 'Band, Quaste' ~ török *saçak*, *saçag* 'rojt, lecsüngő szalagok'.

szatyma 'kleine Bleistücke, Schrot' ~ török *saçma* 'apróság' | *saçma-kurşun* 'sörét, kis ólomdarabok'. [Esetleg oszmánli eredetű.]

szed- 'sammeln, klauben', tkp. 'ausklauben' ~ török *seç-* 'válogatni, szedni, kiválogatni'.

¹**szeg** 'schneiden, hacken, brechen, einschlagen (ein Kleid, d. h. einsäumen)' ~ török *şök-* 'felfejteni, felvágni, letépni'.

²**szeg, szög** 'Nagel, Zweck' ~ török *çögi*, *çügi*, *çivi* 'szeg' | *şegü* id. | *şegäle-* 'szegelni'.

szegély, szegéj 'Saum, Bräme, Rand, Grenzlinie' ~ török *çeki* 'szél, határ', tkp. 'vonás, vonal' < *çek-* 'húzni, rajzolni'.

szegény 'arm, bedürftig' ~ török *sög* 'kifosztott, szomorú' | *sögül* 'gyenge, tehetetlen' | *džögürt* 'szegény, nyomorúságos' | *sagun*, *sagin* 'bús, szomorú' | *çigan* 'szegény' | *çikay* (ujg.) 'szegény'.

szegül 'sich stämmen (sich annageln, d. h. fest widerspenstig sein)' ~ török *şegin-* 'ellenkezni'.

szégyen, szígyen 'Schande, Schmach' | **szégyell** 'sich schämen' török *sög-, süg-* 'szidni, ócsárolni' | *söğüš* 'ócsárlás, gúnyolás'.

szék 'Stuhl, Sessel, Bank' ~ török *seki* 'kis szék alakú emelvény, melynek segítségével lóra szállnak; pad, szék'.

székely, szíkely (lat. *siculi*) 'Szekler'. (Az Erdélyben lakó, valószínűleg a hun maradékokból tisztábban megmaradt magyarok.) ~ török *sikil* 'nemes, tiszta származású'.

szekér 'Wagen, Leiterwagen', tkp. 'Lastwagen', ellentéte **kocsi** 'leichter, laufender Wagen' ~ török *čeki* 'egy kocsirakomány fa, kő vagy egyéb teher' < *ček-* 'húzni' | *džekki* 'szekérbe fogott ló'; vö. **kocsi**.

szel 'schneiden, schnitzeln' | **szelet** 'Abschnitt, Spalte' ~ török *del-* 'letörni, kiásni, átlukasztani' | *delük* 'lyuk' | *delim, tilim* 'darab, az egésznek egy része'.

¹**szél** 'Rand, äusserste Grenze, Saum, Breite, Fläche, Blatt' ~ török *yal* 'szél, part' | *yalpak* 'sík, széles'.

²**szél** 'Wind' | **szeles** 'windig' ~ török *yel*, csuv. *sil* 'szél' | *serin, selin* 'hűvös, szellős' | *salkin* 'hűvös, széles'.

szeleverdi (szeleburdi) 'leichtsinnig, Windbeutel' ~ török *sal-iverdi* 'szabadjára hagyott, elengedett' < *salı-ver-* 'elengedni'. Olyanféle összetétellel van itt dolgunk, mint a tör. *xoşgeldi* ('Isten hozott') üdvözlő formulánál.

szén 'Kohle', tkp. 'kialudt, elégett' ~ török *sün-* 'kialudni' | *sünük* 'kioltott', pl. *bu ateş sünik-tür* 'a tűz megszenesedett', azaz 'elaludt'. Ugyanez a gondolatmenet nyilatkozik a tör. *kömür* 'szén' szóban, mely a *küy-* 'égni' igéből származik (ti. *küy-mür* 'ami nem ég').

szenderül, szendereg 'schlummern in Halbschlaf sich befinden' ~ török *sendele-* 'ingadozni, nem bírni magát tartani'.

szenny 'Schmutz, Fleck' | **szennyes** 'schmutzig' ~ török *džang, čang* 'por, piszok' | kirg. *sang* id.

szép, szíp 'schön, passend' ~ török *söb, süb* (ujg.) 'szép, alkalmas, illő'; vö. török *yakşı* 'szép' és *yakışli* 'alkalmas, illő'.

szeplő 'Sommerfleck, Sommersprosse, Fleck' ~ török *seple-* 'csepegtetni' | *sepken* 'csepp' | *seplük* 'csepp, folt'. A **szeplő** szélesebb értelemben rokon a **csepp** szóval.

szer 'Reihe, Ordnung, Mal', l. **sor**.

szeret 'lieben, lieb haben, gerne haben, l. **szív** 'herz'.

szerint, szerént 'gemäss, laut, nach, in der Richtung' ~ török *sari, seri* 'szerint, irányban'.

szerte 'zerstreut, ausgebreitet', pl. **város-szerte** 'in der ganzen Stadt' ~ török *ser-* 'kiterjeszteni, kinyújtani' | *serki* 'az áruk kiterítése, kiállítása' | *sertek* 'széles, kiterjesztett'.

szerte-szét 'überall herum, zerstreut' < **szerte** (l. ott) + **szét, szélt** 'zu Ende, bis zum Ende'.

szérű 'Tenne, Tretplatz, Ebene' ~ török *ser-* 'kiterjeszteni, kitenni, kiállítani' | *sergi, sergü* 'kiállítás; az a hely, ahol az árukat eladásra kiteszik'; l. még **szerte**.

szesz 'der geistige Geruch, Geist, Spiritus', R.: 'Dunst' ~ török *süs, süs* 'köd, pára, gőz'.

szid 'schmähen, schelten' (a **szégyen, szígyen** 'Schande, Schimpf' alakváltozata) ~ török *sög-, süg-, süy-* 'átkozni, szidni'.

sziget 'Insel' ~ török *sığ* 'sekély' | *sıglik* 'sekély hely a vízben, hol a szilárd talaj látható'. A magyar **sziget** tehát a török *sığ* szónak *-et* képzős alakja s eredeti jelentése: 'sekély' ('Untiefe').

szigorú 'eng, streng, arm' ~ török *sık* 'szűk, silány' | *sikar-* 'szűkíteni' > *sikarık*, mely a magy. **szigorú** pontos megfelelője. Ide tartozik még a magy. **szikár** 'schmächtig, hager, mager'.

szíj 'Riemen, Lederband' ~ török *sıgi* 'kötélék'; mint adverbium 'szűkön, gyakran' jelentésben használatos.

szilag 'Stück, Fetzen' | **szilánk** 'Hobelspan' | **szilál, zilál** 'zerstreuen, auseinanderwerfen' ~ török *silik-, silk-* 'lerázni, ledobni' | *silkinti* 'ledobás, a lerázott'.

szilaj 'wild, unbändig, feuerig' ~ török *jıl-, il-, sjil-* 'felrezzenni, megijedni' | *sälenik* 'vad, félős (Radl. Wb. IV.

- 479.) *ilig* 'tüzes, szilaj'. A hangtani megfelelésre nézve vö. *szél* 'Wind' és 'Rand', tör. *jil* 'szél' és *jal* 'part, szél'.
- ¹**szín** 'Schuppen, Remise, Hütte', tkp. 'az a hely, ahol az ember rossz időben védelmet keres' ~ török *sigin-* 'menekülni, védekezni' | *sigindzak* 'menedékhely'.
- ²**szín** 'Farbe' ~ török *şin* 'szín' (Babernél; P. d. Courteille Dict. 381.) | *sin* 'külső, alak' | *sir* 'szín' (oszm.).
- szirony** 'ein schmaler Lederstreifen' ~ török *sirim* 'szirony', Szami bej körülírása szerint: 'vékony, puha bőrszalag'.
- ¹**szirt** 'Genick' ~ török *sirt* 'hát, a hát felső része'.
- ²**szirt, szurt** 'Schmutz' ~ török *sürtük* 'piszkos' < *sürt-*, 'hozzádörzsölni', *sürtin-* 'vmihez hozzádörzsölődni, bepiszkolni'.
- szít** 'aneifern, anfeuern', pl. **tüzet szítani** 'das Feuer schüren' Ami e szónak másik jelentését, ti. **valakihez szítani** 'für jmdn sich ereifern' illeti, nagyon valószínű, hogy ez a török *sığ, sigin, sigit* 'alkalmazni, csatlakozni' igetövel rokon; a magy. **süt** 'backen, braten' szintén a török *isit-* ból keletkezett.
- ¹**szív, szip, szop** 'saugen, ziehen' | **szip-óka** 'Saugrüssel, Mundstück der Pfeife' | *sipkar-* 'színi' | *sipala-* 'szürcsölni'.
- ²**szív**, R.: **szű, szüv** 'Herz, Gemüt, Liebstes' ~ török *süy-*, 'szeretni' | *süyüm* 'szeretet' | *siyle-, süyla-* 'szeretni'. A magy. **szív** és tör. *süy-* viszonya máshol is mutatkozik: tör. *dil* 'szív' és *dile-* 'szeretni', míg az újabb *sev* ('szeretni') alak a magy. **szer-et-re** utal. A törökségben a 'szív' kifejezésére közönségesen a *yürek, ürek* szó használatos, amelynek tkp. 'üres, üresség, üreg' a jelentése. Ugyanezt a viszonyt látjuk a magy. **gyomor** 'Magen' és a tör. *damar* 'ér', tkp. 'üreg' szavak között.
- szó** 'Wort, Rede' | **szól** 'sprechen, reden' ~ török *sau, sav* 'szó, beszéd' | *sauči* 'prófeta, követ, közvetítő', pl. *sauči xatun* 'az az asszony, akit a vőlegény elküld a menyasszony megtekintésére' | *saučilik* 'követség' | *söyle-* 'szólani'. A *sau* szó

önállóan előfordul a régi török nyelvemlékekben, l. V. Thomsen, Ein Blatt in türkischer Runenschrift aus Turfan, 302. o. | *saula-* 'beszédesnek lenni' | *saulat-* 'szépen beszélni' (Radl. Wb. 236.)

szok- 'pflegen, gewohnt sein, sich gewöhnen', tkp. 'sich an etwas anpassen oder anschmiegen' ~ török *sığ, sîk-* 'illeni, beleillelni' | *sîgin-, sîkin-* 'beletörödni, hozzászokni'. A magy. **szok-** absztrakt jelentése a tör. *sığ-, sîk-* igében jut konkrét kifejezésre, mert utóbbival közel rokon a tör. *sok-* 'bedugni' ige.

szól 'sprechen, sagen, reden', l. **szó** 'Wort'.

szomj 'Durst' | **szomjú** 'durstig' ~ török *susam, susun* 'szomjúság' | *susunla-* 'szomjazni'.

szomorú 'traurig, düster' | **szomorít-** 'betrüben' ~ török *so-mur-, somru-* 'duzzogni, szomorúnak lenni' | *sumrai (sumu-rai)* 'letört, szomorú' | *somruk, somru* 'duzzogó, szomorú'.

-szor, -szer, -ször: a szorzó számnév képzője ~ török *şer:* *iki-şer* 'ketten, kettesen'.

szór 'streuen, wehen, umherwerfen' ~ török *saur-, sour-* 'szórni'.

szor-os 'eng, knapp' | **szor-ul** 'bedürftig, knapp, eng sein' | **szorít-** 'drücken, pressen' | **szorgalom** 'fleiss, Anstrengung, Ereiferung' ~ török *zor* 'kín, fáradság; szoros; kényszer; erősség' | *zorla-* 'megerőltetni, kényszeríteni'. A szó egész Közép-Ázsiában el van terjedve, s Szami bej tévesen magyarázza perzsa eredetűnek.

szöcske 'Baumhüpfer, Heupferd' ~ török *sîçra-* 'ugrálni, ugrani' | *sîçrak* 'ugrándozó'.

¹**szög, szeg** 'Nagel, Zweck' ~ török *çügi, çigi, çivi* 'szeg' | *kirg. şege* 'hegyes vas, szeg'.

²**szög** 'Ecke, Winkel' ~ török *çig, şig* 'szög, vég, határ'. Ide tartozik még a csagat. *çing* 'meredek', tkp. síkság sarka'.

szök-, szökken 'springen, entspringen, plötzlich aufsteigen, entfliehen, fliehen ~ török *sek-* 'ugrani, szökni' | *segirt-* 'futni, gyors léptekben mozogni'.

szőke 'blond, gelblich'; valószínűleg: < ***szölke** ~ török *sölken* 'fakó, sárga' < *sol-*, *söl-* 'elhervadni'.

szőlő 'Weintraube, Weinbeere' ~ török *şülek*, *şilek* (kírg.) 'földi eper' | *çilek* id. | csuv. *şülek* id.

szömölcs, szömörce 'Warze' ~ török *sivildžim* 'szemölcs'.

szömörög, szömöröd- 'zusammenschrumpfen, runzelig werden' ~ török *sömür-* 'összefogni, felszíni, felszűrcsölni'.

szörnyű 'ungeheuer, schrecklich' ~ török *süreen* 'félelem, ijedtség' | *süreendiy* 'szörnyű, borzasztó' | *süren:* 'ajkialtás, csatakiáltás, amellyel a harcosok ijesztgetik egymást'.

szörpül 'nippen, schlürfen' ~ török *sep-*, *serp-* 'szűrcsölni'.

szöv- 'flechten, weben, winden' | **szövet** 'Stoff, Zeug' ~ török *sevey* 'szövet' (Radl. Wb. IV. 504.) < **sev-* = magy. **szöv-** | *sogu*, *sovu* 'szövés'.

szű 'Holzwurm, Borkenkäfer' ~ török *sogul*, *suul*, *soul* 'féreg' | *sogul-džan* 'giliszta' < *sokul-*, *sogul-* 'befűni magát'.

zug, zug, zugoly 'Winkel, Versteck, Ecke' ~ török *suk-* 'eldugni, elrejtetni' | *sok-* 'bedugni' | *sugul* 'bedugott, betett' (Radl. Wb. IV. 759.)

szunnyad 'schlummern' ~ török *söng-*, *sön-* 'kialudni' (tűzről).

szúnyog 'Mücke, Gelse, Stechschnecke' ~ török *sinek* 'légy' | *sivri-sinek* 'szúnyog' (tkp. 'hegyes légy').

szúr 'stechen, hineinstechen, hineinstecken' ~ török *sür-* 'bedugni, beverni' | *suz-* 'bedugni, beszúrni' | *siz-* 'szúrni' | *sizi* 'szúrás (fájdalomról)' | *sürgü* 'retesz', tkp. 'a bedugott'.

szurdok, surdék 'Winkel, enger Platz, Hohlweh' ~ török *sürdik*, *sürdük* 'szűk, szoros'.

szurok 'Plech', tkp. 'Schmiere' ~ török *sürkü*, *sürük* 'kenőcs' | *sür-* 'kenni' | *sürme* 'kenőcs'.

szusz 'Schnauben, Schnaufen' helyesebben az ezáltal keletkezett hang ~ török *ses* 'hang'.

szuszi (-muszi): kettős szó, melynek első része határozottan a tör. *sus-* 'hallgatagnak, szendének lenni'-vel azonos.

szűcs 'Kürschner, Pelzer' ~ török *sautči* 'páncélkészítő < *saut* 'páncél' < *sau-*, *sev-* 'szőni' igéből, minthogy a páncél eredetileg drótfonatból állt.

szügy 'Brust der Tiere, Vorderbug' ~ török *çöge*, *çüge* 'a teve szügye'.

szűk 'eng, schmal, dürrtig' | **szükség** 'Elend, Not' | **szűkül** 'eng werden' ~ török *sik* 'szűk, sűrű, gyakori' | *siki* 'szűk, keskeny, heves; nyomor, szükség' | *sikil-* 'szorongattatni, bosszankodni'.

szül 'gebären' | **szület** 'geboren werden' ~ török *töl*, *tül* 'átültetés, termékenység, nem (állatoknál és embereknél)'. (Radl. Wb. III. 1260.)

szün- 'aufhören, nachlassen' | **szünet** 'Pause' ~ török *söñ*-, *süñ*-, 'kialudni, megszűnni, végződni' | *soñ* 'vég' | *soñ*-ra 'azután'.

szűr 'seihen' | **szűrő** 'Seiher, Filter' ~ török *süz-* 'szűrni' | *süzgü* 'szűrő'; vö. tör. *sür-* 'űzni'.

szür-csöl 'schlürfen, läppern' ~ török *sürč-* 'csúszeni' | *sürčele-* 'lassan csúszeni'. A szürcsölésben tehát a folyadék lassú ivása vagy lecsúsztatása jut kifejezésre.

szüret 'Weinlese' | **babszüret** 'Bohnenlese' | **kukoricaszüret** 'Maislese' stb. ~ török *seir-*, *seyir-*, *siyir-* 'leszedni, elvenni' | *siyrem*, *siyram* 'szüret'.

szürke 'grau, aschgrau' ~ török *sülken* 'száraz, száradt'. Igen tanulságos a többi színt jelölő szavak eredete is: *kizil* 'vörös': *kiz* 'tüzes'; *yaşil* 'zöld': *yaş* 'nedves, fiatal'; *sarıg* 'sárga': *sarga-* 'elszáradni'; *kuru* 'száraz': *kara* 'fekete'.

szűz 'Jungfer' ~ török *kiz* 'szűz'; vö. *kiz olan kız* 'olyan lány, amely még szűz'.

T

-ta, -te: időhatározó rag, pl. *naponta* 'täglich', *éjente* 'bei Nacht' ~ török *-da, -de* '-ban, -ben', pl. *göz-de* 'összel', *gün-de* 'nappal, naponként'. A magyar nyelvnek a törökkel egyező érdekes sajátága, hogy az évszakok neve közül csak a **tél** és **nyár** nevéből képez **-n**-ragos időhatározót: **télen, nyáron**; tör. *yazın* 'nyáron', *kışın* 'télen'.

tábor 'Lager' ~ török *tabur* 'szekérvár'; l. a **takács** címszót.

tag 'Glied, Stück, Bestandteil eines Ganzen' | **ták** 'Fleck, Zwickel' | **tákoz** 'flicken' | **takar** 'drauflegen, zudecken, bedecken' ~ török *takao* 'patkó', helyesebben: 'az annak való széles vasdarab' | *tak-* 'hozzáilleszteni' | *takım* 'több részből álló egész'. Ide tartozik a magyar **takar** 'decken, verdecken; Sack, Hülle', eredetileg: 'rátenni, hozzáilleszteni'. | *takar* 'kisteknő' | *tekne*, magy. **teknő** 'Munde', mindegyik < *tak-*, *tek-* igetöből.

tág 'geräumig, weit, locker' | **tágul** 'sich erweitern' | **tágít** 'erweitern, nachgeben' ~ török *tagit-* 'szétszórni, tágítani' | *dağın* 'szétszórt, tág' | *tagıl-* 'szétszóródni'.

tagad 'leugnen, abschlagen' ~ török *tağ-* 'tagadni'.

táj, tájék 'Richtung, Gegend' ~ török *tay* 'oldal, irány', pl. *bu tayda* 'e tájon' | *tala* 'táj, irány', pl. *sűk talađı* 'észak', azaz 'a hideg tája'. Alapjában véve a **táj** azonos a **tág** szóval. Ide tartozik továbbá a magy. **tárgy**, helyesebben **tágy** 'Gegenstand', a régiségben: 'cél, céltábla, irány'. A **gy** előtti *r* anorganikus.

takács 'Weber' ~ török *toku-* 'fonni' | *tokuči* 'takács'. Tévesen szláv eredetűnek magyarázzák, azonban sokkal valószínűbb, hogy a szó a szlávoknál török jövevényszó, mint a szláv *tvaruk* 'sajt' < tör. *turak*; szláv *chmel* 'komló' < török *kumlak* (magy. **komló**), szláv *tabur* 'tábor' < tör. *tabur* id.

takar 'zudecken, verdecken, verhüllen' | **takaró** 'Decke, Hülle' ~ török *takar*, *dagar* 'bőrzsák, zsák, takaró, melyben

- a parasztasszonyok a csecsemőt hordják' | *dagardžik* 'kis zsák'. A szó eredeti jelentése a törökben elveszett, s ma már csupán az 'edény, zsák' fogalmak kifejezésére használatos.
- tákol, tákoz** 'ergänzen, hinzugeben, flicken'; l. **tag** 'Glied'.
- tál** 'Schüssel' | **tálal** 'anrichten, ausbreiten' ~ török *tala* 'sík, széles'. Ide tartozik még *talai, dalai* 'nagy vízfelület', azaz 'tenger' vagy 'tó', mellyel a magy. **tó, tav-** 'See' közel rokon.
- talaj** 'Boden, Erdboden' ~ török *tala, dala* 'síkság, mező, rét', pl. *Bedpak talası* 'a bedpaki steppe'. A *tal, dal* alapszó eredetileg a 'sík, széles' fogalmát fejezi ki, s ezért ide tartozik a magy. **táj** 'Schüssel, ein flaches Ding'; **tálas** 'geräumig, weit'; vö. **tál**.
- talál** 'finden, herausfinden, erreichen, treffen, erraten', **tanál** id.; vö. **dalol, danol**. Jelentései közül bizonyára az 'erraten', alakra a **tanál** az eredetibb, s így a **tanul** 'erlernen, erfahren' igével rokon; vö. tör. *talla-* 'választani, kitalálni' (Radl. Wb. III. 893.) < *tanla-* 'kitalálni'.
- talp, (N.) taap** 'Sohle, Fusssohle, Grundfläche' ~ török *taban* 'talp, valamely tárgy lapos, széles oldala'. Az *l* itt is, mint sok más esetben, anorganikus.
- tályog** 'Geschwür, Abscess' ~ török *talak, talag* 'valamely testrész daganata s az avval összefüggő betegség' | *talau* 'daganat lovaknál'.
- tanács** 'Rat, Ratschlag, Beratung' | **tanú** 'Zeuge' ~ török *tanış-, daniş-* 'egymás közt megbeszélni, tanácskozni' | *tani-* 'megismerni' | *tanuk* 'tanú'. Nem lehetetlen, hogy a *dan-, tan-* tőszótag azonos a perzsa *dan* 'tudni' szóval, de inkább azt hiszem, hogy az utóbbi kölcsönzés a törökből; vö. **tanul** 'lernen'.
- tántorog** 'taumeln, wanken' ~ török *tinterekle-* 'tántorogni' | *tintereg* 'tántorogva'.
- tanú** 'Zeuge, Mitwisser' ~ török *tanuk* 'tanú' < *tani-, tanú* 'ismerni, megismerni' vö. a **tanács** címszót.

- tanul** 'lernen' | **tanít** 'lehren' ~ török *tani-*, *tanú-* 'ismerni, tudni' | *tanít-*, *tanut-* 'tanítani, oktatni, ismertetni, tudatni, ajánlani'.
- tagad** 'kleben, anhängen, bleiben' | **tapasz** 'Klebwerk, Pflaster' | **tapaszt** 'ankleben' ~ török *tap-* 'ráakasztani' | *tapış-* 'összetalálkozni, összejönni' | *tapta-* 'összeilleszteni'.
- táplál** 'nähren, pflegen, ernähren' ~ török *tapla-* 'tisztelni, becsülni, figyelembe venni', tkp. 'követni, lassan lépni'. A magyar szó alapjelentése inkább a törökkel azonos.
- tapló** 'Zundschwamm, Schwamm, Zunder' ~ török *tapla-* 'szétnyomni', 'széttaposni' > nom. verb. *taplak*.
- tapos** 'zertreten, zusammentreten' ~ török *tepiş-* 'egymást rúgni, taposni' | *tapta-* 'taposni, eltaposni'. A **láb** 'Fuss' és **lép** 'schreiten' viszonya látszik a *talp*, **talp** 'Sohle' és **tapos** szavakban.
- tekinget** 'wiederholt sehen' | **tekint** 'schauen, blicken'. A **néz** és **lát** igékkel szemben csupán 'futó pillantást' jelent (CzF.) ~ török *tekin-*, *tegin-*, *degin-* 'érinteni (szemmel)' | *tikeleş-* 'hirtelen pillantani' (Radl. Wb. III. 1349.)
- tar** 'kahl, glatzig' | **tarol** 'kahl machen' ~ török *taz* 'kopasz, tart' | *tarbaga* 'marmota' ('kopasz béka'). Ide tartozik a magy. **tarló** 'Stoppel', tkp. 'letarolt föld' ~ török *tarla* 'föld, üres mező', ellentéte az *ekin* 'szántóföld' < *ek-* 'művelni' (földet). Valószínűleg ide tartozik még a **tarkó** 'Genick', mert ennél kezdődik a fej kopasz része.
- taraj** 'Hahnenkamm' ~ török *tarak* 'fésű' ('általában').
- tarang, trang:** ma ismeretlen növénynév, melyet Munkácsi helyesen egyeztetett a török *tarangu* 'tamariszkus, egy bokorfaj' szóval.
- tárgy** 'Gegenstand', l. **táj**.
- tarka** 'buntfarbig, scheckig' ~ török *tarka-* 'szétdobálni, szét-szórni'.
- Tárkány:** helységnév Magyarországon; **Tarján** alakban is előfordul, ~ török *tarḡan* 'egy méltóság neve; nemesember, aki adót nem fizet'.

tarló 'Acker, Saat, Ackerfeld', ma: 'Stoppelfeld, Stoppel', l. **tar**.

társ 'Gefährte, Genosse, Geselle' ~ török *daş*, *taş*: *denği-daş* 'kedves barát'. A barátságnak és a rokonság fokának jelölésére szolgáló kifejezéseket a török többnyire testrészek neveivel való összetétel által szerkeszti, pl. *beytaş*, *begtaş* 'társ', tkp. 'fejbarát', egy törökországi rend alapítójának neve; *arkadaş* 'társ', tkp. 'hátbarát' *ev-daş* 'házastárs'; *karındaş* 'testvér', tkp. 'hastárs'; *vatan-daş* 'földi', tkp. 'hazatárs'; *koldaş* 'kísérő', tkp. 'kartárs'; *kurdaş* 'kortárs', vö. magy. **kortárs**; *imel-daş* 'kebelbarát'; *süt-daş* 'tejtestvér', *köngül-daş* 'szívtárs, bizalmas'; *at-daş* 'névtárs' stb. Akik ezt az ótörök *daş* szót a szláv *tovariş* 'társ' szótól származtatják, egész bizonyosan tévedtek.

tart 'halten', helyesebben: 'anhalten, dauern, in die Länge ziehen', pl. **napokig eltart** 'es dauert Tage lang' | **tartós** 'dauerhaft' ~ török *tart-* 'húzni, tartani', pl. *yıllargadže tartadיר* 'évekig tart' | *tartik* 'tartós'.

tát 'öffnen' | **tátong** 'sich öffnen', vö. **táj, tág**. A **tát** igető van meg továbbá a **tátos** (helyesebben **táltos**) szóban, amely a régi pogány magyarok papjának a neve volt; eredeti jelentése szerint: 'a kinyitó', mert az ő kötelessége volt az áldozatul levágott fehér ló felbontása. Azt hiszem, a **szakács** (eredeti jelentése 'Tranchierer') szó is összefügg a samán vallási szertartásokkal, mert a **tátos** bontotta fel az áldozatot, s a **szakács** darabolta szét; l. **szakács**.

távol 'fern, Ferne, Distanz', vö. **tág, táj** ~ turkom. *dav-oş* 'távol'. A szó egyéb közép-ázsiai dialektusokban is előfordul, összevont alakban: *taş*, *daş* 'messze, kint' *tavuş-* 'eltávolozni' | *taşra* (*tauşra*) 'ki, messze'.

teg-nap 'gestern, der gestrige Tag' ~ török *töñ*, *tün*, *dün* 'tegnap'; összetételben: *tünje-gün*, mely épphogy összetétel, mint a magy. **tegnap**. Éppígy van a **ma** török kifejezésénél is: *bu gün* 'mai nap'.

tegesz 'Köcher' ~ török *tigiz*, *tegiz* 'tegez' < *tig-*, *tik-* 'bedugni'.

teke 'Kugel' | **teker** 'herumwinden, drehen' ~ török *teger*, *teker* 'csavarni, sodorni, hengergetni' | *tekerlik* 'kerék, kocsikerek, kerekség' | *tögerek* 'tekercs, gyűrű alakú keret a sátor felső részén'.

teknő 'Trog, Mulde' ~ török *tekne* 'teknő' < *tek*, *tak* 'fedél, takaró, tányér, edény'; vö. **tag**.

tele 'voll' | **tel-** 'voll werden' | **tölt** 'füllen, anfüllen' ~ török *tolu*, *dolu* 'tele' | *tol-*, *dol-* 'megtelni' | *toldur-* *doldur-* 'megtölteni'.

telek 'Grundstück', helyesebben 'az a zsinór, mellyel egy darab földet kimérnek', vö. **ostor telke**: 'az a zsinór, amellyel az ostort megerősítik' ~ török *tel* 'zsinór, fonál, kötél, húr', általában 'vékony, hosszú test'.

temérdek, **tömérdek**, helyesebben **töménydek** 'ungegeuer, dick, massiv, enorm' ~ török *tümendek* 'tízezernyi, nagyon sok, szörnyű'. Ide tartozik még a **töménytelen** 'zahllos'. Az ótörök *tömen* szó eredeti jelentése '10.000'.

te, **ten-** (**-magad**) 'du selbst' ~ török *sey* 'te'.

tehén (eredetibb alakja < ***tején**, mint **fehér** < **fejér**, vö. török *beyaz*) 'Kuh, Milchkuh' ~ török *döye*, *töye*, *deye* 'fiatal tehén'.

tengely 'Achse eines Wagens' ~ török *tingil*, *dingil* 'tengely'. Alapszava megvan az oszm. *döğ-* 'fordulni, megfordulni' igében; vö. kaz. *töngелек* 'tengely'.

tenger 'Meer' ~ török *deniz*, *tiyiz* 'tenger, tó'. A magyar szó elvont jelentésben is használatos: 'sehr gross, sehr viel', pl. **tengernyi adóssága van** 'er hat unendlich viel Schulden'. Ezzel van összefüggésben a tör. *tang-* 'bámulni, csodálkozni'.

tengőd l. **tönk**.

teper 'niederwerfen, niederreißen' ~ török *tepret-* 'mozgatni' | *tep-*, *dep-* 'rúgni, megvetni, eldobni'.

teprenked-, **töprönked-** 'sich beängstigen, Besorgnis haben' ~ török *depren-* 'igyekezni, iparkodni, töprenkedni'.

- tepsi, tepszi** 'Bratpfanne' ~ török *tepsi* 'kis tál, tényér'.
- tér, ter** 'Raum, Platz, Fläche, eben' ~ török *tere, dere* 'völgy, síkság'; ellentéte a *tag, dag* 'hegy, magaslat'. A **tér** egyrészt a *ser-* 'kiterjeszteni, kinyújtani, másrészt a *ter-ken* 'ki-bővíteni, növelni' szóval rokon.
- térd, tírd** 'Knie' ~ török *tiz* 'térd' | *tir-sek* 'könyök'. Mindegyik szónál a *tir-* 'törni' ige az alapszó, s így ezek a szavak a kar-nak és a lábnak azt a helyét jelölik, ahol a csont megtörik, meghajlik.
- terem** 'entstehen' | **teremt** 'schaffen, erzeugen' ~ török *töret-* 'létrehozni' | *töre-* 'előidézni, teremteni'.
- tereng; terengette** 'potztausend' = **tereng** 'unterirdischer Gott' + **ette** 'hat es aufgeessen'; vö. magy. **ördögadta, ebadta** stb.
- terít** 'ausbreiten' | **terül** 'sich ausbreiten' ~ török *ser-* 'kiterjeszteni' | *seril-* 'kiterjedni'; vö. **tér** 'Raum'.
- tető** 'Gipfel, Giebel' ~ török *tepe* 'csúcs, tető, domb'.
- tetszik, tetik** 'gefallen, belieben' ~ török *titsin-, tetsin-* 'vágyódni, tetszeni' (Szami bej, I. 4.) *tat-* 'tetszeni, ízleni' | *tatan-, dadan-* 'tetszeni' *tatma* 'íz, élvezet, tetszés' | *tatu-* 'ízleni, kóstolni' | *tatli* 'édes'.
- teve** 'Kameel' ~ török *deve, töye* 'teve'.
- til-, tilt** 'verbieten, abwehren' ~ török *tiy-, tít-* 'megtiltani, visszatarítani'. A magyar alak *l-*-je nem tartozik a tőhöz, éppúgy, mint pl. a **költöz-** szóban. Ide tartozik még a magy. **titok** 'Geheimnis', mely szó alapjelentésében a 'rejtett, tiltott' fogalma van.
- tiló** 'Hanfschwinge, Hanfbreche, Breche' ~ török **til-** 'törni, szétdarabolni' | *dilim* 'darab, töredék'. A *til-* a *tir-* és *kir-* 'törni, szétdarabolni' alakváltozata.
- tinó** 'der junge Ochs von zwei bis drei Jahren' ~ török *dana, tana* 'borjú'.
- titok** 'Geheimnis'; l. **til-, tilt**.
- tó** 'See'; l. **tál**.

- toboroz** 'werben, anwerben' ~ török *tobor-* 'összegyűjteni'.
- toj-** 'gebären, zur Welt bringen' | **tojás** 'Ei', tkp. 'Geburt' ~ török *toy-*, *tog-* 'szülni, tojni' | *toşum*, *toyum* 'tojás, mag'. Az utóbbi megvan a perzsában is, de török eredete kétségtelen. Ma a szó keleti Turkesztánban él.
- ¹tok** 'Futteral, Scheide' | **tokla** 'Hülse' ~ török *tika-* 'bedugni' | *tikač* 'dugó'; vö. **dug**.
- ²tok** 'Stör' ~ török *tog* 'Barsch'.
- tokány** 'kleingehacktes Schaf-oder Rindfleisch' ~ török *talkan* 'apróra vágott vagy szétdörzsölt tészta Közép-Ázsiában' | *talgan* 'puha, szétdörzsölt'.
- toklyó** 'einyähriges Lamm' ~ török *toklu*, *tokli* 'bárány, gödölye'; ótörök *toklak*, *toklao*.
- tol** 'schieben, stossen' ~ török *tolon-* 'gördülni, elmozdulni' | *tolondir-* 'görgetve, odább tolni, elgörgetni' (Radl. III. 1195.)
- told, toldoz** 'ergänzen, anstücken' ~ török *toldur-* 'kiegészíteni' | *toldul-* 'megtelni' | *tolguz-* 'tele lenni'. A **told** szó a **tölt** változata; l. **tele** 'voll'.
- toll** 'Feder' | **tollaz-** 'fiedern' ~ török *tüy*, *tüg* 'toll, szőr' | *tüyle-* 'tollazni'.
- tolmács** 'Dolmetscher' ~ török *tilmač* 'tolmács'. A szó első része nem más, mint a *til* 'nyelv' szó. Régebbi alakja *til-manč*, melynek második részében alighanem a *man-*, *mana-* 'mondani' (vö. magyar **mond** 'sagen') ige rejtőzik.
- tolvaj** 'Dieb, Räuber' ~ török *tala-* 'rabolni' | *talagan* 'tolvaj, rabló, fosztogató' | *talaui*, *talavi* 'fosztogatás, lopás'. A tőszótag, melyben az elvevés fogalma van, a magy. **-től**, **-től** 'von' raggal s a **dúl-** 'zerstören, verwüsten' szóval rokon.
- tompa** 'dumpf, stumpf'; eredeti jelentése szerint 'bunkó alakú, kerek, szeglet és csúc nélküli, összevont, gömbölyű tárgy'. ~ török *tompalak* 'kerek' | *topal* 'béna', tkp. 'tompa'.
- topoly** 'Silberpappel' ~ török *topolga*, *dobolga* 'kemény fa, melyből ostor nyelet készítenek; tamariszkus'.

- topor** 'Breitaxt, Breitbeil' ~ török *topuz* 'buzogány'.
- tor** 'Gastmahl, Schmaus' ~ török *tor* 'lakoma, tor' | *toy* 'lakoma' | *torla-*, *toyla-* 'lakomázni'.
- torla-** 'sich anhäufen, sich ansammeln' | **torlasz** 'Barriere' ~ török *torla-* 'gyűjteni, felhalmozni'.
- torma** 'Meerrettig, Kren' ~ török *turp*, *turma* 'torma'.
- torz** 'entstellt, fratzenhaft, bizarr' ~ török *ters*, *terz* 'fordított, elcsúfított, bizarr, torz' stb.
- tosz-** 'stossen' | **taszít** 'wegstossen' | **tuszkol** 'stossen, hinausstossen' ~ török *tos-* 'döfni' | *toskala* 'döfölni'.
- tót** 'Slawe, Slowak' ~ török *tāt*: így nevezték a régi törökök a leigázott irániakat és kundokat (Vö. ME. 406). Úgy látszik, hogy ez a név a letelepült nép békés jellemére vonatkozik, 'atyácska' jelentéssel. Így nevezi az örmény muzulmán urát *tadžik*-nak, mely nem egyéb, mint a *tat* diminutivuma.
- tő, töv** 'Stamm, Stock, unterer Teil eines Körpers' | **tős** 'einen Stamm habend' ~ török *tib*, *tüb*, *dip*, *dib* 'alap, a test alsó része' | *tübün* 'lent'. A magy. **tő** szóval teljesen egyezik az ótörök *tö* 'törzs, eredet'; vö. *tösi yildizi* 'törzse és gyökere' (l. Chuastuanit).
- több** 'mehr, plus' ~ török *tob*, *töb* 'csomó, rakás' | *köb* 'sok'.
- tőke** 'Stamm, Klotz', tkp. 'a test alsó vége', tehát rokon a **tő**, **töv-** szóval, ~ török *tük* 'vég' | *tüken-* 'végződni, megszűnni' | *tükeniş* 'végződés, vég'.
- tökélet** 'Vollkommenheit' | **tökél** 'sich entschliessen', azaz 'Vollständigen Sinnes oder Willens sein' ~ török *tökel* 'tökéletes' | *tökel-* 'magát eltökélni' | *tökellik* 'tökéletesség'.
- tölgy, tőgy** 'das Euter' ~ török *tälin* 'tőgy'.
- töm** 'stopfen, anfüllen' ~ török *töm-* 'tömní, megtömní' | *tömen-*, *tümen-*, 'gazdagodni, meggazdagodni'.
- tömlő** 'Schlauch' ~ török *čömlek* 'víztartó edény, csésze, fazék' | *tulum* 'tömlő'.
- tömör** 'massiv, untersetzt, dicht' ~ török *tomruk* 'tuskó; vastag, szilárd test, csomó'.

tönk 'Stamm eines Baumes, Strunk' ~ török *tüngek* 'tönk' | *töng* 'fenék, mélység' (*töngidze* 'fenékgig'). A magyarban még egy alakja van a szónak: **teng-** (**tengeni** 'kümmerlich leben'), **tenk** (Ruin, Untergang, Bankrott): **tönkremenni**. 'zugrunde gehen'; tör. (oszm.) *deng-* 'végére jární, végződni'.

töporlyú 'Griebe' | **töporöd-** 'zusammenschrumpfen' ~ török *toporla-* 'összetöporödni, kerekedni'.

tör 'brechen, zerbrechen' ~ török *tirim* 'töredék, darab' < **tir-* > *kir-* 'törni' | *dürim* 'darab' | *tirtük, dirtük* 'töredék'. Ide tartozik még a magy. **törzs** 'Bruchteil eines Volkes, Volksstamm, Zweig' ~ tör. *tire* 'néptörzs'. A mai magyarban előforduló **törzs** 'Stamm, Stock', helyesebben **tös** (< tö-) nek hangzott.

tör 'Dolch, Schlinge, Falle' ~ török *tör, tür* 'háló, tör' | oszm. *tuzak* 'tör'; *örümdžek töri* 'pókháló' (szóról szóra mint a magyarban).

törköly 'Treber, Weintrester' ~ oszm. *törti, törtü* 'a sajtóban visszamaradt szőlőhaj és szár' | *törtülü* 'zavaros seprő': *törtülü šarab* 'borseprő'.

törpe 'Zwerg, zwerghaft, krüppelhaft' ~ török *čörpe* 'a szelíd és vaddisznó kölyke'.

törvény (töre-vény) 'Gesetz, Recht' ~ török *töre, törü* 'törvény, erkölcs'. Alapjelentésére nézve vö. **teremt, töre**.

törzs 'Stamm, Zweig eines Volkes' ~ török *tire, tere* 'néptörzs'.

tövis 'Dorn, Stachel' | **tüske** 'Stechdorn'. Eredetileg ***tögis-**, ***tügis-**nek hangozhatott ~ török *tik-* 'szúrni, varrni' | *tiken* 'tövis, szúró, tű' | *dikim, dikiš* 'varrás'. Ebbe a szócsaládba tartozik még a török *tig-, dig-, dik-* 'felegyenesíteni, feltűzni' a magyar **tű** 'Nadel' és a csagat. *tüyyür-* 'tűkkel feltűzni'; vö. még a régi magy. **tövik** 'hineinstecken, eindringen' (Magy. Nyelv VII, 369).

tőzeg 'Torf, Brennmaterial in den holzlosen ungarischen Ebenen' ~ török *tezek* 'tehenganéj', eredeti jelentése 'tűzelőanyag'; a tör. *tez-* a magy. *tűz-zel* egyezik. A török *ot* 'tűz'

- és *odun* 'tüzelőanyag, fa' viszonya látszik a magyarban is: **tűz** 'Feuer' és **tőzeg** 'Brennmaterial'.
- tud** 'wissen, Kenntnis haben, denken, meinen, glauben' ~ török *tuy-* (régí alakja *tut-*, *tud-*) 'érezni, tudni' | *tuygu* 'érzés, tudás'. A szó eredeti konkrét jelentése tehát: 'fogni'. A magyar szó sokkal régibb alakot mutat, mint a török.
- tudun:** az avarok papja < **tud** 'wissen', tehát **tudós** 'aki a jövődöt előre tudja'.
- túl** 'drüben, hinaus, über' < **távol** 'fern, entfernt'; l. **táv**.
- tulaj-don** 'eigen, eigentlich, Eigentum, was jem. oder zu jem. gehört', tehát tkp. 'Zugehörigkeit, Beziehung' ~ török *tolay*, *dolay* 'kör, környezet, vonatkozás, saját', pl. *tolayimdan dir* 'az enyém, körömből való'; vö. **saját**.
- tulok** 'ein junger Ochs' ~ török *turuk* 'kétéves ökör'.
- tunya** 'träge, faul, nachlässig' ~ török *tuna-* 'zárkózttnak, csendesnek lenni' | *tunak* 'csendes, zárkózttn'. A *tun-* töszótaggal rokon a *tonj-* 'megmerevedni, megfagyni' ige. A **tunya** szóhoz tartozik a magy. **csúnya** 'garstig, unschön, abscheulich'.
- turkál** 'aufrühren, wühlen, aufstöbern' ~ török *turgay-* 'felturkálni, felzavarni, felállítani'.
- túró** 'Topfen, Quarg, Käse' ~ török *turak* 'túró', tkp. 'az az aludt tej, melyet egy hegyes zsákban állni hagynak, hogy a savó lecesepegjen'. A szláv *tvarog* 'sajt' kölcsönzés a törökből.
- turul** 'eine Art Falke, der mythologische Vogel der alten Ungarn' ~ török *turul*, *turgul* 'egy kis, fekete sólyom'. A szó eredeti alakja *tograul*, *tugraul* 'a szétdaraboló, szétmarcangoló' < *togra-*, *tugra-* 'szétdarabolni, szétmarcangolni'; vö. oszm. *Ertogrul* (tulajdonnév) 'az embert-tépő'.
- tusa** 'Kampf' | **tusakod-** 'kämpfen'. Eredeti jelentése: ellen, ellenfél' ~ török *tuş*, *duş* 'ellenfél' > *duşman*, *düşmen*, *tuşman* 'ellenségeskedés, ellenség, ellenfél'. Tévedés, hogy a *düşmen* a törökben perzsa kölcsönszó.

tűsz 'Kriegsgeisel, Bürge, ein entsprechender Gegenteil' ~ török *tus* 'szemben levő, megfelelő' | *tüş, döş* 'szemben' | *tuş* 'pótlás, ellenérték'.

tutu 'Pfeife' ~ török *düdük* 'síp'. Ide tartozik még a magy. **duda**.

túzok 'der Trappe' ~ török *tüdak, tugdak* 'túzok'.

tükör 'Spiegel' ~ csuv. *tügör* 'tükör'. Az elnevezés tkp. a tükör kerektségére vonatkozik, Keleten ugyanis ez a tükörnek állandó alakja; vö. **teke**.

¹**tűn-** 'auffallen, scheinen' | **eltűn-** 'verschwinden', tkp. 'wegscheinen' ~ török *tün-* 'látszani; tisztának, világosnak lenni' | *tünlük* 'fény; a sátor nyílása, melyen a világosság beömlik; ablak' | *tündi* 'feltűnő' | *tünüik su* 'tisztá víz' | *ay-tün, ay-din* 'világosság, holdvilág'.

²**tűn-** 'schwinde, verschwinden' ~ török *sün-, sön-* 'kialudni'; vö. magy. **szün-** 'aufhören' | tör. *tin-* 'nyugodni, megszűnni' | *tinč* 'nyugalom, nyugodt' | *tinik* 'nyugodt', pl. *tinik su* 'tisztá víz'.

tündér 'Fee' ~ török *tüngür; tingir* 'tündér, peri, gonosz szellem, boszorkánynyomás' A török *tingir* szóval összefügg a *Tingri* 'isten, égi lény'.

tűr 'aufschürzen, aufschlagen' ~ török *tür-* 'tűrni, feltűrni'.

tűr 'dulden, ertragen' ~ török *tüz-* 'tűrni, eltűrni'.

tűz 'aufstecken, aufpflanzen' ~ török *tiz-, diz-* 'feltűzni' | *tüz-lük* 'ékesség, cicoma'. Ebbe a szócsaládba tartozik még a magy. **dísz** 'Zierde', tkp. 'das Aufgesteckte', minthogy a 'feltűzött, szemrevaló' fogalma a 'dísz' fogalmával azonos.

tyúk 'Henne, Huhn' ~ török *tauk* 'tyúk'.

U

úgy 'so' | **ugyan** 'gerade, eben' török *uy-* 'hasonlítani' | *út-* 'követni, utánozni' | *ok* 'hasonló': *okša-*, *ukša-* 'hasonlítani'.

A tör. *uy-*ból keletkezett az *uyuš-* 'illeni, hasonlítani'.

¹ujj 'Finger, Ärmel, länglicher Teil eines Gliedes oder Körpers' ~ török *üye* 'tag' | *uya* 'ízület, tag'.

²ujj 'Ärmel' ~ török *yen*, *yey* 'ujj'. Bár a hangzásbeli rokonság nagyon csekély, említésre méltó az az analógia, mely egyrészt a magy. **új** 'neu' és **ujj** 'Ärmel', másrészt a török *yey* 'Ärmel' és *yeyi* 'új' közt fennáll, bár a két szó között semmiképpen sem lehet fogalmi összefüggést felfedezni.

uk, ük 'Grossmutter bei den Szeklern (mütterlicherseits)' ~ török *uk* 'ösök, elődök'.

Ukkon 'isten': **Ukkon pohara** 'az áldásnak, azaz istennek pohara' ~ török *ukan*, *ogan* 'isten' = ? *okkan* 'a tudó, a mindentudó'. Szami bej megemlíti, hogy a szó véletlenül hasonlít a görög Ωγῆς szóhoz, mely egy régi görög templom neve.

ún 'überdrüssig werden, langweilig werden' | **undok** 'abscheulich, hässlich' ~ török *ogun-*, *oun-* 'undorodni, megunni'. A tulajdonképpeni jelentés 'feldörzsölődni' < *og-* 'szétdörzsölni'. Hangtani tekintetben a magy. **ún** úgy viszonylik a tör. *ogun-*, *oun-*hoz, mint a török *un* 'liszt', tkp. 'szétdörzsölt' az *ogun*, *un-*hoz.

úr 'Herr, Gebieter, Protektor' ~ török *ogur*, *our*, *uur* 'védő, védelem'. Így pl. *uur ola* 'Glück auf!', *Allah uurlar versin* 'isten adjon védelmet'. Téves volna azt hinni, hogy az *ogur* (mert az arab írás [ع] ghainnal írja át, vö. *ogul* = *uul*, *agır* = *aır*) a latin *augur*-ból származék; e török szó alapszava a tör. *ük*, *og* 'támasz'; vö. *öksüz* 'árva, gyámoltalan' | *ogurlu* 'szerencsés'.

úsz 'schwimmen, auf der Oberfläche bleiben' ~ török *yüz-* 'úszni' < *yüz* 'felszín'.

uszít, huszít 'hetzen' ~ török *uř*, *us*: ezzel a kiáltással uszítják a kutyákat.

út 'Weg, Strasse, Gang, Reise' | **utas** 'der Reisende' | **utaz-** 'reisen' ~ török *út-*, *öt-* 'elmenni, átmenni, előtte elmenni' | *üttöz-* 'elmenet, átmenet' | *üttöm* 'út, menés'.
utál 'scheuen, verabscheuen' ~ török *utan-* 'megszégyeníteni' | *utanıl-* 'szégyenkezni' | *utan* 'szégyen' | *usal* 'rossz, gonosz' | *usalla-* 'ócsárolni'.
után 'nach, hinterher' | **utó** 'nachfolgende, nachkommende' ~ török (ujg.) *ut* 'követni' | *uta* 'után, követve'; vö. **óta** 'seit'.

Ü

üdő, idő 'Zeit' ~ török *üt, üd, üdör* 'idő'.
üdv 'Heil, Seligkeit' | **üdül** 'heil werden, genesen' ~ török *üdik, ide* 'áldott, szent, boldog, boldogság' < *id, üd, 'üdv, áldás'* | *etkü, edgü* 'üdvös, jó' | *etkülük* 'jóság, jótétemény'. Az *üd, et, ed* töszótag előfordul még az *eygü* 'jó' szóban = oszm. *eyü, eyi* 'jó'. Ide tartozik a magy. **ünnep** 'Feiertag'; < **üd** + **nap**; vö. tör. *tüyün* 'ünnepnap' < *tüy, toy* 'ünnep' + *gün* 'nap', továbbá az **üdül** 'genesen, gut werden'.
ügy 'Angelegenheit, Geschäft, Arbeit' ~ török *iş, üş* 'munka, mű, ügy'; vö. még tör. *eyle-*, továbbá a gyakran segédige-képpen használt *et-, it-* 'tenni, csinálni'.
ügy (R.) 'Wasser, Fluss' ~ török *ügü* 'víz' (mint elem).
ül 'sitzen' ~ török *ol-, olur-* (ujg.) 'ülni'. Az oszm. és csagat. *oltur-* 'ülni' tkp. 'sitzend sein'.
ünnep 'Feiertag'; l. **üdv**.
ür 'Leere, Raum' | **üreg** 'Höhle' | **üres** 'leer' ~ török *ir, yir* 'hely, tér' | *irikin* 'tágas' | *ürek* 'sír' (Radl. I. 1827.), tkp. *üres* hely, *üreg*; vö. tör. *ürek* 'szív'; l. **szív**.
ürge 'Zieselmaus' ~ török *örge* 'mormota'.
üröm 'Wermut' ~ török *irim, irüm* 'üröm'.
ürü 'ein verschnittener Widder' ~ török *irik* 'bárány' (turk.).
üstök 'Schopf, Stirnhaar' ~ török *üst-tüy* 'felső haj'.

űsző 'Kuhkalb, junge Kuh' ~ török *ösük* 'a növény' | *ösüm* 'növény' | *űskirim* 'fiatal' (Radl. I. 1880).

űszög 'Brand, Kornbrand' | **űszök** 'das brennende Stück Holz, Glut' ~ török *issig* 'meleg' | *issi-* 'megmelegedni' | *izik, üzü* 'forró'; vö. **izzó, izzad**.

üt 'schlagen' | **ütköz-** 'sich schlagen, eine Schlacht liefern' ~ török *ütir-* 'agyonütni, megölni'; vö. még török *küt-* 'ütni, vágni'.

üvölt 'heulen' ~ török *öyür-, ögür-* 'bögni, üvölteni'.

űz 'jagen, treiben, nachgeben, verfolgen' ~ török *izle-* 'üldözni, követni' < *iz* 'nyom'. Hogy a magyarban az ***iz** 'nyom' szó önállóan is megvolt, bizonyítja az **izibe** 'auf der Stelle, sogleich, bald' szó, mely a **nyomban** tökéletes megfelelője.

üz 'Geruch' | **üzöl** 'riecken' (székely N.) ~ török *is* 'szag' | *isle-* 'szagolni'.

V

vág 'schneiden, hauen' török *bag* 'szelet, néptöredék'; l. még a **tör** címszót.

vágy 'das Sehnen; sich sehnen' ~ török *bakar-* 'kívánni, vágyani'; vö. jakut *bagar-* 'kívánni'. Jelentéstani szempontból nem tarthatjuk lehetetlenségnek, hogy ez a *bak-* tö azonos a tör. *bak-* 'nézni' igével. Ide tartozik az oszm. *begin-* 'tetszeni', tkp. 'vágyakozni'; vö. *bagin-* 'magát megadni, imádni'.

vaj 'Butter, Schmalz' ~ török *may* 'zsír'.

váj 'graben, aushöhlen' ~ török *balga-* 'ásni, kivájni' | *oy* 'vájni' | *oyuk* 'üreg, mélyedés'. Ide tartozik még a magy. **vőgy** 'Tal, Niederung', melyet hibásan **völgy**-nek írnak.

vak 'blind' ~ ? török *bag, bak* 'kötelék'; vö. tatár *sokur* 'vak', eredetileg 'szoros, zárt, szilárd'.

-val, -vel 'mit' ~ török *bile, ile* '-val, -vel' | *-la, -le* id.

- vál** 'sich scheiden, trennen' | **válás** 'Trennung' | **válasz** 'Erwiderung, Scheide, Grenze' ~ török *böl-* 'választani, szétválasztani' | *böülüš-* 'szétosztódni'.
- vál-** 'werden, sich, gestalten oder verändern' ~ török *bol-* 'lenni'. Szami bej egészen helyesen jár el, midőn szótárában, az *ol-* 'sein' és *ol-* 'werden' idéket különválasztja és külön címszó alatt tárgyalja.
- válú, vályú** 'Rinne, Trog' ~ török *ulug* 'vályú'.
- van** 'haben' | **vagyon** 'Vermögen, Habe, Gut' | **barom** 'Vieh, Vermögen' ~ török *bar, var* 'lenni, bírni' | *barım* 'vagyom, jószág, birtok'.
- var** 'Schort, Grind' ~ török *or* 'kiütés, kelevény'.
- vár** 'Burg, Festung' ~ török *baru* 'menedékhely, erősség'. (A perzsa *bar* 'erősség', úgy látszik, a törökből származik.)
- vás-** 'sich abwetzen, sich abreiben' ~ török *aš-, ašin-* 'vásni, elkopni, ledörzsölni'. Ide tartozik még a magy. **ás** 'graben', a tör. *eš-* 'kaparni, vakarni', továbbá a magy. **vés** 'gravieren, stechen, eingraben'.
- vásár** 'Markt' azonos a perzsa *bazar* 'vásár' szóval, nem világos azonban, hogy honnan van a magy. **vasárnap** 'Sonntag', tkp. 'Marktag' és a tör. *bazargüni* 'vasárnap' azonossága. Az ótörök korszakból származó magyarok a régóta muzulmán oszmánlaktól vallási vonatkozású kölcsönszót semmiképp sem vehettek. A 'vasárnap' neve a keleti törökségben *atina* vagy *yekšembe* (< perzsa).
- vég** 'Ende, Schluss, Letzte' ~török *büñg* (ótör.) > újabb török *eng, ing, en* 'végső, utolsó', superlativusképző partikula, pl. *en-eyi* 'a legjobb'. Más szó az *en* 'szélesség'.
- vél** 'meinen, mutmassen, vermuten' ~ török *bil-* 'tudni, ismerni'.
- vén, vín** 'alt, betagt, altersschwach', pl. **öreg ember nem vén ember** 'ein alter Mann ist noch kein alters schwacher Mann' ~ török *bön* 'elgyengült, vén' | *buna-* 'megvénülni, elgyengülni'.

ver 'schlagen, hauen' ~ török *úr-*, *vur-* 'ütni, vágni, verni' | *vuruş-* 'verekedni'.

verem 'Graben, Grube' ~ török *ur* 'verem'.

verseny 'Wettkampf' | **verseng** 'zanken, streiten, wetteifern' ~ török *varsagi*, *varsaki* 'dal, költemény, eredetileg 'verseny-dal', amely a szerelmes pároknál a tatárok, de leginkább a kirgizek közt szokásban van; a legény mond egy versszakot, melyre a lánynak rímes versben kell felelnie, természetesen tréfás, gyakran meglehetősen goromba megjegyzésekkel. | *var-* *sagla-* 'versenydalokat mondani'.

vért, virt 'Panzer, Kürass' ~ török *bürti*, *börümti* 'takaró, fedő' < *bür-* 'eltakarni, befedni' | *örtü* 'védőfödél'.

vés 'einschneiden, eingravieren' ~ török *eş-* 'ásni' | *biç-* 'vágni' | *biçak* 'kés'.

vesz 'zugrunde gehen' | **vész** 'Verderben, Sturm' ~ török *boz-* 'tönkremenni, elveszni'.

vet 'werfen, säen' ~ török *at-*, 'dobni, vetni' | *it-* 'lökni'.

vétek, viték 'Sünde, Vergehen' ~ török *üt* 'bűn, vétek' | *it-* 'elveszíteni' | *itkü* 'veszteség'.

vezet 'führen, leiten' ~ török *bözüü* 'vezetni' | *bözüüçi* 'vezető'.

világ 'Welt' | **világos** 'hell, licht' | **villog** 'glänzen' ~ török *balki* 'világosnak lenni, látszani' | *yulag*, *yulao* 'fény, fáklya' | *yilag* 'csillogó'. A **világ** két jelentésének 1. 'Welt', 2. 'hell', viszonyát mutatja a török *adžum* 'világ', *açik* 'világos, tiszta, nyílt' ; vö. még magy. **villám** 'Blitz', tör. *yıldırım* 'villám, yaldız 'ragyogó'.

vol- 'sein' | **volt** 'gewesen' ~ török *bol-* 'lenni' | *boldi* 'volt'.

Z

¹**zaj** 'Lärm, Getöse' ~ török *şau*, *şai* 'zaj, láрма' | *şaula-* 'zajongani'.

²zaj (< **szaj**) 'Treibeis, die dünne Eisfläche auf dem gefrierenden Wasser' | **zajlik** 'mit Treibeis gehen' ~ török *şang* 'az első vékony jégkéreg a vízen'.
záp(-fog) 'Stock(-zahn)' ~ török *sap* 'törzs; a test alsó, vastag része'.
zavar 'verwirren, Wirrwar, Unordnung' | **zúr-zavar** 'Unordnung' (l. **zúr**) ~ török *sobır-* 'összezavarni' | *sobırıl-* 'össze-zavarodni'.
zene 'Musik' | **zeng** 'tönen, schallen' ~ török *džengi* 'muzsikás, cigány, táncos' | *çenge* 'zene, dal'.
zerge 'Gemse' ~ török *serke* 'őzbak; a juhnyáját vezető kos'.
zokon 'schwer, hart, unlieb' ~ török *sık, sok* 'szűk' | *sokur* 'fösvény, szűkmarkú, vak'. Ide tartozik a magy. **zaklat** 'placken, antreiben, beengen'; vö. **szűk**.
zömök 'untersetzt, stark gebaut' ~ török *džom, džöm* 'erős, szilárd, egyesített, kerek' | *som* 'masszív, erős'.
zörög 'ein Geräusch machen' ~ török *zır* 'lárma, zaj' | *zırila-* 'zajongani, zörögni' | *zıriltı* 'zaj, zörgés'.

Zs

zseng 'halbreif, zart, erste Frucht' ~ *yenge* 'új, gyenge' | *džene* 'új' (kaz.); l. **gyenge**.
zsiger 'Eingeweide' ~ török *džiger, ziger* 'belső rész, szív, tüdő, máj'. Perzsa jövevényszó, mely a törökségben nagyon el van terjedve.

Utószó

A 21. század elején Vámbéry Árminnal kapcsolatban két dolog elvitathatatlan: úttörő jelentősége a turkológia, illetve a magyar őstörténet és keletkutatás területén. Másrészt természetes korszerűtlensége, amely a tudománytörténet fejezeteire utalja munkásságát. Csaknem száz év távlatából nincs értelme felvetni hiányosságait. Annál is inkább, mert azok egy részének okát Vámbéry is világosan látta, hiszen „a magyar és a többi uraltaji nyelvek tanulmányozása már a XVIII. században kezdődött, tehát abban az időben, amikor a török nyelv még csaknem teljesen ismeretlen volt. Abban, amit az akkori szótárírók, *Meninszkij* és mások, az oszmánlinak török szókincséről tudtak, semmi, vagy csak nagyon kevés eredeti ótörök elem volt” (24).

Vámbéry az akkor még gyerekcipőben járó turkológia korlátait világosan látta, ugyanakkor ezek a korlátok nem intették

óvatosságra egy-egy általános vagy konkrét megállapítása kapcsán. Miközben pedig Vámbéry tudós megállapításai ma már nem állják ki az idő próbáját, a problémafelvetései ma is visszaköszönnek a magyarság legkorábbi történetével foglalkozó munkákban.

Vámbéry Ármin világosan látta a nyelvtudomány jelentőségét, amikor úgy vélekedett, hogy a nyelvésznek „a történeti hagyományt, a kultúra emlékeit s az antropológiai bizonyítékokat kell pótolnia”. Ma már tudjuk, hogy ha pótolni nem is tudja, de kiegészíteni feltétlenül kiegészíti a fenti tudományágakat.

Természetes nem kell megróni Vámbéryt, hogy elfogult volt a török nyelvekkel szemben. A hibát nem is ezzel követte el, hanem akkor, amikor elfogultságában nem tulajdonított jelentőséget olyan tudománynak sem, mint a történettudomány. Ezzel pedig önmagát fosztotta meg a segítségtől, a támogató adatoktól, a kiegészítő információktól.

Vámbéry Ármin *A magyarság bölcsőjénél* című munkájának újbóli kiadásánál nem az úttörő orientalista majd száz éves elméletének kritikája volt a cél. Az előkészítő munka során Vámbéry eredeti szövegét a lehető legkevesebb módosítás érte. Megmaradt az eredeti szöveg minden nyelvi és stílusbeli jellegzetessége. Nem változtak a szerző eredeti átírásai sem. A szövegben szereplő jegyzetek informatív jellegűek, kizárólag a könnyebb tájékozódást szolgálják csakúgy, mint a Vámbéry által hivatkozott fontosabb irodalom jegyzéke.

Az új kiadás során nem került sor Vámbéry nyelvészeti megjegyzéseinek, török és magyar etimológiáinak felülvizsgálatára, kritikájára sem. Mivel a kötet második fele egy önálló etimológiai szótárnak is felfogható, annak javítása, korszerűsítése meghaladta volna a „Vámbéry Könyvek” sorozat által felvállalt célokat és kereteket. Mindezt a feladatot egy kimondott kritikai kiadás kapcsán talán érdemes lenne elvégezni.

A szöveg gondozójának utószava.

A Vámbéry Ármin által hivatkozott fontosabb irodalom

- Ahmet Vefik Paşa *Lehçe-i Osmânî*, Konstantinopel. 1876
- Besse, J.-C. *De Voyage en Crimée, au Caucase, an Arménie, en Asie-Mineur et à Constantinople en 1829 et 1830*, Paris. 1838
- Bianchi, T. X. *Dictionnaire turc-français*, Paris. 1850
- Budagov, L. *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij*, Sankt Petersburg. 1869-1871
- Budenz J. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*, Budapest. 1873–1881
- Esad Efendi *Lehçet ul-Lugat*, Konstantinopel. 1802
- Hunfalvy P. *Magyarország ethnográfiája*, Budapest. 1876
- Houtsma, Th. *Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift*, Leiden. 1894
- A magyar honfoglalás kútúi*, Szerk.: Pauler Gy.-Szilágyi S. Budapest. 1900
- Meninski, F. a Mesgnien *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum. T. 1-4. adiecta ad singulas voces et phrases significatione Latina, ad usitationes etiam Italica...*, Viennae. 1780–1802
- Moser, L. *A travers l'Asie Centrale*, Paris. 1883
- Paasonen, H. *Csuvas szójegyzék*, Budapest. 1908
- Palacky, F. *Geschichte von Böhmen. Grösstentheils nach Urkunden und Handschriften*, Prag. 1860
- Pauler Gy. *A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. I–II*, Budapest. 1893
- Pavet de Courteille *Dictionnaire turk-oriental*, Paris. 1870
- Radloff, W. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I–IV*. Sankt Petersburg, 1894–1895
- Redhouse, J. W. *A Turkish and English Lexicon*, Konstantinopel. 1890

- Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari *Lügat-i Çagatay ve Türk-i Osmani*, Istanbul. 1882
- Sami, Š. *Qamus-i türki*, [Konstantinápoly] 1901
- Simonyi Zs. *A magyar nyelv I–II.*, Budapest. 1889
- Thomsen, V. *Ein Blatt in türkischer „Runen“-schrift aus Turfan*, SPAW 296–306., 1910
- Vámbéry, Á. *Die primitive Kultur des turko-tatarischen Volkes*, Leipzig. 1879
- Vámbéry Á. *A magyarok eredete*, Budapest. 1882
- Vámbéry Á. *A magyarság keletkezése és gyarapodása*, Budapest. 1895
- Verbickij, V. I. *Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka*, Kaza'n. 1884
- Zenker, J. Th. *Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, Leipzig. 1866.

Jegyzetek

A sorozatban eddig megjelent kötetek

Vámbéry Ármin: Dervisruhában Közép-Ázsián át
Vámos Magda: Resid efendi (Vámbéry Ármin élete)

Vámbéry Ármin: Küzdelmeim (önéletrajzi regény)

Kis József: Vámbéry nyomában
(Egy filmrendező naplójából)

Vámbéry Ármin: A magyarok keletkezése
és gyarapodása

Vámbéry Ármin: Vándorlásaim
és élményeim Perzsiában

Vámbéry Ármin: A török faj

Vámbéry Ármin: A magyarság bölcsőjénél

Előkészületben

Vámbéry Ármin
A magyarság bölcsőjénél

Második kiadás
Felelős kiadó: Hodossy Gyula
Felelős szerkesztő: Csanda Gábor
Nyomdai előkészítés: MAARTGRAFIK
Mészáros Angelika
Nyomta: GARMOND SLOVAKIA, s.r.o., Partizánske
Kiadta: Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2008
Megjelent 800 példányban

Ármin Vámbéry
Pri kolíske Maďarov

Prvé vydanie
Zodpovedný vydavateľ: Gyula Hodossy
Zodpovedný redaktor: Gábor Csanda
Grafická úprava: MAARTGRAFIK Mészárosová Angelika
Tlač: GARMOND SLOVAKIA, s.r.o., Partizánske
Vydal: Lilium Aurum, Dunajská Streda, 2008
Náklad: 800 ks

ISBN 978-80-8062-375-3